

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ЗАПОРІЗЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

**Факультет бізнес-технологій та економіки
КАФЕДРА ОБЛІКУ ТА ФІНАНСІВ**

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ТА ПРАКТИКА РОЗВИТКУ ОБЛІКУ,
АУДИТУ, ОПОДАТКУВАННЯ, ФІНАНСІВ ТА КРЕДИТУ В УМОВАХ
НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Колективна монографія

Запоріжжя
НУ «Запорізька політехніка»
2026

УДК 657+336
К 65

*Рекомендовано до видання Вченою радою
Національного університету «Запорізька політехніка»
(протокол № 5 від 02.12.2025)*

Рецензенти:

1. Світлана Олександрівна Кушнір – професор кафедри фінансів, банківської справи, страхування та фондового ринку, Запорізького національного університету, професор, доктор економічних наук.
2. Олена Юріївна Науменко – головний бухгалтер Пр АТ «ЗАЗ»
3. Оксана Валентинівна Артюх – професор кафедри бухгалтерського обліку, аналізу та аудиту Одеського національного економічного університету, доктор економічних наук, професор.
4. Лілія Вікторівна Таратута – директор ТОВ «Аудиторська фірма «Злагода».

К 65 Концептуальні основи та практика розвитку обліку, аудиту, оподаткування, фінансів та кредиту в умовах невизначеності: колективна монографія // Редкол.: к.е.н., доц., завідувач кафедри «Облік та фінанси» О. Г. Лищенко (науковий редактор.) – Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2026. – 262 с.

ISBN 978-617-529-473-4

У монографії досліджено актуальні проблеми обліку, аудиту, оподаткування, фінансів та кредиту в умовах невизначеності сучасних соціально-економічних процесів, розкрито їх сучасний стан, надана оцінка перспектив їх подальшого розвитку. Монографія призначена науковцям, аспірантам, здобувачам вищої освіти, фахівцям-практикам у галузі обліку, аудиту, оподаткування, фінансів, банківської справи та фондового ринку, широкому загалу читачів, які цікавляться означеною проблематикою.

УДК 657+336

ISBN 978-617-529-473-4

© Колективна монографія, 2026

© Національний університет «Запорізька політехніка» (НУ «Запорізька політехніка»), 2026

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ПРАКТИЧНИЙ ДОСВІД ОБЛІКУ ТА АУДИТУ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ	5
<i>Лищенко О. Г.</i> Методичні засади та інструменти управлінського обліку витрат у системі інформаційного забезпечення підприємства.....	5
<i>Болдуєв М. В.</i> Теоретико-методологічні засади обліку і аудиту витрат на виробництво в системі оцінювання ефективності бізнес-процесів	41
<i>Панченко О. М.</i> Інноваційний цикл підприємства як об'єкт обліку та аналізу.....	74
<i>Помулева В. М.</i> Експортні операції: умови провадження, облік і оподаткування.....	103
Розділ 2. СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ОЦІНЮВАННЯ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ	131
<i>Болдуєва О. В.</i> Цифрова трансформація та формування екосистем у міжнародній банківській діяльності.....	131
<i>Пахомова І. Г.</i> Взаємозв'язок фінансових ринків та фінансової безпеки держави на сучасному етапі	165
Розділ 3. ФІСКАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ТА ФІНАНСОВА СТАБІЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ	198
<i>Фатюха Н. Г.</i> Бюджетна система України: стан та її оцінка	198
<i>Максименко І. Я.</i> Фіскальна роль митних платежів у забезпеченні доходної частини державного бюджету України в умовах воєнного стану.....	230

ПЕРЕДМОВА

Сучасний етап розвитку національної економіки України характеризується глибокими трансформаційними процесами, які охоплюють усі сфери господарської діяльності, зокрема облік, аудит, оподаткування, фінанси та кредит. Євроінтеграційний курс країни, зростання вимог до прозорості бізнес-середовища та необхідність адаптації до світових стандартів зумовлюють потребу в оновленні методичних підходів до організації обліково-аналітичного забезпечення прийняття управлінських рішень. Водночас воєнні виклики, структурні зміни на ринку праці, фінансово-кредитній системі та у сфері зовнішньоекономічної діяльності актуалізують питання пошуку нових інструментів регулювання та підвищення ефективності господарювання.

Представлена монографія є результатом колективної наукової праці викладачів, дослідників і молодих науковців, які об'єднали свої зусилля для системного аналізу проблем та перспектив удосконалення бухгалтерського обліку, аудиту, оподаткування й фінансового регулювання в сучасних умовах. У її розділах розглянуто широке коло питань: від особливостей організації обліку в окремих секторах економіки та специфіки оподаткування зовнішньоекономічних операцій до дослідження фінансових механізмів адміністрування та можливостей цифровізації контролюючих процесів. Значна увага приділена інтеграції європейських підходів, що створює основу для формування в Україні конкурентоспроможної та інноваційної системи обліку й контролю.

До написання монографії долучилися науковці Національного університету «Запорізька політехніка», Запорізького національного університету, а також магістранти, які представили результати власних досліджень у співавторстві. Наукові положення, висновки та рекомендації, викладені в роботі, мають як теоретичне, так і прикладне значення та можуть бути використані у подальших дослідженнях, у практичній діяльності підприємств та органів державного управління, а також у навчальному процесі підготовки майбутніх фахівців.

Автори висловлюють щіру подяку рецензентам – доктору економічних наук О. В. Артюх, доктору економічних наук С. О. Кушнір, кандидату економічних наук директору ТОВ «Аудиторська фірма «Злагода» Л. В. Таратуті, головному бухгалтеру ПрАТ «ЗАЗ» О. Ю. Науменко за цінні рекомендації і підтримку.

Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ПРАКТИЧНИЙ ДОСВІД ОБЛІКУ ТА АУДИТУ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

ЛИЩЕНКО О. Г.

*к.е.н., доцент, завідувач кафедри обліку та фінансів,
Національний університет «Запорізька політехніка»*

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ТА ІНСТРУМЕНТИ УПРАВЛІНСЬКОГО ОБЛІКУ ВИТРАТ У СИСТЕМІ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДПРИЄМСТВА

У вітчизняній практиці управлінський облік традиційно трактується переважно як інструмент інформаційної підтримки управління виробничим асортиментом та оперативного регулювання витрат. Такий підхід сформувався під впливом історичних особливостей розвитку системи обліку в Україні, яка тривалий час функціонувала в умовах централізованого планування. У межах командно-адміністративної моделі економіки Радянського Союзу перевага надавалася жорсткій регламентації облікових процедур, нормативному підходу до калькулювання витрат і суворому дотриманню директивних планів. У результаті облік виконував передусім контрольну функцію, орієнтовану на відповідність плановим показникам, а не на підтримку гнучкого прийняття рішень.

З переходом до ринкових засад господарювання ситуація докорінно змінилася. Суб'єкти підприємництва отримали право самостійно визначати напрями інвестиційної, фінансової та операційної діяльності, що автоматично актуалізувало потребу в оцінці ризиків, економічної доцільності рішень і адаптивності управлінських механізмів. Враховуючи орієнтацію на європейську модель розвитку облікової системи, в основу трансформації були покладені методологічні підходи, запозичені з міжнародної практики, зокрема МСФЗ. Це, своєю чергою, потребувало переосмислення засад внутрішньогосподарського обліку витрат, який втратив актуальність у своїй радянській формі й вимагав модернізації під нові економічні реалії [18].

На початку XXI століття підприємства опинилися в умовах зростаючої конкуренції, ускладнення виробничих процесів, розширення продуктового портфеля й підвищеної чутливості до коливань ринкового попиту. Це зумовлює необхідність не лише вдосконалення технологічного процесу, а й переосмислення підходів до управління витратами як ключового ресурсу забезпечення конкурентоспроможності. На цьому тлі стає очевидною недостатність традиційних підходів до обліку витрат, сформованих на засадах Національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку (НП(С)БО), які лише частково відповідають сучасним управлінським викликам.

Згідно з позицією Гуцаленко Л. В., Довгаль Е. О., інформаційні системи, зокрема облікові, мають динамічну природу, тобто постійно змінюються у відповідь на нові потреби користувачів, технічний прогрес, розвиток цифрових платформ і програмного забезпечення [3]. У такому контексті

управлінський облік уже не може бути статичним або обмеженим формальними процедурами – він має трансформуватися в адаптивну інформаційну підсистему управління підприємством.

Це, у свою чергу, обумовлює необхідність фундаментального переосмислення як теоретичних, так і практичних засад побудови управлінського обліку витрат. Йдеться не лише про зміну методики чи інструментарію, а про перегляд цільової функції цієї облікової підсистеми.

Як відомо, загальна мета обліку полягає у створенні достовірної інформаційної основи для багатоваріантного прийняття управлінських рішень. Однак в українській науковій традиції функцію управлінського обліку часто звужують лише до забезпечення керівництва точними даними про витрати, що хоча й важливо, не відображає повного потенціалу цієї системи [1, 20, 26]. Така редукція функцій управлінського обліку свідчить про необхідність формування ширшого бачення його ролі – як інформаційного ядра для стратегічного аналізу, прогнозування, контролю та обґрунтування ключових управлінських рішень.

Однією з базових функцій облікової системи є формування комплексного масиву даних, який забезпечує менеджмент релевантною інформацією для ухвалення рішень. З огляду на різноманітність управлінських ситуацій, система має акумулювати широкий спектр відомостей, що дозволяє адаптувати обраний інформаційний масив до конкретної моделі управлінського аналізу. Управлінський облік, на відміну від фінансового, зосереджується на оперативному реагуванні на внутрішні завдання підприємства, навіть якщо такі потреби мають нерегулярний або одноразовий характер.

Аналіз архітектури інформаційного забезпечення системи управління витратами потребує чіткого розмежування базових понять – «інформація», «інформаційні потоки» та «інформаційна система». Розуміння цих термінів є передумовою побудови ефективної комунікаційної структури на підприємстві.

У найзагальнішому значенні інформація трактується як сукупність повідомлень про події, явища чи зміни у зовнішньому середовищі, які можуть бути сприйняті як людиною, так і технічними засобами [27]. У сфері виробництва ключову роль відіграє економічна інформація – вона є основним джерелом для планування, обліку та аналізу діяльності підприємства. Залежно від напрямку її використання, така інформація поділяється на різні типи, класифіковані за функціональними, структурними та предметними ознаками [17].

Враховуючи високу ресурсомісткість виробничої діяльності, саме економічна інформація стає стрижнем для координації управління матеріальними, фінансовими та трудовими ресурсами. З огляду на складність взаємозв'язків між цими потоками, виникає потреба в окремій системі інформаційного менеджменту, здатній адекватно відображати стан і динаміку ключових процесів [25].

Інформаційні потоки – це особлива категорія управлінських об’єктів, ефективно адміністрування яких можливе лише за умови створення спеціалізованої інформаційної інфраструктури. У цій площині логістика відіграє центральну роль, оскільки її предметом є не лише переміщення матеріальних ресурсів, а й супутні інформаційні та фінансові потоки [2].

Використання логістичного підходу до управління виробництвом дає змогу стверджувати, що на кожному етапі просування матеріального чи фінансового ресурсу формується специфічний набір параметрів. Ці параметри потребують обов’язкової фіксації в обліковій системі та постійного контролю, що забезпечує інтегроване інформаційне середовище для оперативного та стратегічного управління (рис. 1).

Рис. 1. Узагальнена модель взаємодії матеріальних, фінансових та інформаційних потоків у виробничому середовищі на макрорівні

Аналіз структури переміщення інформаційних потоків у виробничій системі дозволяє зробити висновок про необхідність гармонізації очікуваних показників між усіма учасниками ланцюга створення вартості – від постачальника сировини до кінцевого споживача. Це передбачає узгодження цілей, стандартів оцінки, форматів звітності та часових горизонтів між усіма сторонами інформаційного обміну.

На мікрорівні інформаційне середовище підприємства формується двома основними контурами: зовнішнім та внутрішнім. Зовнішні інформаційні впливи включають показники, що походять із середовища, яке підприємство не контролює, проте мусить враховувати у процесі прийняття рішень. До таких параметрів належать:

Індикатори макрорівня – дані, що відображають стан економіки в цілому або певного сектору (галузі) і формують контекст функціонування підприємства.

Фінансова кон'юнктура ринку – відомості про динаміку грошово-кредитних та фондових інструментів, процентні ставки, доступність фінансування, ліквідність активів.

Інформація про контрагентів і конкурентне середовище – включає характеристики діяльності постачальників, клієнтів, фінансових установ, інвесторів та потенційних конкурентів.

Регуляторні та нормативні орієнтири – це вимоги законодавства та нормативних актів, які регулюють фінансову діяльність, бухгалтерський облік, оподаткування, взаємодію з ринками капіталу та інші аспекти.

Попри значущість зовнішньої інформації для стратегічного планування, підприємство не має змоги безпосередньо впливати на ці показники. Проте воно здатне адаптуватися до них за рахунок ефективної роботи аналітичних і маркетингових підрозділів, рівня автоматизації управління та гнучкості внутрішніх бізнес-процесів.

Внутрішні інформаційні потоки, навпаки, формуються самим підприємством і підлягають безпосередньому контролю та трансформації. Їх джерелами є нормативно-планові документи, дані поточного бухгалтерського та управлінського обліку, результати внутрішнього контролю, аналітики та прогнозування. Уся система інформаційної підтримки управління – від аналітики до моделювання альтернативних рішень – базується на цих первинних облікових даних.

При проектуванні ефективної системи управлінського обліку необхідно враховувати цілу низку внутрішніх чинників, які умовно можна згрупувати у три блоки:

Організаційно-структурні фактори: вид та масштаби підприємницької діяльності; галузева специфіка; форма виробничої спеціалізації (масове, серійне, індивідуальне виробництво); структура і побудова управлінського апарату; стратегічні фінансові орієнтири; рівень розвитку виробничих потужностей та технічної інфраструктури.

Обліково-процедурні параметри: поточний стан організації бухгалтерського обліку; рівень інтеграції з оперативно-виробничим плануванням; існуючі схеми документообігу; методи оцінки активів і калькулювання витрат; побудова облікових реєстрів та система контролю витрат; склад і структура калькуляційних статей; підходи до списання запасів у виробництво (FIFO, LIFO, середньозважена тощо).

Технологічно-виробничі аспекти:

- особливості технології виготовлення продукції;
- типи виробничих процесів (безперервні, дискретні, проектні);
- структура та послідовність операцій у межах виробничого циклу;
- різновиди продукції та їх технологічні характеристики.

Взаємозв'язок між цими факторами визначає специфіку побудови управлінського обліку в межах кожного конкретного підприємства. Він має враховувати як цілі управління, так і доступність облікової інформації, забезпечуючи її адаптацію до змін зовнішнього середовища та внутрішніх процесів.

Загальноорганізаційні передумови є базовим орієнтиром при формуванні структури фінансового обліку витрат. Вони визначають логіку побудови системи рахунків, процедури документообігу, правила ведення облікових реєстрів і формування фінансової звітності. У той же час ці чинники відіграють роль відправної точки й для моделювання системи управлінського обліку, оскільки обидва види обліку функціонують на єдиній інформаційній основі.

Обліково-організаційні аспекти створюють методичне підґрунтя для практичного впровадження управлінського обліку витрат. Вони охоплюють вибір методів обліку, логіку калькулювання собівартості, організацію внутрішньої звітності та структурування потоків облікової інформації відповідно до управлінських потреб.

Технологічні фактори визначають рівень відповідності між теоретичною концепцією управлінського обліку та можливістю її реалізації в умовах конкретного виробничого процесу. Вони впливають на вибір типу калькулювання, рівень деталізації обліку витрат та розподілу витрат між структурними одиницями підприємства.

Розбудова ефективної системи управлінського обліку відкриває керівництву підприємства широкі можливості для оперативного вирішення проблем операційної діяльності. За своєю суттю ця система являє собою комплекс управлінських звітних форм, що дозволяють:

- аналізувати структуру і динаміку витрат;
- здійснювати їх деталізацію за видами продукції, структурними підрозділами, напрямками діяльності;
- проводити розрахунки ключових показників ефективності (рівень рентабельності, точка беззбитковості, оборотність активів, вартість одного робочого місця, оцінка вартості бізнесу, структура постійних і змінних витрат тощо);
- оцінювати результати попередніх управлінських рішень та формувати підґрунтя для нових управлінських дій.

У разі відсутності на підприємстві належно організованої системи управлінського обліку виникає низка організаційних, інформаційних і процедурних проблем, що ускладнюють ухвалення обґрунтованих управлінських рішень. Основні негативні наслідки такої ситуації узагальнено в табл. 1.

Аналіз професійної літератури та дослідження практики функціонування інформаційного середовища підприємств м. Запоріжжя дають підстави стверджувати, що ефективне впровадження управлінського обліку базується на трьох ключових складових. По-перше, необхідним є засвоєння теоретичних основ, тобто глибоке розуміння сутності, завдань і сучасної ролі управлінського обліку в системі управління підприємством. По-друге, слід розробити методичну модель, яка відповідає специфіці діяльності конкретного суб'єкта господарювання та враховувала його потреби у плануванні, контролі й аналізі витрат. І, по-третє, критично важливим є

забезпечення відповідної технічної та програмної інфраструктури для підтримки інформаційних процесів у межах облікової системи.

Таблиця 1. Наслідки неякісно організованої системи інформаційного забезпечення управління витратами виробництва підприємства

Недостатньо ефективне виконання функції в системі інформаційного забезпечення	Можливі наслідки
Відсутність регламентуючих документів (положення про управлінський облік, посадові інструкції)	Невизначеність обов'язків працівників облікового підрозділу; неузгодженість взаємодії з іншими відділами підприємства
Не встановлено координуючу функцію управлінського обліку	Організація управлінського обліку покладається на неуповноважених працівників (наприклад, головного бухгалтера), що знижує ефективність, збільшує навантаження та уповільнює отримання потрібної інформації
Відсутність чітко структурованої системи центрів відповідальності	Порушення інформаційних потоків між обліковими та управлінськими рівнями
Ігнорування процесу бюджетування	Прийняття рішень, що не мають економічного підґрунтя
Відсутність орієнтації звітів на потреби менеджменту	Зростання часу на аналіз даних менеджером; труднощі у виборі релевантної інформації для прийняття рішень
Недоопрацювання форматів внутрішньої звітності	Невідповідність інформації потребам інших підрозділів; надмірне інформаційне навантаження; відсутність фокусування на ключових показниках
Неоптимізовані облікові номенклатури	Збільшення часу на аналіз та обробку звітів
Невідповідне калькулювання собівартості продукції	Викривлене уявлення про реальні витрати; необ'єктивне планування та оцінювання результатів
Відсутність точного аналізу відхилень від нормативів	Зниження ефективності внутрішнього контролю; створення передумов для порушень та зловживань
Ігнорування аналізу відхилень у розрізі відповідальності	Недостовірне відображення витрат; зниження дисципліни; спотворення даних щодо фінансових результатів
Недотримання термінів документообігу управлінської бухгалтерії	Затримка обробки даних, уповільнення ухвалення управлінських рішень, напруження у робочому середовищі
Відсутність стратегічного мислення у бухгалтера з обліку витрат	Зведення роботи до виконання рутинних завдань; нецільове інформування менеджменту
Невірна класифікація витрат відповідно до управлінських цілей	Втрата контролю над окремими групами витрат
Неправильно обрана база для розподілу непрямих витрат	Спотворення розрахунків собівартості, помилки у ціноутворенні, некоректне визначення рентабельності

Нормативна база, яка регламентує організацію бухгалтерського обліку в Україні, зокрема положення чинного законодавства, передбачає дотримання

основоположних принципів: обачності, повного розкриття інформації, автономності облікових одиниць, послідовності та безперервності обліку, принципів нарахування і відповідності доходів і витрат, пріоритету змісту над формою, використання історичної (фактичної) собівартості, а також єдиного грошового вимірника [19].

Однак реалії управлінської діяльності вимагають доповнення цього переліку принципами, що відображають динамічну природу управлінського обліку. Серед них: системність, цілісність, гнучкість, адаптивність, оперативність, ієрархічність, взаємозалежність елементів, відповідність управлінській структурі підприємства. На думку І. Б. Садовської, до складу загальносистемних засад управлінського обліку також слід включити принцип методологічного плюралізму, орієнтації облікової системи на досягнення стратегічних цілей, результативності, підзвітності, комплексності аналізу витрат, концепцію «різної собівартості для різних управлінських цілей», а також принцип економності [23].

Разом із тим, низка дослідників дотримуються думки, що недоцільно виокремлювати окремі принципи для управлінського обліку, оскільки він є складовою частиною загальної системи бухгалтерського обліку, яка базується на єдиній методологічній платформі. Проте ми схилиємося до іншого підходу: сучасні вимоги до управлінської інформації диктують необхідність розширення принципів з акцентом на їх прикладне значення в контексті обґрунтування управлінських рішень. Таким чином, мова йде не стільки про відокремлення принципів, скільки про уточнення їх інтерпретації відповідно до завдань, які постають перед внутрішніми користувачами інформації.

Ще у 1960-х роках Комітетом Американської облікової асоціації було сформульовано уявлення про облік як про повноцінну інформаційну систему, яка охоплює функції збору, реєстрації, обробки, зберігання, передачі інформації, а також підтримку процесу прийняття рішень [6]. Цей підхід підкреслив ключову роль управлінського обліку у формуванні інформаційної основи для планування, контролю та координації діяльності підприємства, з акцентом на методологічну інтеграцію облікових процедур.

Розроблення функціональної моделі управлінського обліку потребує глибокого володіння сучасними підходами до оцінювання ефективності господарської діяльності, розуміння специфіки галузевих процесів та методів управління. Погоджуючись із запропонованою в літературі структурою елементів методу управлінського обліку [4], важливо акцентувати, що всі системи планування, контролю, прогнозування та економічного аналізу базуються на первинній інформації, яка генерується обліковою системою. Тому методичні прийоми, що використовуються у планово-аналітичній роботі (включаючи аналіз відхилень, бюджетування, моделювання альтернатив), слід розглядати як похідні від облікової інформації, а не як окрему самодостатню підсистему.

Органічний зв'язок управлінського обліку з іншими елементами інформаційної системи підприємства підтверджує доцільність гармонізації основних і допоміжних складових у межах єдиної обліково-аналітичної

моделі. У свою чергу, висока мінливість ринкового середовища зумовлює необхідність постійного оновлення методичних інструментів управлінського обліку та адаптації його функціоналу до нових викликів.

Становлення та розвиток ринкової економіки в Україні створили передумови для розширення можливостей суб'єктів господарювання щодо вибору стратегічних підходів до освоєння цільових ринків. Підприємства отримали більшу автономію у формуванні власної траєкторії розвитку. Водночас, соціально-політичні трансформації та нестабільність нормативно-правового середовища гальмують поступальне формування ефективних механізмів управління, що часто зводять концепцію стратегічного менеджменту до мінімальної функції – забезпечення елементарної життєздатності підприємства в умовах ринкової нестабільності. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває завдання ідентифікації й послідовного вдосконалення внутрішніх інструментів управління витратами, які базуються на якісно організованій системі облікових інформаційних потоків.

У сфері виробництва ключовим чинником, що визначає логіку формування облікових потоків, є структура технологічного процесу. Виробничий цикл організовується через систему дільниць – сукупностей робочих місць, розташованих у межах окремих технологічних ланок, де виконуються однорідні або взаємопов'язані операції з виготовлення продукції. Ці дільниці, у свою чергу, можуть включати дрібніші структурні одиниці – відділення та окремі робочі місця. Переміщення сировини та матеріалів між дільницями здійснюється поетапно, за технологічною послідовністю, що передбачає поступове перетворення вихідних ресурсів на готову продукцію. У такій організації виробництва доцільно здійснювати облік витрат та контроль за їх формуванням у розрізі окремих підрозділів (цехів), де безпосередньо генеруються відповідні витрати.

Незважаючи на складність технологічних процесів, основним джерелом інформації про витрати на матеріальні ресурси та оплату праці у виробництві залишається виробничий звіт, зокрема звіт змінного характеру. Саме на його основі оцінюється якість внутрішньої комунікації між ключовими ланками управління – виробництвом, бухгалтерською службою та адміністрацією. У ході проведеного дослідження інформаційних потоків на підприємствах м. Запоріжжя основна увага була приділена аналізу ефективності передачі облікової інформації про витрати та змістовності форм звітності.

Результати аналізу свідчать про загалом позитивне сприйняття інформації про витрати серед користувачів – як з боку бухгалтерського апарату, так і керівництва різного рівня. Проте виявлено розбіжності в оцінці форм подання цієї інформації. Працівники бухгалтерії вважають, що наявні форми не завжди відповідають потребам користувачів, оскільки не забезпечують належного фокусування на ключових аналітичних аспектах, що важливі для ухвалення рішень. У той же час менеджери відзначають інформативність звітів, проте часто не можуть повною мірою використати надану інформацію в процесі формування управлінських рішень.

Центральним елементом у побудові ефективної системи облікових потоків виступає облікова політика підприємства. У період глибоких соціально-економічних трансформацій та нормативної турбулентності особливого значення набуває обґрунтований підхід до вибору її складових елементів. Саме облікова політика визначає концептуальні рамки організації бухгалтерського і управлінського обліку, встановлює правила формування, оцінки та розкриття облікової інформації, що використовуються як для складання фінансової звітності, так і для підтримки внутрішнього управління.

Протягом тривалого періоду домінував інтерес до теоретичних та методологічних аспектів, таких як принципи обліку, вибір методів оцінки активів і зобов'язань, алгоритми складання звітності. Навіть сьогодні наукова спільнота продовжує поглиблювати тлумачення змісту окремих елементів облікової політики та наголошує на необхідності їх повного і системного відображення в офіційному документі – наказі про облікову політику [28].

Значення інтегрованого підходу до розробки облікової політики підприємства ґрунтовно висвітлює О. В. Фоміна, зокрема через обґрунтування процесу моделювання такої політики в межах системи управління обліком [30]. У науковому В. А. Кулик облікова політика трактується як інструментальна концепція, що охоплює організаційно-методичне регламентування облікових процедур: від збору первинних даних до формування системи оцінки активів і зобов'язань, а також підготовки релевантної інформації для прийняття обґрунтованих управлінських рішень щодо ефективного розподілу ресурсів і забезпечення прозорості фінансової звітності [11].

Комплексну увагу до питань адаптації наказу про облікову політику до вимог міжнародних стандартів фінансової звітності приділили В. М. Рожельюк та П. Н. Денчук, які акцентують на необхідності глибокої трансформації традиційної структури цього документа відповідно до новітніх вимог [21].

У процесі поступової імплементації міжнародних стандартів у вітчизняну систему обліку, виникли дискусії щодо доцільності формування окремої політики для податкового обліку. Суперечливість цього питання зумовлена чинним законодавством, яке не завжди повною мірою узгоджене з положеннями МСФЗ, особливо в частині податкових зобов'язань та методів їх відображення у звітності [14, 32].

Водночас проблематика створення облікової політики саме для цілей внутрішнього управління часто розглядається лише як другорядна, що знижує потенціал її практичного застосування в контексті реалізації стратегічних цілей підприємства.

Не применшуючи ваги вже виконаних досліджень і отриманих наукових висновків, варто наголосити: концепція комплексного вдосконалення структури та наповнення наказу про облікову політику, як дієвого інструменту стратегічного управління, потребує поглибленого аналізу та активного впровадження в практику функціонування виробничих підприємств.

У межах чинного українського законодавства, зокрема Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» та НП(С)БО 1,

облікова політика визначається як сукупність принципів, методів і процедур, за допомогою яких підприємство здійснює формування та подання фінансової звітності [15, 19]. У міжнародній практиці бухгалтерського обліку цей термін зазвичай інтерпретується як набір способів ведення обліку, що застосовуються у конкретній організації [35].

Критичне вивчення змісту міжнародних стандартів фінансової звітності дає підстави стверджувати, що ці стандарти не стільки фіксують чітке визначення поняття «облікова політика», скільки формують його концептуальну сутність. Йдеться, передусім, про розуміння облікової політики як засобу забезпечення дотримання фундаментальних принципів МСФЗ – обачності, суттєвості, переваги економічного змісту над юридичною формою при складанні звітності.

Закон України також гарантує підприємствам право самостійно обирати методологічну платформу організації обліку, зокрема щодо ведення бухгалтерського та управлінського обліку, періодичності інвентаризацій активів і зобов'язань, а також оцінки капіталу. У той час як більш складні аспекти, пов'язані з консолідацією звітності, конвертацією іноземної валюти, принципами оцінки подій після дати балансу, обліком довгострокових контрактів, а також питанням суттєвості – деталізуються безпосередньо в положеннях МСФЗ, що зобов'язує підприємства поступово адаптувати свої облікові політики до міжнародних вимог.

Досвід функціонування національної системи бухгалтерського обліку свідчить, що формальна свобода у визначенні методів списання запасів, нарахування амортизації необоротних активів, встановлення строку корисного використання нематеріальних активів або формування резервів під сумнівну дебіторську заборгованість на практиці часто виявляється обмеженою низкою зовнішніх чинників. Зокрема, вимоги податкового законодавства та прагнення уникнути дублювання інформації в обліковій та податковій звітності суттєво впливають на вибір підприємствами тих чи інших облікових рішень. Це, у свою чергу, гальмує розвиток бухгалтерського обліку як повноцінної інформаційної системи управління, звужуючи його функцію до інструмента фіскальної звітності.

Попри те, що міжнародні стандарти фінансової звітності містять чітко визначені підходи до обліку соціальних витрат – зокрема, витрат на пенсійне забезпечення, виплати працівникам при звільненні або скороченні – в українській обліковій практиці ці аспекти регулюються фрагментарно, переважно в межах державної соціальної політики, і практично не знаходять відображення у внутрішніх нормативних документах підприємств, зокрема у наказах про облікову політику.

Таким чином, хоча чинна нормативно-правова база з бухгалтерського обліку й надає виробничим підприємствам формальну автономію у виборі організаційних підходів до побудови облікової системи, фактично цю свободу стримують відсутність офіційних роз'яснень, методичних настанов і професійних консультацій. Це спричиняє нерозуміння або недооцінку управлінським персоналом та обліковими працівниками ключових переваг і

ризиків, які несе з собою впровадження окремих елементів облікової політики, особливо в контексті ухвалення стратегічно важливих управлінських рішень.

Головна мета формування облікової політики у відповідності до принципів МСФЗ полягає у забезпеченні достовірного, нейтрального й релевантного представлення фінансової інформації у звітності. Інформаційна цінність наказу про облікову політику полягає в обґрунтованому виборі принципів і методів, які забезпечують внутрішнім і зовнішнім користувачам релевантну інформацію для ухвалення ефективних управлінських рішень. В умовах орієнтації сучасного бізнесу на прибутковість, управлінські рішення підприємств, як правило, спрямовані на максимізацію прибутку, що потребує обов'язкового урахування впливу обраної облікової політики на фінансовий результат.

На користь необхідності зваженого, фахового підходу до визначення облікових параметрів свідчить також обмежена кількість підстав, передбачених стандартами, для внесення змін до облікової політики, що підкреслює її стратегічний характер і довготривалу дію.

Процес формування наказу про облікову політику підприємства потребує глибокого розуміння сукупності внутрішніх і зовнішніх бізнес-процесів, які мали місце в минулому, тривають у теперішній час і можуть вплинути на діяльність у майбутньому. Це завдання вимагає не лише фахових знань і практичного досвіду, а й здатності до комплексного аналітичного мислення, стратегічного бачення та прогнозування змін економічного середовища.

Раціональне формування інформаційних потоків облікової системи, орієнтованої на ефективне управління витратами, неможливе без чіткого структурування та змістовного наповнення положень наказу про облікову політику. З урахуванням специфіки галузі, доцільно доповнити цей документ розділами, що детально описують організаційні підходи та методологічні засади ведення управлінського обліку витрат. У таблиці 2 представлено авторське бачення структури таких положень, адаптоване до потреб виробничих підприємств.

З огляду на складність виробничих технологій та їх істотний вплив на процеси управлінського прийняття рішень, доцільно акцентувати увагу на впровадженні аналітичного обліку витрат, орієнтованого на центри відповідальності. Це передбачає обґрунтований вибір методу обліку витрат і методики калькулювання собівартості продукції, що має відповідати стратегічним і тактичним цілям управління витратами. Водночас важливо забезпечити обґрунтований підхід до визначення баз розподілу витрат між відповідальними підрозділами, що дозволяє сформувати прозору та контрольовану систему витрат.

Однією з ключових вимог до ефективного управлінського обліку витрат є чітке встановлення відповідальних осіб або структур за впровадження, підтримку та постійне вдосконалення облікової системи. Формалізація ролей і відповідальності сприяє зниженню ризиків дестабілізації інформаційних потоків та підвищенню точності облікових даних.

Таблиця 2. Положення про організацію та методика управління витрат підприємства, рекомендовані до включення до наказу про облікову політику

Положення наказу про облікову політику	Складові елементи облікової політики, що підлягають розкриттю
1. Організація управлінського обліку витрат	
Процедури управлінського обліку витрат	– опис переліку процедур обробки облікової інформації в межах системи управлінського обліку витрат
Структура облікової служби та її взаємодія з іншими підрозділами	– визначення узгодженості між інформаційними потоками облікового характеру та іншими службами підприємства щодо забезпечення управлінських потреб у сфері витрат
Обраний метод калькулювання собівартості	– пояснення щодо доцільності застосування конкретного методу калькулювання собівартості залежно від управлінських завдань
Облікова система рахунків для управлінських цілей	– подання Робочого плану рахунків, з деталізацією по субрахунках першого рівня, у додатку до наказу
Визначення центрів відповідальності та аналітичного обліку	– встановлення переліку центрів відповідальності, у межах яких ведеться аналітичний облік витрат, доходів і результатів; – формулювання напрямів аналітичного обліку витрат згідно з управлінськими завданнями
Організація документообігу для обліку витрат	– графічна або текстова схема документообігу в системі управлінського обліку витрат
2. Підходи до організації управлінського обліку витрат: – порядок відображення даних у системі рахунків управлінського обліку; – принципи формування собівартості продукції згідно з управлінськими завданнями; – алгоритм розподілу витрат між центрами відповідальності; – методика класифікації та розподілу непрямих витрат.	
3. Повноваження і відповідальність за ведення управлінського обліку витрат – закріплення відповідальності за впровадження, ведення й контроль системи управлінського обліку витрат за визначеними посадовими особами.	

Серед основних переваг запропонованого підходу варто виокремити:

- детальне регламентування процедур управлінського обліку витрат у межах наказу про облікову політику;
- інтеграцію сучасних методологічних підходів до організації облікової системи;
- орієнтацію на потреби управління в умовах зростаючої складності бізнес-процесів та інформаційного навантаження;
- забезпечення гнучкості у прийнятті рішень щодо перегляду облікової політики та облікових оцінок на основі структурованих параметрів.

Зміст додатків до наказу про облікову політику має важливе значення, оскільки дає змогу деталізувати окремі організаційні та методичні положення щодо управлінського обліку витрат. Таблиця 3 ілюструє можливі напрями такого уточнення, орієнтовані на потреби практичного впровадження на підприємстві.

Таблиця 3. Додатки до наказу про облікову політику, що розкривають положення з організації та методики управлінського обліку витрат підприємства

Номер додатку	Опис додатків до наказу щодо облікової політики підприємства
1	Зведений перелік первинних та зведених бухгалтерських документів, облікових реєстрів, форм внутрішньої звітності, а також зразки підписів керівника й головного бухгалтера, необхідні для виконання ними своїх повноважень та забезпечення повного контролю над витратами підприємства.
2	Список посадових осіб, уповноважених надавати дозвіл на здійснення господарських операцій.
3	Перелік працівників, яким надано право приймати та передавати матеріальні ресурси, з покладанням повної відповідальності за ці дії згідно з посадовими обов'язками та вимогами чинного законодавства України.
4	Визначення посадових осіб, відповідальних за складання, підписання та своєчасне подання внутрішньої звітності згідно з установленими термінами.
5	Схеми (графіки) документообігу, що регламентують порядок руху документів на підприємстві.
6	Система рахунків, що використовується для ведення управлінського обліку витрат.
7	Визначення переліку витрат, їх склад і принципи розподілу на змінні та постійні.
8	Список статей калькуляції, що формують виробничу собівартість продукції.

Аналіз інформаційних потоків у контексті управлінського обліку витрат засвідчує, що наявна система обліку не в змозі повною мірою задовольнити потреби ефективного управління виробничими витратами. Дослідження засвідчило гостру потребу у створенні внутрішньої звітності нового зразка, яка б краще відповідала сучасним вимогам до калькулювання собівартості та прийняття обґрунтованих управлінських рішень. Йдеться про систему, здатну забезпечити релевантну, оперативну й адаптовану до потреб користувача інформацію.

Ключовим інструментом формування раціонального підходу до управління витратами є оновлення та деталізація змісту наказу про облікову політику. Саме цей документ, у разі його належної структуризації, здатен відображати складні умови функціонування підприємства, інтенсивність інформаційних потоків та специфіку управлінських процесів. Запропоновані у межах дослідження положення дозволяють суттєво підвищити якість регламентації процедур управлінського обліку витрат, формуючи підґрунтя для їх ефективного впровадження.

Таблиця 4. Узагальнені завдання управління собівартістю продукції та основні методи їх реалізації

Методи реалізації завдань управління	Бюджетування	Порівняння	Маржинальний аналіз	Сучасний факторний та	Кореляційно-регресійний, дисперсійний аналіз	Лінійне програмування	Економетричний аналіз	Економічні методи дослідження операцій	Економічна	Теорія оптимальних процесів	Матричний аналіз	Трансформційний	ABC-, XYZ-аналіз	Графічний метод	Евристичні методи
Основні завдання управління собівартістю продукції		*						*						*	*
Визначення відповідної моделі обчислення собівартості готової продукції		*		*			*	*						*	*
Встановлення алгоритму розподілу загальновиrobничих (непрямих) витрат		*		*	*		*	*						*	*
Формування політики встановлення цін		*	*	*	*		*	*		*				*	*
Зниження рівня витрат на виробництво		*		*	*	*	*	*		*				*	*
Розробка бюджету витрат, калькуляції собівартості та прогнозу прибутковості основної діяльності	*													*	*
Рационалізація товарного асортименту	*	*	*	*									*	*	*
Удосконалення ключових параметрів виконання замовлення	*	*												*	*
Обґрунтування доцільності прийняття додаткового замовлення	*	*												*	*
Аналіз цільових показників виробництва, витрат і прибутку за заданих умов			*			*	*	*	*					*	*
Ефективний розподіл ресурсів за умов обмеженості та ризиків			*			*	*	*	*				*	*	*
Розрахунок точки беззбитковості виробництва			*			*	*	*	*				*	*	*
Прогнозування витрат, собівартості та очікуваного прибутку	*				*	*	*	*	*				*	*	*
Аналіз результативності виробництва за центрами витрат та в цілому по підприємству													*	*	*
Обґрунтування доцільності зміни виробничих потужностей													*	*	*
Комплексна рейтингова оцінка ефективності виробничої діяльності підприємства											*	*	*	*	*

Питання вибору інструментарію, який забезпечить прийняття оптимального управлінського рішення, давно перебуває у фокусі уваги науковців у галузях обліку, фінансового аналізу, менеджменту, логістики та інших прикладних дисциплін. Сучасне управління – це складний, багаторівневий процес, який вимагає налаштування чіткої логіки функціонування всіх підсистем управління. Отже, у межах реалізації кожної з управлінських функцій доцільно використовувати притаманні їй методи, водночас забезпечуючи міжфункціональну узгодженість через інтеграцію додаткових методичних інструментів.

У таблиці 4 систематизовано основні управлінські завдання у сфері контролю та оптимізації собівартості продукції, а також окреслено методи, які найчастіше використовуються для їх вирішення. Аналізуючи специфіку виробництва в українських умовах, можна виокремити ключові напрями, що потребують управлінського втручання. Так, питання обрання моделі калькулювання та методу розподілу непрямих витрат (пп. 1–2) є складовими облікової політики і мають бути нормативно зафіксовані. В умовах ринкової економіки з частковим регулюванням цін держава делегує підприємствам обов'язок самостійно визначати оптимальні підходи до ціноутворення, що вимагає відповідного аналітичного обґрунтування (п. 3). Забезпечення прибутковості підприємства потребує системного підходу до зниження витрат (п. 4), а ефективне планування операційної діяльності (п. 5) створює умови для оптимізації продуктової структури (п. 6). Виробництво на замовлення передбачає окремі управлінські рішення щодо оцінки доцільності реалізації кожного проекту (пп. 7–8). В умовах вибору між альтернативами (пп. 9–10) необхідна чітка система оцінки рішень, а контроль беззбитковості (п. 11) дозволяє вчасно реагувати на загрози фінансової стабільності.

Значну увагу слід приділяти прогнозуванню ключових показників діяльності, зокрема витрат, собівартості та прибутку (п. 12), що дає змогу своєчасно виявляти проблемні зони у процесі управління. Якщо завдання з пунктів 1–12 стосуються передусім оперативного рівня управління, то позиції 13–15 мають стратегічне значення і впливають на загальну оцінку ефективності діяльності підприємства з боку як менеджменту, так і зовнішніх стейкхолдерів. Це, зокрема, стосується репутаційної оцінки, інвестиційної привабливості та здатності до сталого розвитку в умовах конкурентного середовища.

Наведений перелік управлінських завдань не претендує на вичерпність, адже кожне з них має різні підходи до реалізації, власну логіку прийняття рішень і застосування відповідних інструментів. Між завданнями існує тісний взаємозв'язок, а ефективність їх виконання значною мірою залежить від якості організації інформаційного забезпечення, що базується на управлінському обліку. Саме система управлінського обліку є ключовою платформою для побудови комплексу методів, що використовуються у процесі прийняття управлінських рішень.

Особливе значення в цьому контексті має створення дієвої внутрішньої звітності, яка забезпечує керівництво актуальною, достовірною,

структурованою та належним чином деталізованою інформацією. Формат і зміст звітів, їх візуальна структура та логіка побудови (макети) значною мірою визначають вибір методології аналізу та прийняття рішень, а також дають змогу стандартизувати процес обґрунтування управлінських дій.

Методи, узагальнені у таблиці 4, вважаються найдоцільнішими для застосування в умовах функціонування національного ринку. Особливої популярності набули методи бюджетування та маржинального аналізу, які є базовими у практиці сучасного управлінського обліку. Бюджетування забезпечує системне планування витрат і ресурсів на різних рівнях управління підприємством, створюючи передумови для впровадження фінансової дисципліни та контролю. У поєднанні з класичними підходами до планування бюджети стають ефективним інструментом підтримки стратегічних цілей підприємства.

Маржинальний аналіз, орієнтований на визначення критичних точок прибутковості, дозволяє оцінювати альтернативи та приймати оперативні управлінські рішення, особливо в ситуаціях обмежених ресурсів або змін ринкової кон'юнктури. Водночас він має низку обмежень, зокрема – необхідність виконання спрощених припущень, зниження точності при великій номенклатурі продукції, а також відсутність уніфікованого підходу до комплексної оцінки.

Для аналізу досягнутих результатів та ретроспективної оцінки ефективності діяльності доцільним є застосування інструментарію факторного та компонентного аналізу, кореляційно-регресійних та дисперсійних методів, а також окремих засобів економетричного моделювання. Такі методи дозволяють виявити структуру впливу окремих чинників на результативні показники, визначити напрямки управлінського впливу та оптимізувати внутрішні процеси.

Методи математичного програмування, зокрема лінійного, є дієвим засобом розв'язання задач оптимізації ресурсного забезпечення виробництва. Їхня перевага полягає у можливості формалізації обмежень і побудови моделей планування, адаптованих до специфіки виробничого середовища. Через простоту побудови та універсальність, лінійне програмування є найбільш поширеним у вітчизняній практиці.

Сучасна методологія дослідження операцій відкриває нові можливості для кількісної оцінки управлінських рішень. Зокрема, йдеться про застосування таких методів, як симплекс-метод, аналіз сітьових графіків, теорія ігор, теорія розкладів. Їх практична реалізація дозволяє моделювати поведінку систем у динаміці та приймати рішення, що враховують ймовірні ризики і варіативність сценаріїв розвитку подій.

Вищий рівень аналітичного забезпечення управління досягається через поєднання підходів економічної кібернетики (імітаційне моделювання, ділові ігри, алгоритмічне прогнозування) з методами теорії оптимального управління. Це дозволяє створювати гнучкі та адаптивні системи підтримки прийняття рішень, здатні ефективно функціонувати в умовах високої мінливості зовнішнього середовища.

У процесі функціонування підприємства нерідко виникає потреба в інтегральному аналізі економічних явищ чи управлінських ситуацій, що потребують урахування численних взаємопов'язаних факторів. Серед методів, які можуть бути застосовані для комплексного аналізу, варто виокремити матричний аналіз, аналіз трансформацій, а також класифікаційні підходи на основі ABC- та XYZ-методологій. Проте, попри потенційну аналітичну цінність цих інструментів, їх широке використання в обліковій практиці обмежене через значну трудомісткість, потребу у великому обсязі попередньої інформації, складність обчислень і, головне, відносну абстрактність результатів, що не завжди легко адаптуються до конкретного управлінського контексту.

Візуалізація аналітичних висновків, зокрема за допомогою графічних методів, є зручною формою представлення проміжних або остаточних результатів. Вона сприяє кращому сприйняттю складної інформації. Однак цей підхід втрачає ефективність при аналізі багатфакторних або умовно-залежних ситуацій, де потрібно охопити численні взаємозалежні параметри.

Зрештою, остаточне управлінське рішення приймається керівництвом підприємства, яке часто покладається не лише на формалізовані методи, а й на інтуїтивно-евристичні прийоми, що спираються на досвід, стратегічне бачення і контекстуальні знання.

Розглянемо можливості залучення інструментарію економіко-математичного моделювання до розв'язання конкретних прикладних завдань управлінського характеру. Одним із ключових питань у цьому аспекті є вибір раціональної моделі калькулювання собівартості продукції, що формує основу облікової політики виробничого підприємства. Така модель має відповідати низці вимог: забезпечувати точну і своєчасну інформацію про витрати, бути сумісною із загальною концепцією обліку на підприємстві, а також створювати інформаційне підґрунтя для використання різних управлінських моделей і методів для подальшої оптимізації витрат і прибутку.

Вибір моделі калькулювання повинен здійснюватися на підставі багатокритеріального аналізу її функціональних характеристик із використанням методів дослідження операцій. У ході цього процесу, для забезпечення прозорості і розуміння логіки обґрунтувань, доцільно застосовувати графічні засоби для візуалізації проміжних результатів.

Окрему увагу варто приділити процедурі розподілу непрямих витрат, яка повинна відповідати обраній моделі калькулювання та мінімізувати ризики спотворення фактичної собівартості. Визначення об'єктів витрат та способів їх розподілу є предметом окремого управлінського рішення. Для цього можуть застосовуватись ті самі аналітичні інструменти, що й при виборі моделі калькулювання. Особливо корисним у цьому контексті є встановлення статистичного зв'язку між величиною витрат та факторами, обраними як база для їх розподілу – через кореляційний, регресійний або дисперсійний аналіз.

Організація обліку повинна відповідати управлінським цілям і адаптуватися до умов діяльності підприємства. На думку І. Б. Садовська та Н. В. Тлучкевич, організація обліку охоплює сукупність процедур, пов'язаних із

побудовою самого облікового процесу, організацією праці персоналу бухгалтерської служби, технічним і методичним забезпеченням облікових функцій, а також розвитком системи обліку загалом [24].

Інші дослідники акцентують увагу на необхідності розгляду управлінського обліку як багаторівневої структури, що включає визначення предметної сфери обліку, класифікацію об'єктів, дотримання принципів побудови інформаційної системи, обґрунтування системи рахунків і вибір аналітичних підходів до обліку витрат і доходів [31]. Доцільним також є врахування ситуаційного підходу та поелементної деталізації, що сприяє кращому розумінню взаємозв'язку між обліковими показниками та управлінськими рішеннями [5, 16].

У сучасних умовах ринкової трансформації економіки та впровадження міжнародних стандартів менеджменту організація управлінського обліку витрат повинна ґрунтуватися на чітко обґрунтованому виборі відповідної облікової системи. Саме цей вибір формує інформаційне підґрунтя для прийняття ефективних управлінських рішень у сфері контролю витрат, впливає на побудову облікових процедур та надає основу для достовірного визначення фінансового результату діяльності підприємства.

Аналіз наукових публікацій свідчить про те, що у фаховій літературі не завжди здійснюється чітке розмежування між такими поняттями, як «система обліку витрат і калькулювання» та «метод калькулювання собівартості». У ряді випадків ці категорії помилково ототожнюються, що ускладнює формування цілісної управлінської системи. Систему обліку витрат і калькулювання варто розглядати як комплекс взаємопов'язаних елементів, спрямованих на формування собівартості продукції та забезпечення дієвого управління витратами [10]. Натомість під методом калькулювання розуміють сукупність способів відображення витрат за відповідними об'єктами та інструментів розрахунку собівартості продукції або послуг.

Таким чином, система обліку витрат і калькулювання включає три ключові компоненти: організацію реєстрації, накопичення та групування витрат; механізм розрахунку собівартості за вибраною методикою; а також інструментарій для аналізу та контролю витрат. Вона є методологічним каркасом управлінського обліку, який уможливорює ефективне управління виробничими ресурсами.

Слід зауважити, що саме Каплан А. С. та Купер А. вперше порушили ідею єдності системи обліку витрат і системи калькулювання, запропонували розглядати їх як складові єдиного обліково-аналітичного механізму [34]. Однак подальше вдосконалення систем управлінського обліку спричинило дискусію в науковому середовищі щодо визначення об'єкта калькулювання. Спочатку калькуляційна одиниця вважалася ідентичною об'єкту калькулювання. Проте С. Т. Хормдрен запропонував більш диференційований підхід, трактуючи калькуляційні одиниці як інструмент кількісного виміру самого об'єкта калькулювання [33].

Відповідно до Методичних рекомендацій щодо формування собівартості продукції (робіт, послуг) у промисловості, саме об'єкт витрат визначає вибір методики їх обліку та калькулювання собівартості [12]. Таким чином, на рівні нормативного регулювання встановлюється пріоритет взаємозв'язку між структурою витрат та технікою їх відображення в обліку.

Формування виробничої собівартості відповідно до національного стандарту обліку НП(С)БО 16 «Витрати» відбувається у рамках обліку фактичних (історичних) витрат. Однак з огляду на складну структуру технологічного процесу, фізико-хімічні властивості використовуваної сировини, значну вартість окремих матеріалів, виникає потреба у постійному співставленні фактично понесених витрат із встановленими нормами. Такий моніторинг має охоплювати увесь цикл витрат – від моменту їх виникнення до остаточного списання на фінансові результати.

Фактично, головним завданням системи обліку виробничих витрат і калькулювання собівартості є формування повної, достовірної та неупередженої інформації для складання фінансової звітності. Процес визначення й оцінювання прямих і непрямих витрат, а також їх розподіл і включення до собівартості супроводжується низкою облікових і контрольних процедур, що вимагають як методичної точності, так і функціональної узгодженості в межах управлінського контуру підприємства.

Ще на початку ХХ століття як відповідь на потребу в посиленому контролі витрат у виробничих процесах була розроблена система стандарт-костингу, яка стала одним із перших інструментів управління витратами. Основу цієї системи склали принципи обліку витрат у межах заздалегідь визначених норм і нормативів, а також аналіз відхилень від цих показників. Серед фундаторів цієї ідеї – Ф. Тейлор, Г. Емерсон, Ч. Гаррісон. Концепція системи спиралася також на поділ витрат, запропонований Г. Ганттом, на умовно-нормативні (природні, стандартні) та позаоблікові (невиробничі) витрати.

Особливістю стандарт-костингу є те, що калькулювання собівартості здійснюється виключно в межах нормативних витрат, тобто тих, які встановлені як допустимі стандарти. Відхилення між фактичними та нормативними значеннями фіксуються, підлягають обов'язковому аналізу з визначенням причин їх виникнення, а в кінці звітного періоду їх сумарний вплив відображається у фінансових результатах.

Ключовою функцією стандарт-костингу є забезпечення управлінського персоналу своєчасною та точною інформацією щодо відхилень витрат від встановлених норм, що дає змогу не лише реагувати на неефективність у виробництві, а й переглядати самі стандарти витрат у разі зміни виробничих умов чи технологічних параметрів (табл. 5).

Таблиця 5. Ранжування цілей управління при застосуванні стандарт-костинг підприємствами розвинутих країн

Цілі управління	Країна			
	Великобританія	США	Канада	Японія
Управління витратами	2	1	1	1
Цінова політика	1	2	3	2
Бюджетування і контроль	3	3	2	3
Підготовка фінансової звітності	4	4	4	4

Основною функцією цієї системи є забезпечення контролю за ефективністю використання прямих витрат на виробництво. Щодо непрямих витрат, для їх обліку та моніторингу використовуються попередньо розраховані кошторисні ставки, які формуються з урахуванням запланованого обсягу виробництва.

У ситуаціях, коли підприємство функціонує в умовах коливань виробничих потужностей, доцільним стає застосування гнучких кошторисів. Їх побудова ґрунтується на класифікації витрат за ознакою залежності від зміни обсягів виробництва. Зокрема, норматив непрямих витрат визначається як сума двох компонентів: змінної частини, помноженої на фактичний обсяг виробництва, та фіксованої (постійної) складової.

Алгоритм розрахунку фінансового результату діяльності підприємства за умов використання даного підходу подано у структурному вигляді на рисунку 2.

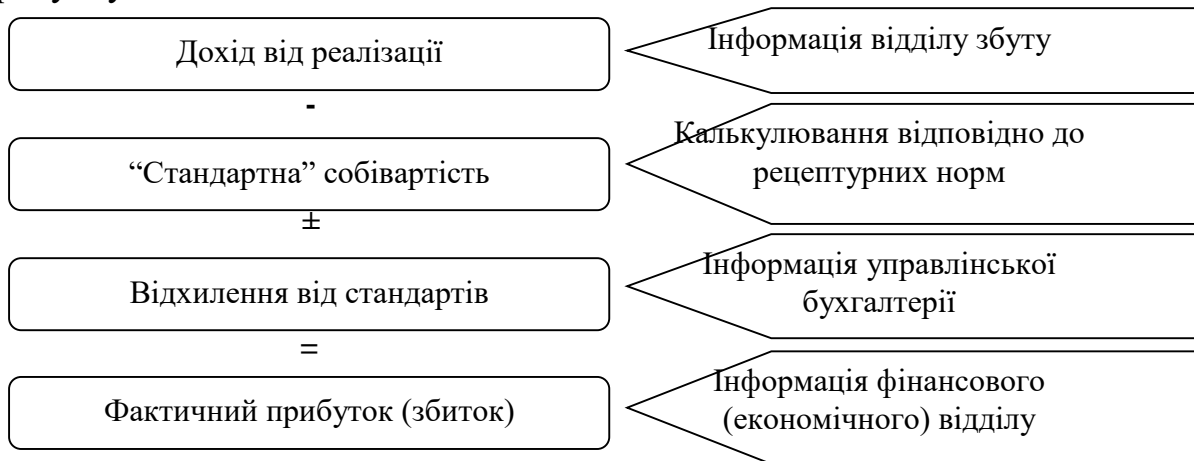

Рис. 2. Визначення фінансового результату за системою стандарт-костинг

Запровадженню системи стандарт-костинг на підприємствах вітчизняної промисловості частково сприяє наявність відпрацьованих технологічних процесів і потреба в обов'язковому контролі за дотриманням технологічної дисципліни. Проте ефективність її практичного застосування значною мірою нівелюється низкою об'єктивних факторів, таких як цінова нестабільність на ринку сировини, інфляційні коливання, необхідність орієнтації на усереднені нормативи витрат, а також часткове державне регулювання цін на продукцію

у низці галузей. Це все разом знижує інформативність і керованість системи обліку витрат як дієвого інструмента управлінських рішень.

У науковій праці американського дослідника Т. Дауні «Стандарт-кост у системному обліку» було подано спрощену версію стандарт-костингу, яка згодом стала методологічною базою для формування радянської моделі нормативного обліку. Подальший розвиток цього напрямку був забезпечений завдяки практичним напрацюванням таких науковців, як Е. Г. Ліberman і М. Х. Жебрак, які адаптували систему до потреб централізованого планування та управління виробництвом.

Відповідно до Методичних рекомендацій з формування собівартості продукції (робіт, послуг) у промисловості, нормативний метод класифікується як один з основоположних у системі виробничого обліку. Він позиціонується як засіб активного впровадження передових норм витрат, ефективного інструменту контролю за рівнем витрат, а також як джерело інформації для виявлення потенціалу зниження витрат і оперативного реагування на відхилення у виробничому процесі [12].

На практиці нормативний облік передбачає формування попереднього розрахунку (калькуляції) нормативної собівартості, постійний моніторинг і фіксацію змін у встановлених нормах з метою їх актуалізації на початок нового звітного періоду, облік фактичних витрат із виокремленням витрат у межах норми, відхилень від норм і змін нормативів. Крім того, до складу процедур входить ідентифікація причин відхилень і підсумкове визначення фактичної собівартості продукції шляхом алгебраїчного підсумовування зазначених компонентів. Загальний механізм представлено на рисунку 3.

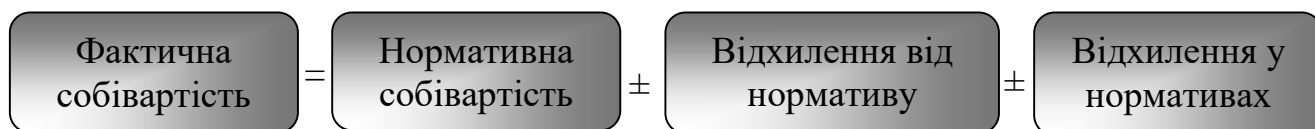

Рис. 3. Порядок визначення фактичної собівартості за системою обліку нормативних витрат

Однією з найскладніших складових методології нормативного обліку є організація процесу фіксації та обробки відхилень від установлених норм. Щоб забезпечити повний контроль над відхиленнями на всіх етапах виробничого циклу – від моменту їх фіксації до включення у фактичну собівартість конкретної продукції – необхідно вирішити низку як методичних, так і організаційних завдань. Серед них: визначення облікових номенклатур (місця виникнення, характер і причини відхилень, відповідальні особи), встановлення порядку документування, поточний облік відхилень, а також алгоритм розрахунку їх впливу на собівартість кожної калькуляційної одиниці.

Аналітичний облік таких відхилень ведеться з деталізацією за центрами відповідальності, категоріями продукції, причинами і винуватцями їх виникнення. Накопичені відхилення, а також зафіксовані зміни нормативів,

підлягають розподілу між обсягом реалізованої продукції та залишками незавершеного виробництва.

Характер технологічного процесу передбачає потенційну появу відхилень на будь-якому з етапів виробництва. Особливо актуальним є моніторинг дотримання нормативів у частині використання сировини та матеріалів, оскільки як надмірна економія, так і перевитрати можуть негативно позначитися на якості готової продукції. Аналогічно, відхилення у витратах на оплату праці або нарахуваннях на соціальні заходи можуть сигналізувати про неефективну систему управління персоналом. Водночас відхилення у нарахуваннях амортизації можуть мати суттєвий вплив на фінансові результати підприємства.

Для формування релевантної облікової інформації, яка дозволяє приймати обґрунтовані управлінські рішення щодо коригування витрат, необхідно проводити системну класифікацію відхилень. Її основна мета – виокремити ту частину відхилень, на яку управлінський персонал має реальний вплив, тобто здатний запобігти їх виникненню або мінімізувати наслідки.

Кожен критерій, що застосовується до класифікації документованих відхилень, має важливе значення для прийняття управлінських рішень, тому ключовим завданням є формування системи суттєвості відхилень, а також побудова чітко структурованих облікових номенклатур із відповідними кодами для систематизації відхилень у межах управлінського обліку виробничих витрат.

Загалом, хоча нормативний метод обліку витрат сформувався як адаптація системи стандарт-костинг, його розвиток у національній обліковій практиці призвів до формування специфічних підходів та значних відмінностей, що відображено у порівняльній табл. 6.

Таблиця 6. Основні відмінні риси системи стандарт-костинг та нормативних витрат

Порівняльний критерій	Стандарт-костинг	Облік нормативних витрат
1. Характер нормативів	Використовуються сталі нормативи, які коригуються лише за суттєвої потреби	Застосовується адаптивна система нормативів, що змінюється відповідно до умов господарювання
2. Облік змін нормативних показників	Зміни нормативів у системі не реєструються	Усі зміни нормативів відображаються у фактичних розрахунках собівартості
3. Облік відхилень	Відхилення автоматично списуються на фінансові результати підприємства	Відхилення розподіляються за відповідними видами витрат у звітності
4. Основна мета системи	Орієнтована переважно на удосконалення функцій маркетингу	Спрямована на покращення внутрішнього обліку і контролю за витратами на виробництво
5. Ведення обліку відхилень	Облік відхилень фактично не ведеться	Кожне відхилення фіксується документально і аналізується

Однією з ключових переваг застосування нормативного обліку витрат у сучасних економічних умовах є його спрямованість на вдосконалення механізмів внутрішньогосподарського контролю та облікової системи підприємства. Цей підхід дозволяє не лише фіксувати витрати, а й оперативно виявляти відхилення та вживати коригувальні дії, спрямовані на оптимізацію ресурсного використання.

Інноваційним аспектом для управлінської практики останніх років стало структурування систем обліку витрат за критерієм повноти їх включення до собівартості продукції. Дослідження провідних вітчизняних і зарубіжних авторів окреслюють два основні підходи – калькулювання повної та неповної собівартості.

Перший підхід – калькулювання повної виробничої собівартості – передбачає включення всіх витрат, пов'язаних із виробничою діяльністю підприємства, включно з як змінними, так і постійними. Такий підхід відповідає принципам, закладеним у Національному положенні (стандарті) бухгалтерського обліку 16 «Витрати», і широко застосовується при формуванні показників для фінансової звітності.

Натомість підхід до калькулювання за неповною собівартістю ґрунтується на врахуванні у витратах лише змінної частини виробничих витрат. Попри те, що загальна структура облікових процедур при цьому нагадує традиційну систему повних витрат, існують суттєві особливості, які визначають специфіку її застосування: обидва підходи забезпечують фіксацію фактичних витрат; обидві системи мають вплив на показники фінансової діяльності підприємства; у кожній системі формуються необхідні дані для прийняття управлінських рішень.

Проте система обліку неповних витрат має додаткові аналітичні переваги завдяки розподілу витрат на змінні та постійні, що дозволяє проводити аналіз витрат залежно від змін обсягів виробництва. Такий підхід особливо ефективний у ситуаціях, що характеризуються високим рівнем невизначеності, наявністю альтернативних рішень або обмеженими ресурсами. Саме в таких умовах система неповної собівартості надає більш гнучкий і адаптивний інструментарій для менеджменту, що відображено в табл. 7.

Однією з найбільш поширених систем, яка реалізує концепцію обліку неповної собівартості, є метод директ-костинг. Цей метод дає змогу обчислювати маржинальний дохід, визначати критичні обсяги виробництва та оцінювати ефективність окремих напрямів діяльності.

Одним із суттєвих кроків на шляху вдосконалення системи обліку витрат в Україні є нормативне визнання можливості ведення обліку за концепцією директ-костинг, що закріплено у відповідних положеннях Методичних рекомендацій з формування собівартості продукції (робіт, послуг) у промисловості [12]. Проте, незважаючи на офіційне включення цієї системи до методологічної бази, документ переважно зосереджується на оцінці переваг і недоліків її застосування, залишаючи поза увагою питання конкретного визначення поняття неповної собівартості.

Таблиця 7. Основні відмінні риси систем калькулювання повної та неповної собівартості

Критерій порівняння	Облік повної собівартості	Облік неповної собівартості
1. Класифікація витрат за залежністю від обсягів виробництва	Витрати не поділяються залежно від обсягу виробництва	Витрати структуровано на прямі, змінні непрямі та постійні непрямі
2. Облік постійних витрат	Постійні витрати розподіляються на одиницю продукції та включаються до її собівартості	Постійні витрати не формують собівартості, а списуються на витрати звітного періоду
3. Взаємозв'язок між прибутком і реалізацією	Формується зв'язок між прибутком та обсягом реалізації	Акцент на взаємозалежності “обсяг реалізації – витрати – прибуток”
4. Аналіз ефективності виробництва	Розрахунок прибутковості виробу відображає результативність у межах звітного періоду	Розрахунок маржинального доходу дає підстави оцінити доцільність розширення виробництва конкретного товару в майбутньому
5. Використання в умовах прогнозованості ринку	Ефективна в стабільному середовищі з передбачуваними попитом і пропозицією	Більш адаптивна до нестабільних економічних умов і дефіциту ресурсів
6. Точність витратної інформації	Існує ризик викривлення інформації через розподіл витрат за критерієм заробітної плати, частка якої знижується	Забезпечує точнішу інформаційну базу для прогнозу рентабельності продукції

Найбільші труднощі під час запровадження директ-костингу в практику діяльності підприємств полягають у правильному поділі витрат на змінні й постійні. Відомі представники теорії директ-костингу – Дж. М. Кларк, К. Сімпсон, Дж. Гаррісон, П. Рібель, В. Нейкірк – наполягали на тому, що до виробничої собівартості мають включатися виключно змінні витрати, трактуючи їх як тотожні прямим витратам. Згідно з їх позицією, лише змінні витрати, які безпосередньо залежать від обсягів виробництва, формують «реальну» собівартість реалізованої продукції.

Однак практика господарювання спростовує таке ототожнення: не всі прямі витрати є змінними, і навпаки – не всі змінні витрати мають характер прямих. Наприклад, відповідно до пункту 15.2 НП(С)БО 16 «Витрати», амортизаційні відрахування на загальновиробниче обладнання класифікуються як непрямі витрати, що мають бути розподілені між видами продукції. Водночас, якщо амортизація обраховується виробничим методом, її розмір прямо залежить від обсягів виготовленої продукції. Іншим прикладом є прямі витрати, пов'язані з усуненням технологічного браку, які, попри свою пряму природу, залишаються постійними й не змінюються залежно від динаміки обсягів виробництва.

Вважаємо, що при розрахунку неповної собівартості слід враховувати виключно прямі змінні витрати. Це пояснюється тим, що обсяг непрямих витрат, що припадає на одиницю продукції, визначається залежно від бази розподілу, яка має бути обґрунтована економічно. Розмежування непрямих витрат на постійні та змінні полегшує процес аналізу відхилень і сприяє ухваленню обґрунтованих управлінських рішень, особливо в умовах багатофакторної невизначеності (рис. 4).

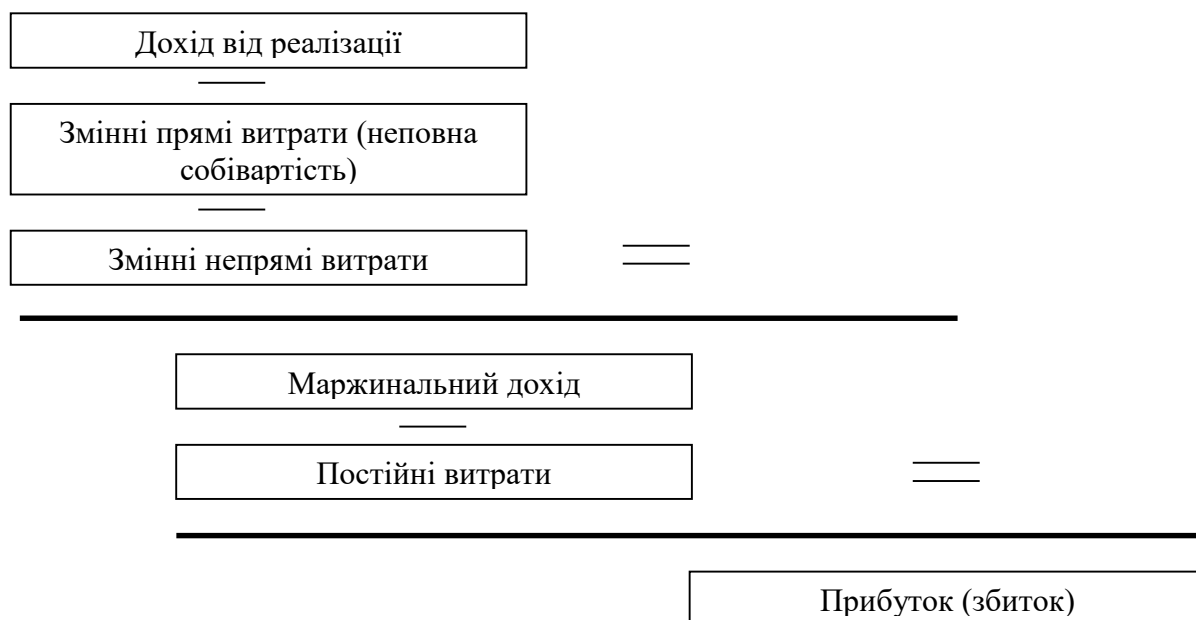

Рис. 4. Визначення фінансового результату за системою обліку витрат і калькулювання неповної собівартості

Однією з форм організації обліку за принципом неповної собівартості є модель калькулювання витрат, відома як система «жорсткого директ-костингу». В її межах до собівартості продукції включаються виключно прямі змінні матеріальні витрати [29]. Цей підхід є відносно новим і наразі не має широкого практичного застосування, зважаючи на його радикальне обмеження складу витрат.

Змістовно система обліку витрат і калькулювання на основі неповної собівартості орієнтується насамперед на процес реалізації продукції. За такого підходу прибутковість підприємства тісно пов'язується з обсягами продажів, а оцінка залишків готової продукції базується лише на змінних прямих витратах. Це, у свою чергу, стимулює керівництво до активного пошуку резервів збільшення реалізації та підвищення рентабельності.

Застосування калькулювання за змінними прямими витратами дозволяє встановити жорсткий контроль над постійними витратами, а також визначити внесок кожного виду продукції у загальний прибуток підприємства. Такий підхід сприяє ідентифікації неефективних процесів у системі контролю центрів відповідальності та дозволяє виявити економічно необґрунтовані операції.

Загалом система обліку витрат із використанням неповної собівартості виконує ключові функції управління витратами та забезпечує вирішення таких завдань:

- формування аналітичної бази для прийняття управлінських рішень з урахуванням їх потенційного економічного ефекту;
- здійснення поточного контролю витрат шляхом зіставлення фактичних показників із нормативними значеннями, виявлення відхилень і розробка відповідних управлінських заходів;
- оцінка собівартості для потреб обліку залишків продукції та визначення фінансових результатів;
- аналіз ефективності роботи структурних одиниць у межах оперативного управління;
- підготовка систематизованої інформації для стратегічного планування: оцінка рентабельності окремих видів продукції, доцільності капіталовкладень у виробничі потужності, визначення перспектив технологічного розвитку [8].

Динаміка ринкового середовища змушує підприємства адаптуватися до нових умов господарювання шляхом пошуку ефективніших методів калькулювання собівартості. Серед сучасних інструментів, що привертають увагу як науковців, так і практиків, особливе місце займає ABC-калькулювання (калькулювання на основі діяльності). Водночас залишається актуальною проблема економічного обґрунтування баз розподілу загальновиробничих витрат, які є суттєвими для достовірної оцінки собівартості.

На міжнародному рівні зростає інтерес до таких методів управління витратами, як:

- IRP-system (інтегроване ресурсне планування),
- ABC/ABM (функціонально-вартісне управління),
- ABB (функціонально-вартісне бюджетування),
- СК (cost-killing – управління з фокусом на мінімізацію витрат),
- VBM (value-based management – управління, орієнтоване на створення вартості),
- target costing (таргетне калькулювання собівартості).

Упровадження цих методик у вітчизняну практику вимагає не лише адаптації технологічного інструментарію, але й переосмислення загальної концепції управління витратами, що передбачає системний перегляд підходів до обліку, планування, бюджетування та контролю.

Враховуючи складність виробничих процесів, специфіку організаційної структури управління та обмеженість ресурсного забезпечення, актуальним для більшості підприємств є перехід до системи калькулювання за неповною собівартістю на основі нормативного підходу. Такий формат обліку розглядається як перспективний напрям підвищення ефективності управлінського обліку витрат, оскільки дозволяє адаптувати витратну інформацію до потреб оперативного управління та стратегічного планування.

Запровадження моделі обліку витрат із фокусом на неповну собівартість за умови ведення обліку відхилень вимагає ретельної трансформації облікових

процедур. Орієнтація на управлінську функцію передбачає не лише фіксацію витрат, а й активну взаємодію між бухгалтером, економістом-аналітиком та менеджером з оптимізації витрат. Таке міжфункціональне співробітництво забезпечує комплексне охоплення процесу прийняття управлінських рішень.

Роль фінансового директора при цьому полягає у формулюванні завдань у межах стратегії управління витратами. На основі цих завдань бухгалтер здійснює підготовку та виконання відповідних обліково-аналітичних процедур, які супроводжуються збором, узагальненням та попереднім аналізом вхідної інформації. У процесі виконання процедур важливим є погодження методології оцінки витрат та відхилень із економістом-аналітиком для забезпечення релевантності даних. Ефективність цього процесу підвищується за умови наявності зворотного зв'язку з боку керівників функціональних підрозділів.

Організація системи обліку, що поєднує калькулювання за неповною собівартістю із врахуванням відхилень від нормативів, вимагає впровадження відповідних внутрішніх форм звітності. Такі звіти повинні відображати не лише фактичні показники витрат, а й їх відхилення від затверджених норм, що дозволяє оперативно формувати показники неповної собівартості продукції та виявляти внутрішні резерви для економії ресурсів (табл. 8).

Створення облікової інформації щодо виявлених відхилень від установлених нормативів витрат і розрахунок показників неповної собівартості продукції слугують вихідною основою для подальшого виконання управлінських дій та прийняття рішень у межах системи контролю й оптимізації витрат (табл. 9).

Таблиця 8. Загальна характеристика форм внутрішніх звітів з обліку відхилень від нормативних витрат та калькулювання неповної собівартості

Назва внутрішнього документа	Призначення складання	Виконавець (посада)	Інформаційна база для підготовки	Використовується як підґрунтя для
Відомість фіксації відхилень фактичних витрат від нормативних (за категоріями витрат)	Для проведення попереднього аналізу відхилень з метою ідентифікації причин їх виникнення та визначення відповідальних осіб	Бухгалтер з ведення обліку витрат	Виробничі звіти, технологічні карти, нормативи витрат, рецептурні збірники	Розрахунок показників неповної собівартості продукції
Розрахункова відомість неповної собівартості продукції	Для формування аналітичної інформації, необхідної для обґрунтування управлінських рішень	Бухгалтер з обліку витрат	Дані виробничих звітів, інформація про відхилення від нормативних витрат	Формування внутрішньої звітності, складання бюджетів, аналітичних довідок

Таблиця 9. Процедури використання інформації внутрішньої звітності

Назва облікових робіт	Бухгалтер з обліку витрат	Аналітик	Фінансовий директор
Формування відомостей обліку відхилень фактичних витрат від нормативних	x		
Первинний аналіз відхилень із визначенням причин їх виникнення та відповідальних осіб	x		
Розрахунок неповної виробничої собівартості продукції	x		
Здійснення бюджетних розрахунків та аналітичного супроводу управлінських рішень		x	
Моделювання альтернативних варіантів управлінських рішень за результатами аналізу		x	x
Ухвалення управлінського рішення та організація контролю за його виконанням			x

Таким чином, перед впровадженням ефективної системи організації управлінського обліку витрат на українських підприємствах постає необхідність вирішення комплексу прикладних завдань. Серед ключових аспектів цього процесу можна виділити наступні: моделювання інформаційних потоків, що забезпечують процес управління витратами на підприємстві; формування та адаптація системи релевантних показників для потреб управлінського контролю й аналізу витрат; конструювання аналітичних інструментів (модулів), які дозволяють приймати обґрунтовані управлінські рішення щодо зниження витрат та підвищення економічної ефективності.

Практика свідчить, що хоча окремі елементи описаних у дослідженні моделей обліку витрат і калькулювання собівартості вже застосовуються на підприємствах України, вони здебільшого мають фрагментарний характер і не інтегровані в єдину обліково-аналітичну систему.

Системний аналіз сучасних концепцій організації обліку витрат дозволяє стверджувати, що методика побудови управлінського обліку має визначатися стратегічними й тактичними цілями підприємства. Обрана модель калькулювання собівартості й організації витрат формує методологічний каркас системи управлінського обліку. Урахування таких факторів, як технологічна складність виробництва, внутрішня структура системи управління та обмеженість наявних ресурсів, свідчить про доцільність

запровадження системи обліку неповної собівартості на основі нормативного підходу. Такий підхід розглядається як один із найбільш перспективних напрямів модернізації управлінського обліку на підприємствах реального сектору.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує бюджетування, що по суті є формою коротко- та середньострокового планування діяльності як окремих структурних одиниць, так і підприємства в цілому. Бюджети, з одного боку, інтегрують функції планування, контролю та обробки економічної інформації, а з іншого – слугують інструментом підтримки прийняття обґрунтованих управлінських рішень як на стратегічному (макрорівні), так і на оперативному (мікрорівні).

Роль бюджетування в системі управління витратами полягає у створенні умов для досягнення найвищого рівня економічної ефективності шляхом оптимального використання ресурсів. Основними завданнями бюджетування виробничого підприємства є: підтримка процесів поточного та перспективного планування; забезпечення внутрішньої узгодженості, кооперації та комунікації між підрозділами – центрами відповідальності; обґрунтоване визначення допустимих обсягів витрат та очікуваних доходів; формування основи для системного порівняння планових і фактичних показників діяльності; побудова дієвої системи мотивації для управлінського персоналу через механізми участі у плануванні, контролі та досягненні результатів.

Серед ключових засад бюджетування можна виокремити такі принципи: аналітичне прогнозування, вибір найефективнішого варіанта фінансового плану, організація контролю за реалізацією бюджетних рішень, дотримання принципу відповідності витрат цілям діяльності, урахування потреб у робочому капіталі та управління залишками грошових коштів [9, 22].

Побудові та запровадженню системи бюджетування передують комплекс організаційно-методичних дій, які охоплюють: аналіз організаційної структури підприємства, дослідження управлінських комунікацій, характеру управлінського стилю, системи документообігу та внутрішньої звітності; перегляд діючих внутрішніх нормативів і регламентів; розроблення нової моделі інформаційного забезпечення бюджетного процесу; визначення технічних засобів для автоматизації обліково-аналітичних процедур; формування компетентної робочої групи, відповідальної за впровадження бюджетування; організацію підвищення кваліфікації персоналу; створення структури бюджетів, яка відповідає управлінським потребам підприємства.

Суттєвими характеристиками системи бюджетування, які визнаються як у науковому середовищі, так і в практичній діяльності, є класифікація бюджетів на: типи за змістом – операційні та фінансові; горизонт планування – поточні й стратегічні (довгострокові); масштаб охоплення – зведені (інтегровані) бюджети підприємства та бюджети окремих сегментів або центрів відповідальності.

З погляду етапності бюджетного планування, зазвичай виокремлюють два ключові блоки: операційні бюджети та фінансові бюджети. До першої

групи належать: бюджет реалізації, бюджет виробництва, бюджети запасів, бюджети прямих матеріальних витрат, прямих витрат на оплату праці, бюджети виробничих непрямих витрат, комерційні та адміністративні бюджети, а також прогноз звіту про прибутки та збитки. У складі фінансових бюджетів формуються: інвестиційний бюджет, бюджет руху грошових коштів та прогнозований баланс.

У часовому вимірі формування бюджету традиційно базується на розподілі планового року на 12 місяців, для яких складаються відповідні бюджетні таблиці. Проте у практиці оперативного управління виникає потреба у більш детальному плануванні, що обумовлює поділ місяця на менші періоди – тижні або декади. Реалізація подібної форми бюджетування потребує оперативного збору та обробки інформації в режимі реального часу, що, у свою чергу, зумовлює необхідність сучасного технічного забезпечення процесу. Для забезпечення максимальної результативності функціонування підприємства за допомогою бюджетного механізму важливо враховувати специфіку діяльності окремих його підрозділів. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває створення загальних (інтегрованих) бюджетів на основі системи локальних бюджетів центрів відповідальності. Такий підхід сприяє підвищенню точності, узгодженості та адаптивності бюджетного процесу, дозволяючи ефективно регулювати співвідношення між плановими та фактичними показниками витрат і доходів у межах усієї організаційної структури підприємства.

Формування системи сегментного бюджетування здійснюється з урахуванням низки ключових принципів, які забезпечують її ефективність і релевантність до потреб підприємства. До таких принципів належать: орієнтація на вирішення основних завдань щодо управління собівартістю продукції; відповідність загальній концепції інформаційної системи підприємства; побудова на основі структури центрів відповідальності; використання методології калькулювання неповної собівартості у поєднанні з обліком відхилень; узгодження з рівнем технічної інфраструктури, необхідної для впровадження системи бюджетування.

Початковим етапом у процесі бюджетування виступає формування бюджету реалізації разом із графіком очікуваних надходжень грошових коштів. Це базовий операційний бюджет, що містить інформацію про планові обсяги продажу, встановлені ціни, а також розраховану виручку за видами реалізованої продукції. Саме цей бюджет є відправною точкою для розроблення решти операційних бюджетів, тому його точність та достовірність безпосередньо впливають на ефективність усього бюджетного процесу.

Аналітичну основу для складання бюджету реалізації зазвичай забезпечує підрозділ маркетингу або стратегічного планування. Виходячи з цілей довгострокового розвитку підприємства, відповідальні фахівці оцінюють поточний і перспективний попит, аналізують ринкову кон'юнктуру, формують прогнози щодо обсягів збуту та перспектив життєвого циклу продукції.

Серед ключових чинників, що впливають на обсяги реалізації, можна виділити: макроекономічну ситуацію в регіоні, довгострокову динаміку попиту, політику ціноутворення, конкурентоспроможність товару, стан виробничих потужностей, масштаби маркетингових кампаній, політику розрахунків із контрагентами тощо. Змістовно бюджет реалізації повинен містити дані про обсяги продажів як у фізичних, так і у грошових одиницях, з деталізацією за періодами та очікуваними надходженнями коштів.

На основі затверджених прогнозів реалізації, що формуються здебільшого в межах довгострокових контрактів із великими покупцями (зокрема оптовими мережами та іншими суб'єктами господарювання), та прогнозованої ціни продажу складається календарний бюджет надходжень. Цей документ деталізується за видами продукції та періодами – помісячно або поквартально – і слугує основою для управління грошовими потоками.

Бюджет виробництва виконує функцію виробничої програми підприємства, визначаючи перелік продукції та її заплановані обсяги у фізичних одиницях протягом визначеного бюджетного періоду. Його розробка ґрунтується на даних бюджету реалізації, при цьому обов'язково враховуються наявні виробничі потужності та зміни у рівні запасів готової продукції. Для визначення обсягу виробництва використовується така формула:

Залишок готової продукції на початок періоду + Плановий випуск = Обсяг реалізації + Залишок на кінець періоду.

Паралельно з виробничим бюджетом формується бюджет виробничих запасів, який призначений для планування потреб у сировині, матеріалах та готовій продукції. Його складання у грошовому вираженні дозволяє завчасно виявити ймовірні ризики, пов'язані з нерегулярними поставками або перебоями у матеріально-технічному забезпеченні.

Інформація, відображена у вищезазначених бюджетах, є вихідною базою для підготовки інтегрованих фінансових документів, таких як прогнозний баланс і бюджет прибутків і збитків.

Бюджет матеріальних витрат та графік платежів за сировину і матеріали представляють собою розрахунок витрат, які понесе підприємство на придбання, доставку й використання основних та допоміжних матеріалів. У складанні цього бюджету передбачено поділ витрат на прямі та непрямі, при цьому документ формується виключно за прямими витратами. Розрахунки здійснюються з опорою на бюджети реалізації та виробництва із обов'язковим урахуванням строків погашення заборгованості перед постачальниками.

Бюджет витрат на оплату праці охоплює заплановані витрати на заробітну плату виробничого персоналу та відповідні нарахування на соціальні фонди. У разі наявності заборгованості із заробітної плати, окремо складається графік її погашення.

Для формування цього бюджету використовуються два основні індикатори: норматив витрат трудових ресурсів на одиницю продукції (у людино-годинах) та погодинна тарифна ставка відповідного персоналу.

Бюджет загальноновиробничих витрат разом із графіком грошових виплат за цими витратами базується на укрупнених фінансових розрахунках. Його побудова здійснюється із обов'язковим поділом витрат на постійні та змінні, що дозволяє покращити контроль за їх формуванням і забезпечити достовірність планових показників.

Формування бюджету адміністративних витрат і витрат на збут, а також відповідного графіка грошових виплат, здійснюється за принципами, аналогічними до формування бюджету загальноновиробничих витрат. Проте, підготовка вихідної інформації для цього бюджету починається ще на етапі планування бюджету реалізації, що обумовлено низкою важливих чинників: рівень витрат на збут повинен бути економічно узгодженим із прогнозованими обсягами реалізації продукції; темпи зміни витрат на збут мають відповідати динаміці зміни обсягів реалізації; до складу витрат на збут входить змінна частина, яка прямо пропорційно реагує на коливання обсягів реалізованої продукції.

Бюджет собівартості продукції подає узагальнену оцінку витрат у грошовому вимірі, необхідних для виготовлення продукції в межах запланованого періоду.

Бюджет фінансових результатів виконує функцію внутрішньої звітності та відображає заплановані фінансові показники підприємства на рік. Цей документ інтегрує інформацію з усіх операційних бюджетів і відіграє ключову роль у реалізації функції стратегічного планування підприємства.

Бюджет руху грошових коштів належить до категорії фінансових зведених бюджетів і є одним із найважливіших інструментів управління ліквідністю. Він містить прогнозовані надходження та виплати грошових коштів, а також показує обсяг очікуваного залишку коштів наприкінці звітного періоду. Визначений залишок зіставляється з рекомендованим мінімумом коштів, що має постійно перебувати у розпорядженні підприємства. Цей норматив, як правило, визначається управлінським персоналом із урахуванням специфіки операційної діяльності.

Окремо варто зазначити, що грошові бюджети за центрами відповідальності, сформовані на основі графіків надходження та виплат, не є остаточними фінансовими планами. Їх головне призначення – надати деталізовану інформацію про рух коштів у межах конкретного підрозділу (центру відповідальності). Такі сегментні бюджети не враховують впливу зовнішнього фінансування, операцій з інвестиційною та фінансовою діяльністю, податкових платежів тощо. Інтеграція цих даних здійснюється під час складання зведеного бюджету руху грошових коштів по підприємству.

Модель сегментного бюджетування створює передумови для реалізації превентивного контролю на підприємстві, що дозволяє виявляти потенційні проблеми до моменту їх фінансового прояву [7]. Водночас ефективне функціонування системи як операційних, так і загальних бюджетів потребує впровадження механізму зворотного зв'язку, що реалізується через контроль за виконанням бюджетів.

У науковій і практичній площині виділяють чотири основні підходи до бюджетного контролю:

Простий аналіз відхилень, орієнтований на уточнення майбутніх планових показників; операційний аналіз відхилень, спрямований на прийняття управлінських рішень; аналіз в умовах невизначеності, що враховує фактори ризику і сценарні зміни; стратегічний підхід до аналізу відхилень, що забезпечує відповідність між поточними результатами та довгостроковими цілями розвитку підприємства.

Простий аналіз відхилень передбачає базовий рівень контролю за реалізацією бюджетних планів шляхом зіставлення запланованих показників із фактичними результатами. У випадку виявлення суттєвих розбіжностей між планом і фактом керівник приймає рішення про коригування майбутніх бюджетів з метою приведення їх у відповідність до реальних умов господарювання. Ступінь суттєвості таких відхилень визначається їх впливом на ключові фінансові параметри, зокрема прибутковість, обсяг грошових надходжень, рентабельність тощо.

Аналітичний підхід до відхилень із орієнтацією на подальші управлінські дії передбачає більш глибоке дослідження причин і наслідків відхилень, що виникли в процесі реалізації бюджету. Йдеться про факторний аналіз, у межах якого: ідентифікуються всі ключові чинники, що могли спричинити зміни в результативних показниках; визначається абсолютна величина загального відхилення між плановими та фактичними значеннями; кількісно оцінюється внесок кожного фактора у зміну результату; формується матриця впливу чинників з акцентом на їх пріоритетність; розробляються управлінські пропозиції, спрямовані на досягнення цільових бюджетних орієнтирів у подальших періодах.

Аналіз у середовищі невизначеності ґрунтується на моделюванні можливих сценаріїв діяльності із застосуванням методів імітаційного прогнозування. Усі ключові параметри діяльності задаються як діапазони (інтервали) значень, що враховують невизначеність зовнішнього середовища. Якщо отримані фактичні дані потрапляють у межі змодельованого інтервалу, це розглядається як задовільне виконання бюджету. Для реалізації цього підходу доцільно використовувати спеціалізоване програмне забезпечення (наприклад, Crystal Ball, @RISK тощо), яке дозволяє оперативно формувати й аналізувати ймовірні сценарії розвитку подій.

Стратегічний аналіз відхилень орієнтований не лише на короткострокові коригування, а й на забезпечення узгодженості між оперативними управлінськими діями та довгостроковою стратегією підприємства. У межах такого підходу відхилення розглядаються як сигнали щодо необхідності перегляду стратегічних цілей, коригування напрямків розвитку або адаптації бізнес-моделі до змін у зовнішньому середовищі.

Отже, аналіз відхилень – це не лише засіб контролю виконання бюджету, а й потужний інструмент підтримки прийняття рішень на різних рівнях управління, від поточного до стратегічного, з урахуванням впливу невизначеності, ризиків та обмежених ресурсів.

Список використаних джерел

1. Белова І. М. Суть управлінського обліку та його місце в системі управління підприємством. *Інноваційна економіка*. 2015. № 2. С. 240-245.
2. Грисюк Ю. С., Лабута А. В. Моделювання систем руху інформаційних потоків в програмах розвитку транспорту та логістики. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Серія : *Стратегічне управління, управління портфелями, програмами та проектами*. 2014. № 3. С. 78-84.
3. Гуцаленко Л. В., Довгаль Е. О. Обліково-інформаційна система забезпечення управління сільськогосподарським підприємством *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки*. 2016. № 8. С. 82-92.
4. Довгалець Ю. В. Методи управлінського обліку. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Економічні науки*. 2017. Вип. 3. С. 20-27.
5. Єршова Н. Ю. Системний підхід до дослідження організації стратегічного управлінського обліку. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. : Економічні науки*. 2017. Вип. 22(2). С. 120-125.
6. Єршова Н. Ю. Стратегічний управлінський облік в умовах інноваційно-орієнтованої моделі економіки : монографія. Харків : Лібуркіна Л. М. [вид.], 2019. 391 с.
7. Ігнатенко Т. В. Постановка системи бюджетування на підприємстві торгівлі в умовах обліку за сегментами діяльності. *Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія : Економічні науки*. 2011. Вип. 29(1). С. 202-207.
8. Карпенко О. В., Соболев Г. О. Методика відображення неповної собівартості у системі рахунків бухгалтерського. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія : Економічні науки*. 2010. № 5(2). С. 93-97.
9. Квасницька Р. С., Джерелейко С. О. Змістовно-функціональні аспекти бюджетування та принципи його побудови на вітчизняних підприємствах. *Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. 2011. № 1. С. 217-228.
10. Кругла М. М. Організаційно-методичні основи формування системи обліку витрат. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. : Економічні науки*. 2014. Вип. 6(5). С. 144-147.
11. Кулик В. А. Облікова політика підприємства: набутий досвід та перспективи розвитку : монографія ; Вищ. навч. закл. Укоопспілки «Полтав. ун-т економіки і торгівлі» (ПУЕТ). Полтава : ПУЕТ, 2014. 380 с.
12. Методичні рекомендації з формування собівартості продукції, робіт, послуг. Наказ Міністерства промислової політики України №. 373 від 09.07.2007 р.
13. Михальська О. Л. Управлінський облік та аналіз виробничих витрат : монографія / [О. Л. Михальська, В. Г. Швець] ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Екон. ф-т. Київ : Кондор, 2019. 222 с.

14. Мокринська З. В., Кащук О. П. Імплементация міжнародних облікових стандартів: досвід Кореї. *Вісник [Київського інституту бізнесу та технологій]*. 2017. № 1. С. 74-77.

15. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності». Наказ Міністерства фінансів України № 73 від 07.02.2013 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13#Text>.

16. Ночовна Ю. О. Сутність управлінського обліку: процесно-функціональний та системний підходи. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2010. Вип. 18(2). С. 159-166.

17. Осадча О. О. Інформаційне забезпечення результатів господарської діяльності: обліково-аналітичні підходи : монографія ; Нац. ун-т вод. госп-ва та природокористування. Рівне : НУВГП, 2015. 307 с.

18. Пігош В. А. Трансформація бухгалтерського обліку запасів в умовах гармонізації облікової системи державного сектору економіки до міжнародних стандартів. *Облік і фінанси*. 2014. № 4. С. 54-63.

19. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні. Закон України № 996-XIV від 16.07.1999 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#Text>.

20. Рижиков В. С. Суть та практичне значення управлінського обліку для ефективної організації управління на підприємствах. *Бухгалтерський облік, аналіз та аудит: проблеми теорії, методології, організації*. 2014. № 1. С. 290-295.

21. Рожелюк В. М., Денчук П. Н. Формування облікової політики переробних підприємств в умовах адаптації національних положень до міжнародних стандартів обліку та звітності. *Бізнес Інформ*. 2017. № 4. С. 318-323.

22. Савка Ю. В. Контекст та робочі принципи бюджетування як технології управління. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. : Економічні науки*. 2016. Вип. 18(2). С. 81-84.

23. Садовська І. Б. Управлінський облік в сільському господарстві: теорія, методологія, організація : монографія ; Луц. нац. техн. ун-т. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. 477 с.

24. Садовська І. Б., Глущкевич Н. В. Організація управлінського обліку в сільськогосподарських підприємствах: теорія і практика : монографія; Луцький національний технічний ун-т. Луцьк : [РВВ ЛНТУ], 2008. 351 с.

25. Скібська К. О., Старіков В. Г. Інформаційний менеджмент у малому та середньому бізнесі. *Бізнес Інформ*. 2024. № 4. С. 284-290.

26. Скрипник Н. В., Скрипник М. Є. Роль та місце управлінського обліку в системі управління підприємством. *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки*. 2011. Вип. 4. С. 364-368.

27. Теорія і методологія наукових досліджень : навч. посіб. для студентів (магістрів) усіх форм навчання / Ю. Д. Костін [та ін.] ; Харків. нац. ун-т радіоелектроніки. Харків : ХНУРЕ, 2021. 152 с.

28. Тесак О. В., Барановська С. П. Формування облікової політики підприємства в системі управлінського обліку. *Інфраструктура ринку*. 2020. Вип. 48. С. 285-288.

29. Управлінський облік : [навч. посіб.] / А. В. Череп [та ін.] ; Держ. ВНЗ «Запоріж. нац. ун-т» М-ва освіти і науки України. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. 323 с.

30. Фоміна О. В. Моделювання функціональних систем управлінського обліку. *Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу*. 2017. Вип. 3. С. 126-132.

31. Фоміна О. В. Управлінський облік у торгівлі : монографія ; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. 467 с.

32. Шот А. П., Гончарук С. М., Приймак С. В. Практичні аспекти імплементації Міжнародних стандартів фінансової звітності та принципів облікової політики у бізнесові структури. *Проблеми економіки*. 2020. № 1. С. 305-311.

33. Horngren C. T., Datar S. M., & Rajan M. V. *Cost Accounting: A Managerial Emphasis* (16th ed.). Pearson. 2020.

34. Kaplan R. S., & Cooper R. *Cost & Effect: Using Integrated Cost Systems to Drive Profitability and Performance*. Harvard Business School Press. 1998.

35. Nobes C., & Parker R. *Comparative International Accounting*. (14th ed.). Pearson Education. 2020.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОБЛІКУ І АУДИТУ ВИТРАТ НА ВИРОБНИЦТВО В СИСТЕМІ ОЦІНЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ БІЗНЕС-ПРОЦЕСІВ

Основною метою діяльності комерційної установи є забезпечення прибутковості, що передбачає розгляд виробничого процесу як невід'ємної складової підприємницької активності, а в більш широкому розумінні – бізнесу. Сукупність бізнес-процесів такої організації формує цілісну систему взаємопов'язаних дій, спрямованих на створення цінності у вигляді товару або послуги, що відповідає очікуванням і потребам кінцевого споживача (Рис. 1).

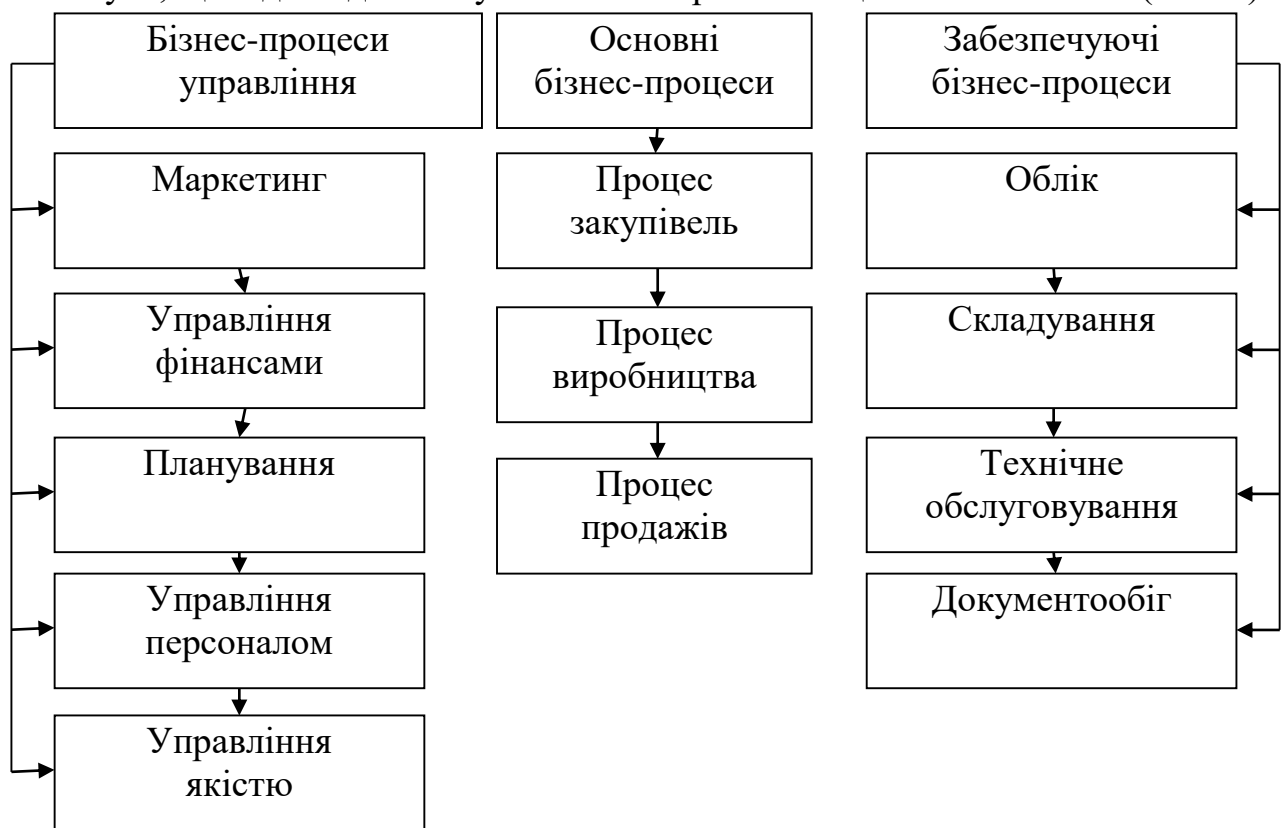

Рис. 1. Бізнес-процеси суб'єктів господарювання

Управління сучасними виробничими системами потребує не лише достовірної та актуальної інформації для ухвалення обґрунтованих управлінських рішень, але й постійного інформаційного супроводу, що включає безперервний збір, накопичення й аналітичну обробку даних в межах обліково-аналітичного середовища підприємства.

На характер і результативність виробничої діяльності впливає низка чинників, серед яких ключову роль відіграють організаційно-правова форма, спеціалізація підприємства та інтеграція внутрішніх бізнес-процесів. Саме останні забезпечують функціонування внутрішнього середовища організації та визначають ефективність використання ресурсів.

У сфері молочного скотарства існує суттєвий потенціал внутрішніх резервів, реалізація яких дозволяє збільшити продуктивність, оптимізувати управління виробничими операціями, раціоналізувати структуру витрат і досягти запланованих цілей. Основне завдання бізнес-процесу «Виробництво» полягає в досягненні максимальної ефективності за умов мінімізації ресурсозатрат. Водночас такий процес вимагає значного залучення трудових, матеріальних і фінансових ресурсів.

Комплексна побудова системи управлінського обліку, внутрішнього контролю й використання аудиторських послуг сприяє зниженню виробничих витрат, раціональному використанню наявних ресурсів, підвищенню прозорості обліку, а також формує підґрунтя для отримання фінансової підтримки – зокрема у формі дотацій чи субсидій, що забезпечують сталий розвиток підприємства.

Водночас традиційна бухгалтерська інформація є недостатньою для потреб управлінського апарату. Необхідною є деталізація даних за такими параметрами: структура витрат за елементами, місце їх виникнення на конкретних виробничих етапах, видова класифікація продукції та її собівартість, обсяг використаних ресурсів, дотримання нормативів і причини відхилень від них. Також зростає попит на аналітичну інформацію, що дозволяє оцінювати ефективність окремих бізнес-процесів, рівень досягнення стратегічних цілей і безперервність функціонування підприємства.

Схематичне відображення технологічного процесу виробництва молочної продукції представлено на рисунку 2.

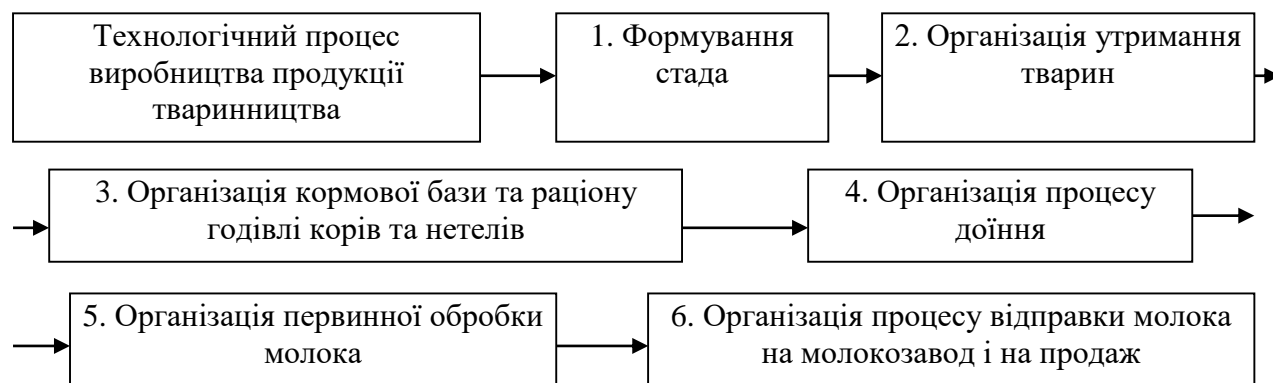

Рис. 2. Технологічна схема виробництва продукції молочного тваринництва

Процес виготовлення молочної продукції охоплює комплекс взаємопов'язаних дій і заходів, що включають методи утримання тварин, системи їх відтворення, організацію годівлі, догляду та обслуговування, а також підготовку кормової бази. Сукупність цих дій становить технологічну основу, яка забезпечує отримання цільової продукції з наперед визначеними якісними характеристиками. Наприклад, при застосуванні прив'язного утримання велика рогата худоба доглядається за допомогою конкретних методів подачі кормів, очищення приміщень від гною та організації доїння [7].

У практиці аграрних підприємств виробництво молочної продукції органічно поєднується з використанням широкого спектра ресурсів: трудових, матеріальних, технічних і фінансових. Ці ресурси у процесі виробничої діяльності перетворюються на готову продукцію – молоко, а також супутню – наприклад, приплід та органічні добрива у вигляді гною. Така трансформація ресурсів через технологічну обробку в матеріальні результати є центральним елементом ефективності тваринницької галузі.

Системний зв'язок між витраченими ресурсами, технологічними етапами та кінцевими результатами діяльності в галузі молочного скотарства графічно представлено на рисунку 3.

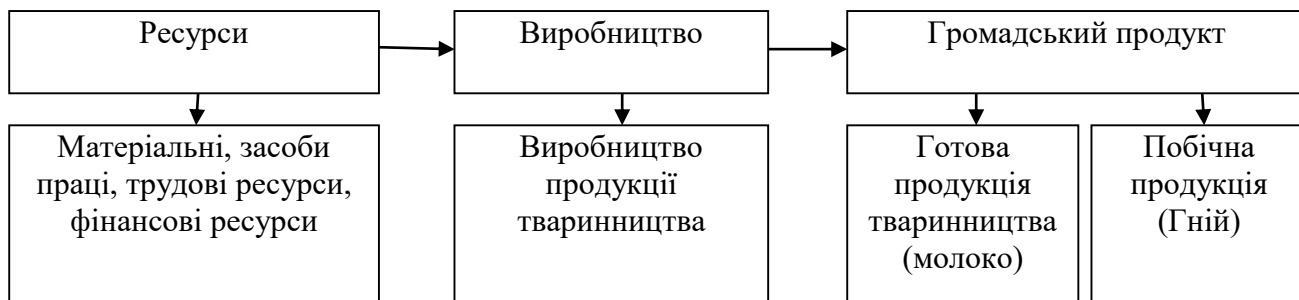

Рис. 3. Елементи та взаємозв'язки у структурі виробничо-господарських процесів молочного тваринництва

Сучасна модель функціонування більшості аграрних підприємств базується на виробничій діяльності, що чітко орієнтована на досягнення конкретних результатів – отримання кінцевої продукції, яка відповідає стратегічним і операційним цілям.

Виробництво молочної продукції як результат діяльності тваринницької галузі є результатом інтеграції чотирьох ключових компонентів: підготовчого етапу (планування виробництва та розробка бізнес-плану), ресурсного забезпечення (закупівля необхідних матеріальних і трудових ресурсів), операційного блоку (організація та виконання виробничих робіт) та завершального етапу (отримання готової продукції – молока).

Закуплені сировина, матеріали та інші виробничі ресурси не є витратами доти, доки не відбудеться їх фактичне використання в межах технологічного процесу. У процесі споживання ці ресурси трансформуються у виробничі витрати, які, у свою чергу, впливають на обсяг і масштаб виробництва. Ефективність використання ресурсів, ступінь досягнення результату та економічна доцільність діяльності виявляються через собівартість отриманої продукції.

На рисунку 4 представлено логіку взаємодії між ресурсами, бізнес-процесом «Виробництво» та кінцевими результатами: вихідними елементами виступають матеріальні, трудові та технічні ресурси; через бізнес-процес вони зазнають трансформації, у результаті чого утворюється продукція – молоко. У цьому контексті витрати виконують функцію обліково-аналітичного індикатора, що дозволяє виміряти економічну ефективність та продуктивність виробничого процесу. Саме тому витрати виступають основою структури

бізнес-процесу «Виробництво», відіграючи роль системоутворювального чинника в управлінні аграрним підприємством.

Рис. 4. Взаємозалежність між витратами та собівартістю в рамках бізнес-процесу «Виробництво» молочної продукції

Аналіз елементів собівартості продукції залишається надзвичайно важливим напрямом досліджень у сфері економіки та обліку. Більшість науковців погоджуються з тим, що собівартість відображає повну сукупність витрат, понесених підприємством у процесі виготовлення та реалізації продукції.

Це поняття має подвійне трактування: з одного боку – як теоретична економічна категорія, що описує структуру витрат на створення продукції, а з іншого – як прикладний інструмент оцінки результативності виробничої діяльності.

У контексті аудиту витрат у тваринництві доцільно розглядати собівартість не лише як обліковий показник, а як важливий економічний індикатор, що відображає фактичну ефективність функціонування підприємства. Саме на основі рівня собівартості аудитор може зробити висновки щодо раціональності витрачання ресурсів у межах бізнес-процесу «Виробництво» – чи відповідає він принципам економності, продуктивності й доцільності.

У численних економічних працях поняття «витрати» трактується як вартісне вираження використаних у виробництві ресурсів – сировини, енергії, праці, засобів праці тощо. Водночас витрати виконують роль інформаційного маркера, який фіксується в обліково-аналітичній системі підприємства і виступає показником ефективності господарської діяльності.

У практиці аудиту важливо не лише встановити наявність та обґрунтованість витрат, а й оцінити наскільки організація їх обліку відповідає вимогам чинного законодавства та стандартів. Аудитор зобов'язаний дослідити, чи дотримується суб'єкт господарювання принципів ведення обліку, передбачених нормативно-правовими актами, які регламентують порядок фіксації витрат, їх аналітичну деталізацію та подальше відображення у звітності.

В Україні існує п'ять рівнів нормативно-правового регулювання обліку:

Законодавчий рівень – це базовий рівень, який охоплює закони України, що регулюють бухгалтерський облік. Основним нормативним актом є Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні». Також

до цього рівня належать Цивільний кодекс, Податковий кодекс та інші законодавчі акти, що впливають на облік.

Національний рівень – включає національні положення (стандарти) бухгалтерського обліку (НП(С)БО), які затверджуються Міністерством фінансів України. Ці стандарти конкретизують і пояснюють положення законів, встановлюючи єдині правила ведення обліку та складання звітності для всіх підприємств.

Відомчий рівень – охоплює нормативні акти, інструкції, методичні рекомендації, які видаються органами державного управління, наприклад, Міністерством фінансів, Національним банком України, Державною податковою службою тощо. Ці документи регулюють облік у специфічних галузях або для окремих категорій підприємств.

Рівень професійних організацій – сюди належать рекомендації, положення, методичні розробки, підготовлені професійними об'єднаннями бухгалтерів, такими як Федерація професійних бухгалтерів і аудиторів України. Ці документи не є обов'язковими, але служать практичними орієнтирами та підтримкою для фахівців.

Рівень облікової політики підприємства – це локальні нормативні документи, які підприємство розробляє самостійно (наказ про облікову політику, робочий план рахунків, графік документообігу тощо). На цьому рівні підприємство визначає, як саме буде застосовуватись нормативна база у межах його діяльності, з урахуванням особливостей бізнесу, галузі та вимог законодавства.

У сучасному нормативному середовищі, що регламентує ведення бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності, закріплено обов'язкову вимогу до підприємств щодо оцінювання їх здатності функціонувати на безперервній основі. Крім того, організація має розкривати інформацію про чинники та обставини, які можуть вплинути на дотримання принципу безперервності діяльності.

Зазначені вимоги стосуються як стандартної перевірки фінансової звітності, так і ширшого спектра аудиторських та пов'язаних послуг, що надаються в межах аудиторської практики. Одним із ефективних підходів у цьому напрямі є аудит виробничого циклу, який передбачає не тільки перевірку облікових даних щодо витрат, а й аналітичну оцінку самого бізнес-процесу «Виробництво». Така перевірка може бути здійснена у формі погодженої процедури – цільового аудиторського завдання, яке виконується на підставі договору із замовником і, за потреби, з урахуванням інтересів третьої сторони (наприклад, інвестора). Цей формат послуги є більш доступним та економічно вигідним, ніж повноцінний аудит, адже дозволяє сконцентрувати увагу на окремих сегментах діяльності без залучення надмірного ресурсу.

Ринок аудиторських послуг в Україні нині демонструє стійку тенденцію до диверсифікації. Традиційна фінансова звітність поступово перестає бути єдиним об'єктом аудиту, поступаючись місцем іншим видам завдань, що відповідають запитам реального сектору економіки. Такий розвиток

пояснюється не лише змінами у вимогах щодо обов'язковості аудиту, а й фінансовими труднощами підприємств, які змушені обирати більш гнучкі та цільові форми перевірки.

Таблиця 1. Склад витрат на виробництво продукції тваринництва за статтями калькуляції [19]

Статті витрат	Характеристика
1. Матеріальні ресурси, зокрема засоби захисту тварин, корми, нафтопродукти, паливо й енергія для технологічних цілей, роботи та послуги сторонніх організацій	Включають вартість використаних для виробництва продукції тваринництва засобів захисту тварин, кормів власного виробництва, нафтопродуктів, палива й енергії, робіт і послуг сторонніх організацій.
2. Оплата праці	Включає суми нарахованої заробітної плати працівникам тваринництва за тарифними ставками, відрядними розцінками, доплати за основну та додаткову роботу, з урахуванням особливостей сільськогосподарського виробництва в галузі тваринництва; інші суми нарахованої заробітної плати.
3. Відрахування на соціальні потреби	Включають суми обов'язкових відрахувань і внесків від сум оплати праці працівників тваринництва.
4. Утримання основних засобів, зокрема амортизація, ремонт і технічне обслуговування основних засобів	Включають усі амортизаційні відрахування за основними засобами, які відносяться до окремого виду або групи тварин; витрати на всі види ремонтів і технічне обслуговування основних засобів у тваринництві.
5. Роботи й послуги допоміжних виробництв	Відображають витрати на послуги автотранспорту, що обслуговує галузь тваринництва; витрати на послуги з електро-, тепло-, водо- й газопостачання, які споживаються в процесі виробництва продукції тваринництва.
6. Податки, збори та інші платежі	Включають витрати на податки, збори, платежі до бюджету; за видами соціального страхування.
7. Інші витрати	Відображають витрати, пов'язані з виробництвом продукції тваринництва, але не віднесені до жодної з вище перелічених груп.
8. Втрати від падежу тварин	Відображають втрати від загибелі тварин.
9. Загальновиробничі витрати	Відносяться витрати, пов'язані з управлінням виробництвом продукції тваринництва; витрати на обслуговування цього виробництва.

У цьому контексті погоджені процедури та супутні аудиту послуги розглядаються як оптимальна альтернатива для компаній, які не можуть дозволити собі повноцінну перевірку, але потребують об'єктивної інформації для оперативного прийняття управлінських рішень. Саме в умовах економічної нестабільності, коли критично важливо швидко отримати оцінку реального фінансового стану, зростає попит на завдання з надання обмеженої або розумної впевненості за окремими показниками фінансової звітності.

Додатково сприяє зростанню попиту політика гнучкого ціноутворення, якої дотримуються аудиторські фірми, намагаючись зберегти конкурентні позиції на ринку.

Загалом, сучасна аудиторська практика визначає низку пріоритетних цілей: підвищення рівня довіри бізнес-середовища й суспільства до результатів перевірки, посилення професійної репутації аудитора, формування конкурентних переваг та забезпечення якісного надання послуг.

На наш погляд, подальший розвиток аудиторської діяльності значною мірою залежатиме від модернізації чинних методик, оперативного впровадження передового досвіду, а також системного поширення результатів актуальних наукових досліджень у сфері аудиту.

У цьому зв'язку особливої актуальності набуває розробка й впровадження методики перевірки витрат на виробництво й оцінки їх ефективності в межах бізнес-процесу «Виробництво». Такий підхід може реалізовуватися як окремий тип погодженої процедури, що регламентується положеннями Міжнародного стандарту супутніх послуг 4400 «Завдання з виконання погоджених процедур» (МССП) [17] і є сучасною альтернативою класичному аудиту.

Подальший розвиток аудиторської діяльності безпосередньо залежить від динаміки економічних процесів як у межах національної економіки, так і в глобальному середовищі. Саме економічна кон'юнктура формує запит клієнтів на сучасні, релевантні послуги, які дозволяють отримати об'єктивну оцінку реального стану бізнесу, його фінансової стабільності та ефективності. Відповідно, вирішення нових викликів потребує оновлення методологічного підходу до аудиту – переходу від суто формальної перевірки звітності до комплексного концептуального підходу з подальшою адаптацією до практичних умов господарювання.

У сучасному розумінні концепція виступає як цілісна система уявлень, що об'єднує базові ідеї, загальні принципи, логічні зв'язки та стратегічні орієнтири щодо певного явища чи процесу [8]. В контексті дослідження проблематики аудиту витрат концепція визначає методологічне підґрунтя аналізу та перевірки обліково-аналітичної інформації про витрати на виробництво. Вона передбачає не лише оцінку відповідності сформованої інформації встановленим нормативам, але й аналіз ефективності бізнес-процесу «Виробництво» з точки зору продуктивного, доцільного та економічного використання ресурсів.

Одним із найбільш перспективних інструментів у сфері супутніх аудиторських послуг визнано погоджену процедуру, що регламентується положеннями Міжнародного стандарту супутніх послуг 4400 (МССП 4400) «Завдання з виконання погоджених процедур». На відміну від традиційного (загального) аудиту, який ґрунтується на ретроспективному аналізі фінансової звітності, погоджена процедура орієнтована на потреби замовника і дозволяє зосередитись на перевірці окремих аспектів діяльності підприємства, які мають для нього першочергове значення.

Концептуальні основи аудиту витрат на виробництво, що реалізуються у формі погодженої процедури, мають ґрунтуватися на системному викладенні ключових елементів: предмету перевірки, її мети, завдань, об'єктів аналізу, а також принципів, яких дотримується аудитор у своїй діяльності. Крім того, для досягнення комплексності підходу необхідно чітко окреслити набір використовуваних методів, алгоритм процедур, джерела інформаційного забезпечення, а також вимоги до документального оформлення результатів перевірки та структури підсумкового звіту.

Побудова концептуальної моделі реалізації погодженої процедури вимагає опори на теоретичні основи загального аудиту та критичного переосмислення наявних практик. Такий підхід дозволяє ідентифікувати недоліки у діючих підходах, посилити довіру до аудиторських висновків і створити умови для підвищення якості послуг. Запропонований формат погодженої процедури для перевірки витрат на виробництво й оцінки їх ефективності може стати ефективним інструментом для аудиторських компаній та незалежних фахівців, оскільки дозволяє не лише оптимізувати процес перевірки, а й запропонувати клієнтам гнучку, змістовну та адаптовану до конкретного запиту аудиторську послугу.

Перш ніж перейти до розроблення концептуальних засад реалізації погодженої процедури перевірки та оцінювання витрат у межах бізнес-процесу «Виробництво», доцільно здійснити теоретичний огляд наукових джерел, у яких висвітлюються підходи до контролю витрат у межах загального аудиту. Такий монографічний аналіз дозволить обґрунтувати подальші методичні та практичні кроки.

Основною метою складання та подання фінансової (бухгалтерської) звітності з боку управлінського персоналу підприємства є надання користувачам релевантної, достовірної та своєчасної інформації, необхідної для прийняття економічно обґрунтованих рішень. Аудитор, у свою чергу, формує незалежну професійну думку щодо достовірності цієї звітності, спираючись на перевірені аудиторські докази та результати проведених процедур [9].

Узагальнюючи наукові підходи, можна дійти висновку, що ключовою ціллю аудиту витрат є встановлення достовірності облікової інформації, а також її відповідності критеріям законності, економічної доцільності та обґрунтованості.

Виходячи з викладеного, доцільно вважати, що у межах загального аудиту мета перевірки витрат на виробництво полягає у формулюванні незалежного судження щодо їх достовірного обліку й відображення у звітності, а також у здійсненні аналітичної оцінки щодо доцільності таких витрат з позиції забезпечення безперервності діяльності підприємства.

Важливо зазначити, що для досягнення поставленої мети аудит витрат має реалізовуватись через чітко окреслену систему завдань, що охоплюють основні напрями аудиторської перевірки:

- контроль за правильністю облікових процедур, включаючи відображення господарських операцій, пов'язаних із витратами, відповідно до чинних нормативів та стандартів;

- перевірка дотримання правового поля, у межах якого здійснюються господарські дії, з метою встановлення законності визнаних у звітності витрат на виробництво;

- оцінка раціональності використання ресурсів, а саме – аналіз доцільності та економічного обґрунтування понесених витрат у контексті забезпечення стабільного функціонування підприємства (Рис. 5).

Таким чином, аудит витрат виходить за межі суто формальної перевірки – він перетворюється на інструмент стратегічного аналізу, що дозволяє виявляти внутрішні резерви підприємства та формувати базу для прийняття ефективних управлінських рішень.

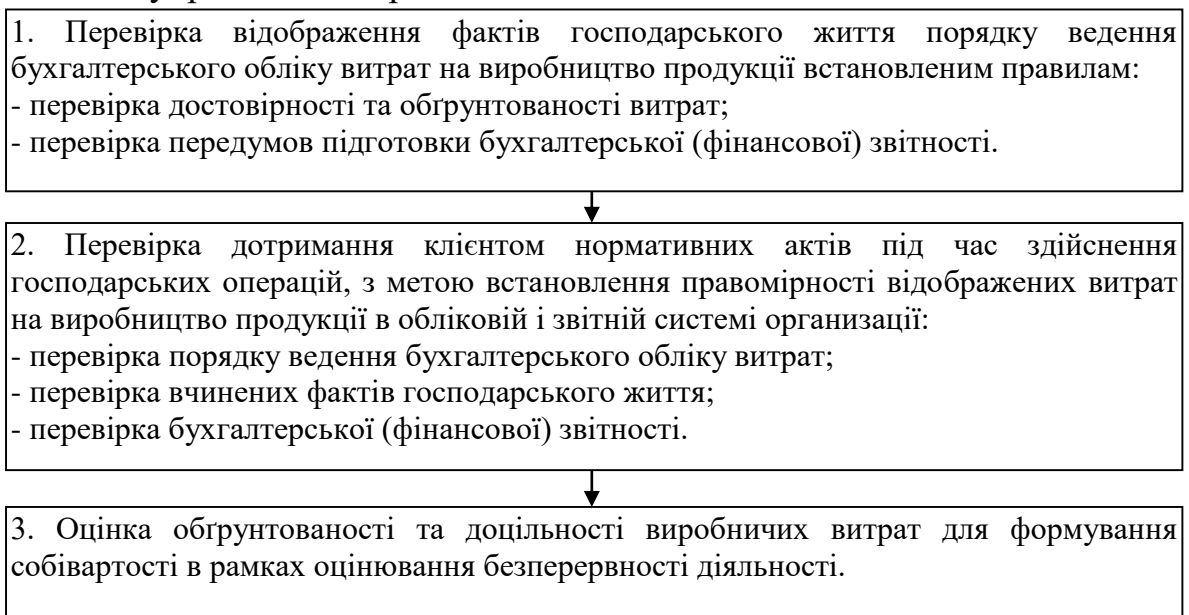

Рис. 5. Завдання аудиту витрат на виробництво продукції

Формулювання та деталізація завдань аудиторської перевірки витрат, пов'язаних із виробництвом продукції, дає змогу виявити низку критично важливих моментів у процесі аналізу звітної інформації:

а) чи забезпечує застосування встановлених стандартів і регламентів складання фінансової звітності належний рівень прозорості й повноти розкриття даних, що дозволяє розглядати її як достовірне джерело для користувачів, які приймають стратегічні або оперативні управлінські рішення;

б) чи викликає аналіз фінансової звітності сумніви щодо коректності відображення витрат, що може свідчити про її недостовірність і спотворення фінансового результату;

в) чи надає оцінка інформації щодо ключових виробничих бізнес-процесів (зокрема, «Виробництво») обґрунтовані підстави для висновку про їх ефективність, продуктивність та економічність.

Після визначення рівня достовірності наданої інформації аудитор, керуючись власним професійним судженням, обирає подальші процедури, які

необхідно реалізувати для поглиблення аналізу або усунення виявлених сумнівів. Проведення аудиту повинно повністю відповідати вимогам міжнародних стандартів аудиту, що гарантує якість перевірки та уніфікований підхід. Водночас конкретні алгоритми, методики й технічні аспекти аудиторських процедур, як правило, регламентуються внутрішніми політиками аудиторських компаній або індивідуальних аудиторів, доступ до яких зазвичай має обмежене коло осіб.

Визначальним інструментом професійної діяльності аудитора виступають принципи аудиту – як етичні засади, що регламентують поведінку фахівця, так і базові положення, які орієнтують на досягнення об'єктивності, точності й ефективності перевірки.

Сьогодні сформовано багаторівневу систему аудиторських принципів, що поєднує загальні морально-етичні норми з професійними стандартами. Для розвитку теорії аудиту вкрай важливо не лише спиратись на усталені принципи, але й переосмислювати їх із позицій сучасної практики – з урахуванням цифровізації, ризик-орієнтованого підходу та зростаючих вимог до відповідальності аудитора.

Принципи, якими регламентується діяльність аудитора, охоплюють кілька категорій:

- правові (законність, відповідальність, неупередженість);
- принципи стандартизації (дотримання методичних норм і процедур);
- етичні принципи, які найбільш тісно пов'язані з якістю аудиторських послуг.

Останні мають особливе значення, оскільки визначають особисту професійну відповідальність аудитора. До них, зокрема, належать: незалежність, чесність, об'єктивність, професійна компетентність і належна ретельність, конфіденційність, професійна поведінка, здатність до критичного мислення, професійний скептицизм [3, 21, 23].

У сукупності ці принципи слугують дороговказом для аудитора в процесі організації та проведення перевірки, а також у прийнятті рішень за результатами аналізу. Вони не лише забезпечують довіру до висновків аудитора, а й сприяють підвищенню загального рівня професійної етики у сфері аудиту.

Під терміном «принцип» у сфері аудиту доцільно розуміти, з одного боку, базову ідею, яка слугує відправною точкою для формування теоретичних засад і подальшого розвитку практичних аспектів аудиторської діяльності; з іншого боку – це основоположне правило, яким аудитор має керуватися у своїй професійній практиці.

У зв'язку з цим доцільним є поділ принципів аудиту на окремі категорії залежно від їх функціонального спрямування. Пропонуємо систематизувати їх за такими напрямками:

- принципи, що регламентують організаційні аспекти діяльності аудитора, тобто умови, правила й норми, які забезпечують належне функціонування аудиторської практики в межах відповідного професійного та правового поля;

– принципи, що визначають методологічний підхід до проведення перевірки, зокрема ті, що стосуються процедур збору, оцінки, документування й інтерпретації аудиторських доказів, а також застосування професійного судження та дотримання стандартів перевірки [2].

Таблиця 2. Принципи аудиту, що застосовуються в міжнародній та вітчизняній практиці

Принципи аудиту	Зміст принципів
Фундаментальні принципи аудиту як науки	Принцип науковості; принцип доступності; принцип дієвості, результативності; принцип цілеспрямованості; принцип своєчасності; принцип об'єктивності аудиту; принцип системності, комплексності; принцип конфіденційності; принцип гнучкості, активності та адаптивності; принцип конкретності цілей і результатів; принцип економічності системи аудиту; принцип зрозумілості, простоти системи аудиту; принцип уніфікованості; принцип композиції [5]
Правові принципи, що впливають на відповідальність аудитора	Принцип розсудливості; відповідальності за дії інших осіб; відсутності привілейованості інформації [6]
Принципи стандартизації аудиторської діяльності	Системний підхід; науковість; рефлексія; випереджальний розвиток; принцип раціональності; цілеспрямованість; координація; принцип самостійності; плановірність; зворотний зв'язок; компетентність; колегіальність; інноваційна діяльність; гласність; своєчасність; технологічність; несуперечливість; узгодженість з міжнародними стандартами; нейтральність; застосовність; актуальність, можливість перевірки вимог стандарту; адресність; суттєвість; стислість; повнота; зрозумілість; послідовність; єдність структури [2] Незалежність; професіоналізм; дотримання етичних норм поведінки; обґрунтованість думки; точність наданої інформації; доброзичливість щодо клієнта [1]
Етичні принципи аудиту	Незалежність, чесність, об'єктивність, професійна компетентність і належна ретельність, конфіденційність, професійне судження, професійний скептицизм [4, 22]

Такий поділ дозволяє цілісно охопити як управлінські, так і виконавчі складові аудиторської діяльності та створити концептуально обґрунтовану основу для ефективної й етичної роботи аудитора.

Сформульовані та наявні принципи аудиторської діяльності слугують методологічним підґрунтям для її здійснення. Впровадження єдиної системи принципів дозволяє досягти кількох важливих результатів:

- упорядкувати вимоги до виконання аудиторських завдань на всіх етапах;
- забезпечити високий рівень якості аудиторських послуг;
- стандартизувати процес аудиту від планування до формулювання висновків.

Під час здійснення аудиторської перевірки ключовим етапом є визначення об'єктів аудиту – тих складових діяльності організації, які мають

бути проаналізовані. Ці об'єкти відображаються в обліково-аналітичній системі підприємства та, як правило, відповідають загальновизнаним елементам бухгалтерського обліку.

Таблиця 3. Запропоновані окремі принципи діяльності аудитора та їх короткий зміст

Принцип	Зміст принципу
Принципи, що визначають організаційну діяльність аудитора	
Принцип прагматизму	Критерій практичної діяльності аудитора, що відображає ключове досягнення перевірки під час вибору методів, прийомів і способів, які мають практичну цінність. Визначає спрямованість аудитора на застосування практичних засобів досягнення основної мети перевірки й отримання реального результату від своєї діяльності.
Принцип регламентації	Передбачає, що аудитор керується міжнародними стандартами аудиту, внутрішніми стандартами аудиторської організації та бере участь у розробці базових методик аудиту.
Принцип корисності	Аудиторська перевірка дає результат, і цей результат має практичну користь як для клієнта, так і для аудитора.
Принципи, що визначають порядок здійснення перевірки	
Принцип концентрації	Визначає зосередженість аудитора на проблемі, яка потребує практичного розв'язання. При цьому враховуються як загальні сторони проблеми, так і вивчаються її деталі. Завдання аудиту вирішуються не лише загальними засобами, а й із застосуванням власних розроблених методик.
Принцип впорядкованості	Характеризує організацію аудиторського процесу, є наслідком єдності та взаємозв'язку між усіма компонентами діяльності загалом і її елементами зокрема.
Принцип відповідальності	Згідно з цим принципом, аудитор забезпечує виконання своїх обов'язків з урахуванням власної кваліфікації, незалежності та обізнаності.

У межах аудиту витрат на виробництво продукції тваринництва до об'єктів перевірки зазвичай належать:

- структура та види витрат – витрати на корми, ветеринарні засоби, паливо, амортизацію, оплату праці тощо;
- технологічні етапи виробництва – зокрема, фази лактації, відтворення, період запуску корів;
- сезонні цикли – наприклад, зимово-стійловий або літньо-пасовищний період;
- класифікація тварин за віком, породою, продуктивністю;
- центри відповідальності – структурні підрозділи або посадові особи, що відповідають за витрати;
- комбіновані об'єкти обліку, які містять елементи кількох згаданих вище категорій.

Зокрема, дійне стадо великої рогатої худоби є одним із основних об'єктів як обліку витрат, так і їхнього аудиту [20].

Система обліку витрат у тваринництві традиційно базується на первинних документах, які фіксують факти господарської діяльності, містять інформацію про технологічні етапи виробництва, специфіку утримання тварин, а також структуру витрат за елементами. Ці дані знаходять своє відображення в реєстрах синтетичного та аналітичного обліку, Головній книзі та бухгалтерській (фінансовій) звітності підприємства.

Передача інформації в системі обліку відбувається в логічній послідовності: від первинного документа до реєстру, а далі – до фінансової звітності. Аудитор, у свою чергу, виконує перевірку у зворотному порядку: від фінансової звітності до реєстрів і далі до первинної документації, що візуалізовано на рисунку 6. Такий зворотний рух дозволяє оцінити повноту, достовірність і правомірність відображення витрат у системі обліку.

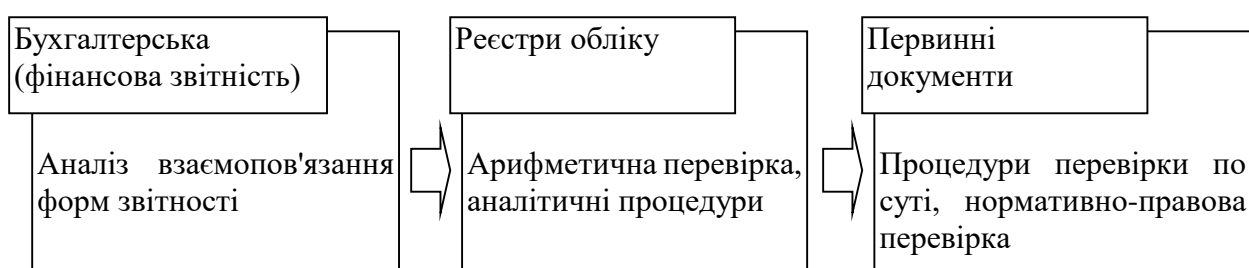

Рис. 6. Послідовність дій аудитора

Узагальнення інформації про витрати, пов'язані з виробництвом продукції тваринництва, здійснюється шляхом внесення підсумкових записів до розділу I «Витрати на виробництво продукції тваринництва» спеціального виробничого звіту (так званого лицьового рахунку з тваринництва). Цей документ виконує функцію реєстру бухгалтерського обліку, фіксуючи всі витрати, понесені в процесі господарської діяльності в галузі тваринництва.

Після формування звіту підсумкові показники розділу I переносяться до журналу-ордера № 10-с.г., де відображаються у розрізі відповідних кореспондуючих рахунків до рахунку 23 «Основне виробництво», зокрема за субрахунком «Тваринництво». Це дозволяє систематизувати витрати за аналітичними ознаками та забезпечити прозорість обліку виробничої діяльності.

Послідовність дій з перевірки облікових даних про витрати, а також джерела інформації, які використовуються в процесі аудиту, деталізовано представлено на рисунку 7. Цей алгоритм слугує основою для оцінки точності, повноти та достовірності даних, що формуються в системі обліку витрат на виробництво продукції тваринництва.

У сучасних умовах функціонування аграрного бізнесу спостерігається суттєва диверсифікація підходів до обробки бухгалтерської інформації, яка включає як традиційні (паперові) методи ведення обліку, так і автоматизовані системи, або ж їх комбінацію. Зважаючи на цифрову трансформацію економіки, більшість підприємств сільськогосподарської сфери вже інтегрували комп'ютерні технології в облік господарських операцій. Такий

підхід зумовлений не лише прагненням до підвищення ефективності, а й необхідністю оперативної обробки даних у складному виробничому середовищі.

Проведений огляд джерел свідчить про те, що в науково-практичній літературі об'єктами аудиторської перевірки розглядаються різноманітні аспекти господарської діяльності підприємства, зокрема:

- конкретні статті фінансової звітності;
- облікові рахунки;
- супровідна документація підприємства;
- показники економічного характеру;
- дані про господарські операції та події;
- фінансові результати діяльності;
- виробничі цикли;
- уся система економічної та фінансово-господарської діяльності суб'єкта.

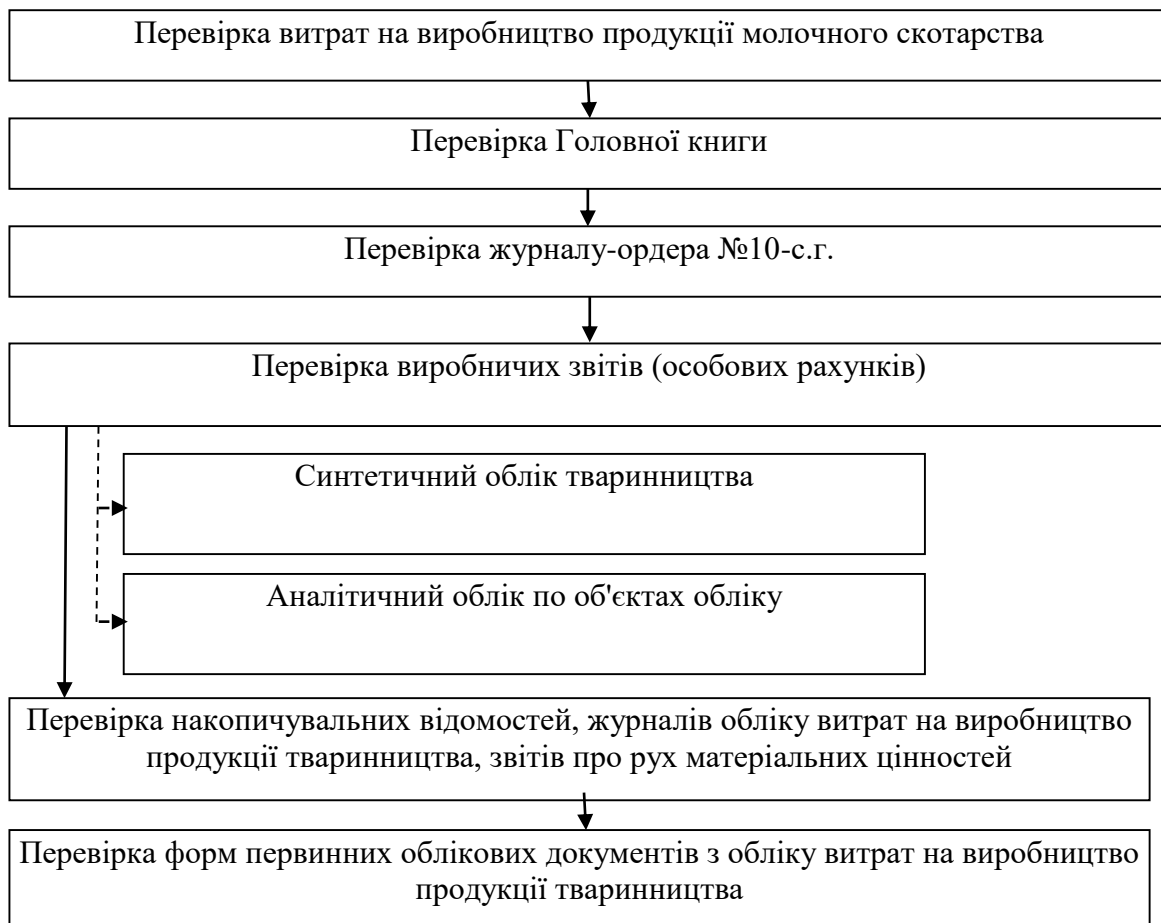

Рис. 7. Алгоритм аудиторських процедур перевірки витрат на виробництво продукції тваринництва (в умовах журнально-ордерної системи обліку)

У більш широкому розумінні об'єктом аудиторського спостереження виступає вся фінансово-господарська активність підприємства-клієнта. З позиції емпіричної реалізації об'єктами вивчення є активи, зобов'язання,

доходи, витрати, а також взаємозв'язані елементи господарського процесу підприємства.

Інформаційна база для перевірки витрат охоплює як документи первинного обліку, так і реєстри та облікові рахунки, що використовуються для агрегування й узагальнення даних про витрати. Зокрема, рахунки бухгалтерського обліку є важливим інструментом у структуризації економічної інформації і, відповідно, мають розглядатися як одне з ключових джерел аудиторського аналізу.

Щодо витрат на виробництво продукції молочного скотарства, то в якості об'єктів аудиту виступають факти господарського життя, що підтверджують використання трудових, матеріальних і фінансових ресурсів у межах бізнес-процесу «Виробництво». До них належать операції з витратами на: оплату праці з нарахуваннями на соціальні заходи; корми (як закуплені, так і власного виробництва); енергоносії; ветеринарні препарати та засоби захисту тварин; паливно-мастильні матеріали; обслуговування основних засобів; страхування тварин; амортизаційні відрахування та інші супутні витрати.

Слід зазначити, що аудиторська оцінка витрат у тваринництві не повинна обмежуватись лише підтвердженням достовірності фінансової звітності або перевіркою окремих облікових статей. Сутність аудиту в даному випадку має полягати у комплексному аналізі економічної доцільності витрат, адже зростання обсягів виробництва молока повинно супроводжуватися відповідним економічним ефектом – витрати мають бути нижчими за вартість отриманого результату.

Таким чином, доцільно включати до аудиторської процедури не лише етапи формальної перевірки, а й глибшу оцінку ефективності використаних ресурсів із подальшим формуванням практичних рекомендацій щодо їх раціоналізації й оптимізації. Це дозволить не тільки забезпечити відповідність вимогам стандартів, а й підвищити цінність аудиту для замовника в контексті ухвалення управлінських рішень.

На сучасному етапі розвитку аудиторської практики в Україні спостерігається зростаюча потреба в розширенні спектра аудиторських послуг, орієнтованих на запити суб'єктів господарювання. В умовах динамічного економічного середовища підприємства дедалі частіше шукають аудиторське супроводження, яке не лише забезпечує формальне підтвердження достовірності звітності, а й надає вагомий інструментарій для ухвалення обґрунтованих управлінських рішень. Особливої актуальності набувають послуги, здатні поєднувати прийнятну вартість з високою практичною значущістю для управлінців.

Одним із перспективних напрямів такого супроводу є впровадження погоджених процедур, спрямованих на перевірку бухгалтерського обліку витрат і водночас – на аналітичну оцінку ефективності функціонування бізнес-процесу «Виробництво продукції». Така послуга надається в межах супутніх аудиту завдань, регламентованих міжнародними стандартами, і дозволяє глибше зрозуміти специфіку ресурсного забезпечення та результативності виробничої діяльності. У цьому контексті витрати слід розглядати не лише як

елемент звітності, а як ключовий об'єкт аудиту функціонування бізнесу загалом.

Бізнес-процес виробництва є динамічною системою, що постійно споживає матеріальні, трудові й фінансові ресурси. Витрати на придбання таких ресурсів та їх перетворення у готову продукцію відображаються у бухгалтерському обліку та становлять аналітичний інтерес з погляду ефективності їх використання. Рух ресурсів у межах виробничого процесу й отримання кінцевого результату – продукції – визначають логіку виокремлення об'єктів аудиту, які мають охоплювати як вхідні потоки (ресурси), так і вихідні (результати виробництва).

Тривалість і безперервність виробничого процесу забезпечуються систематичним споживанням ресурсів, витратами на їх придбання й утримання. Успішність реалізації такого процесу визначається рівнем економного, продуктивного та результативного використання ресурсів. Саме ці характеристики – економність, продуктивність і результативність – стають ключовими критеріями оцінювання в межах аудиторської перевірки.

Таким чином, аудит витрат як елементу системи управління ефективністю повинен охоплювати не лише перевірку правильності їх відображення в обліку, а й аналіз співвідношення між ресурсами, що були залучені, та результатами, яких досягнуто. Такий підхід розширює традиційне розуміння аудиту й підносить його до рівня інтегрованого аналітичного інструменту оцінки бізнес-процесу «Виробництво» (Рис. 8).

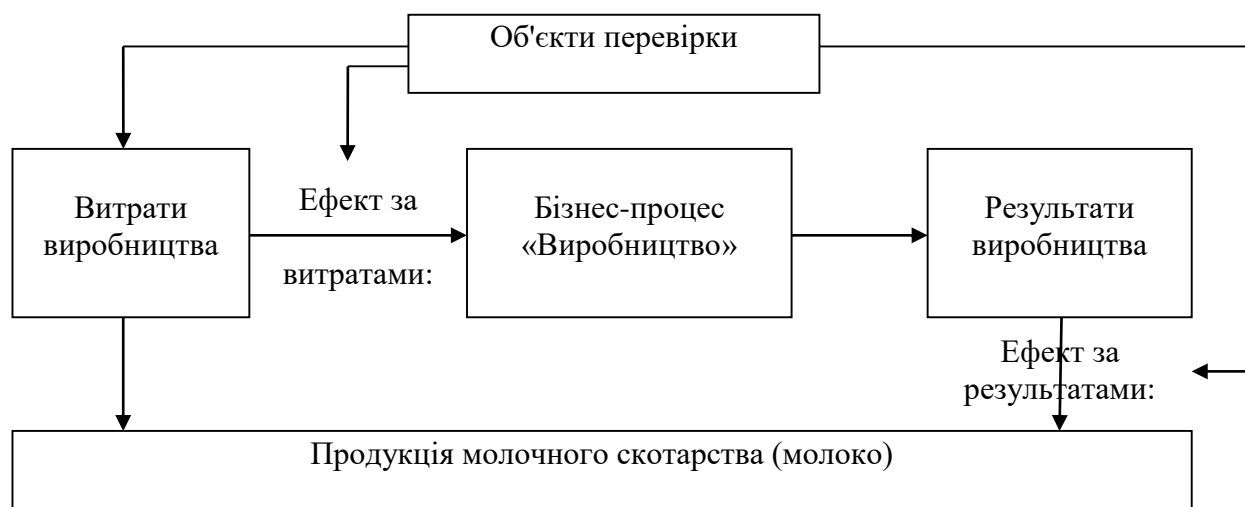

Рис. 8. Об'єкти аудиту бізнес-процесу «Виробництво продукції»

У процесі формування структури аудиту бізнес-процесу «Виробництво» доцільно враховувати не лише витрати як такі, що підлягають обліковому та аналітичному супроводженню, а й наслідки їх використання – тобто економічний ефект від понесених витрат і результуючий ефект від досягнутих виробничих показників.

Зокрема, ефект витрат виявляється через зниження собівартості продукції за умови збереження її якісних характеристик. Йдеться про економію ресурсів без втрат у продуктивності або технологічній якості

виробу. У свою чергу, ефект результатів проявляється в покращенні економічних параметрів, зокрема, у зростанні обсягів випуску продукції (наприклад, зростання надойв молока), що є наслідком раціонального використання ресурсів, підвищення продуктивності праці, ефективності технологій і доцільності управлінських рішень.

Виходячи з аналізу теоретичних джерел та емпіричних спостережень, можна зробити висновок, що витрати у виробничому процесі – це втілені у продукції ресурси, спожиті в межах операційного циклу та зафіксовані в обліковій системі підприємства. Вони відображаються у взаємопов'язаній системі регулювання, що складається з п'яти рівнів нормативно-правових актів, яка постійно змінюється й створює об'єктивні ризики для надійності контролю та обліку.

В умовах динамічного законодавчого поля витрати як об'єкти обліку та елементи виробничого процесу мають бути предметом аналітичної оцінки. Такий аналіз доцільно здійснювати в межах погодженої процедури, яка дозволяє цілісно оцінити обґрунтованість, доцільність і ефективність їх формування.

Особливої уваги заслуговує оцінювання результативності бізнес-процесу «Виробництво», оскільки воно безпосередньо впливає на аудиторський висновок щодо безперервності функціонування підприємства. Згідно з положеннями Міжнародного стандарту аудиту 570 (переглянутий) «Безперервність діяльності», при формуванні висновку аудитор має враховувати не лише стан звітності, а й операційну стабільність, яка базується на ефективності виробничих систем клієнта [15].

Отже, ефективне виконання завдання за погодженою процедурою потребує побудови цілісної логічної моделі, яка охоплює всі ключові складові: мету, завдання, принципи, об'єкти, методи, процедури, форми документування. Лише за умови інтеграції всіх цих елементів можливо сформувати завершену концептуальну рамку аудиту витрат у межах бізнес-процесу «Виробництво», що дозволить підвищити якість аналітичних висновків і прийнятність аудиторського результату (Рис. 9).

Сформована нами концептуальна модель має адаптивний і міждисциплінарний характер, що дозволяє її ефективно інтегрувати до загального підходу проведення аудиту. Її базова структура – зокрема перші три блоки – відповідає як загальним методичним принципам аудиторської практики, так і специфіці виконання спеціалізованих процедур.

Впровадження такої моделі спрямоване на впорядкування та стандартизацію дій аудитора під час виконання погодженої процедури. Вона забезпечує методологічну єдність, сприяє підвищенню якості контролю, знижує ризики похибок і дозволяє підвищити ефективність аудиторського процесу в цілому. У практичному вимірі запропонована модель може бути основою для розробки внутрішньої нормативної документації аудиторської фірми – зокрема внутрішньофірмового стандарту виконання погоджених процедур, що, у свою чергу, підвищить довіру до результатів аудиту з боку замовників.

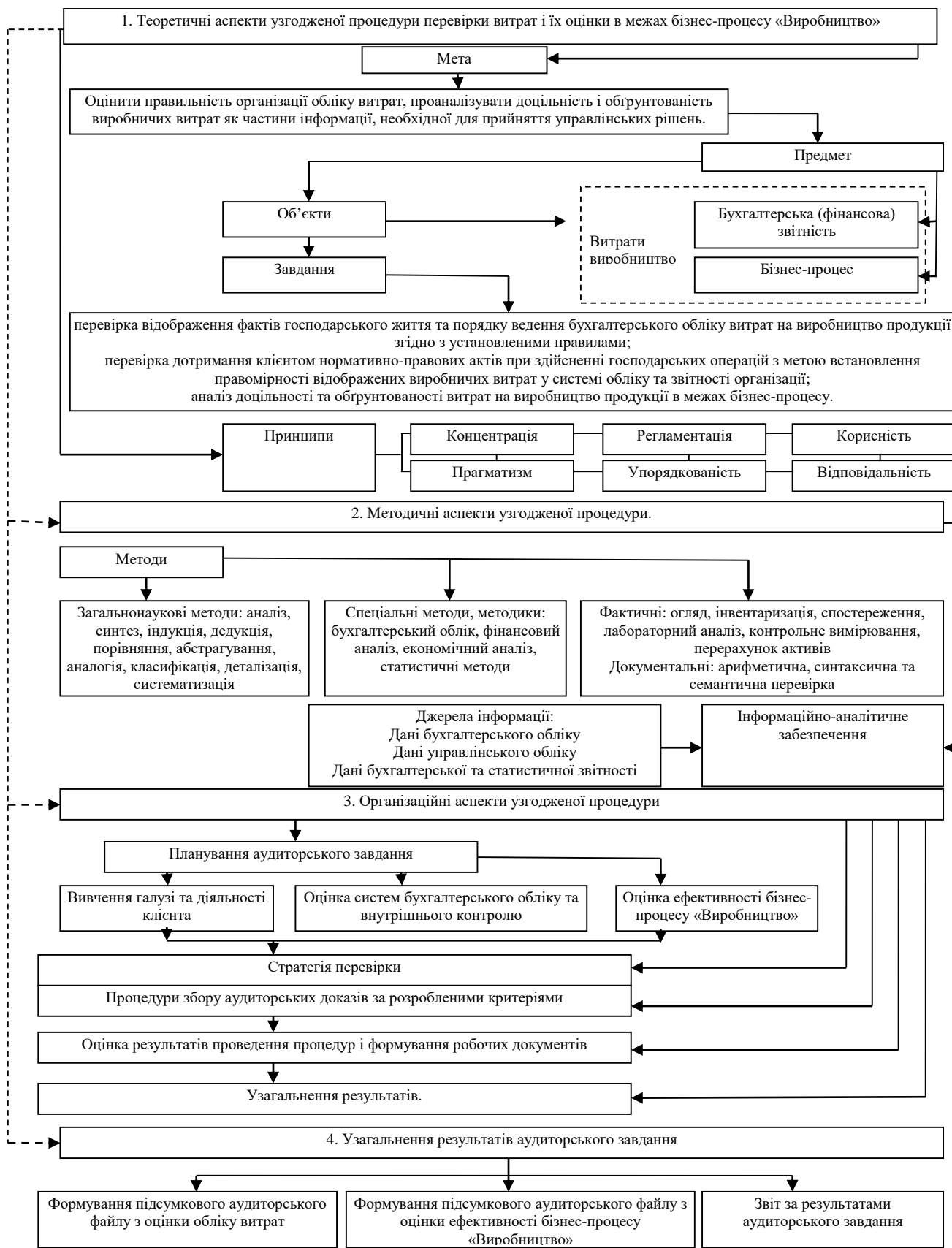

Рис. 9. Концептуальна модель реалізації погодженої процедури з перевірки витрат і оцінки їх результативності в рамках бізнес-процесу «Виробництво»

Результатом впровадження погодженої процедури є аналітичний звіт (Рис. 10), який передається замовнику. Цей документ є не просто підсумком виконаної перевірки, а інструментом для формування незалежних висновків щодо ефективності витрат, ґрунтуючись на наданих фактах, висновках та результатах застосованих аудиторських процедур.

Рис. 10. Алгоритм поетапного вирішення завдань під час реалізації погодженої процедури з перевірки та аналізу витрат

Процес здійснення перевірки обліку витрат на виробництво продукції та оцінки ефективності їх використання в межах погодженої процедури має спиратися на цілісну концептуальну модель, яка була сформована в результаті проведеного дослідження. Основу цієї моделі складають взаємопов'язані елементи: цільове призначення, завдання, предмет і об'єкти перевірки, засадничі принципи, організаційно-методичне забезпечення, що дозволяє не лише стандартизувати процес аудиту, але й сформувати підґрунтя для розроблення внутрішньофірмових нормативів виконання погоджених процедур.

Запровадження погодженої процедури перевірки витрат створює можливість не тільки перевірити достовірність їх облікового відображення, а

й проаналізувати доцільність та раціональність їх здійснення, оцінити економічну ефективність функціонування бізнес-процесу «Виробництво». При цьому наголошується, що класичні механізми загального аудиту не втрачають своєї значущості, однак в умовах сучасного господарювання потребують доповнення інструментарієм спеціалізованих підходів.

У зв'язку з цим актуальним є опрацювання та конкретизація таких складових: уточнення предметного поля дослідження, визначення типології об'єктів аудиту, вибір відповідних методів, способів і прийомів, а також побудова системи аудиторських процедур, спрямованих на вирішення комплексних завдань перевірки витрат.

На початковому етапі аудиторської перевірки першочергово визначаються загальна мета, конкретизуються завдання перевірки, а також формулюється предмет і окреслюються об'єкти дослідження. Досягнення поставленої мети є можливим лише за умови дотримання аудитором етичних норм поведінки та стандартів професійної практики.

Одне з базових завдань полягає у формуванні професійної впевненості аудитора щодо обґрунтованості допущень, покладених в основу підготовки фінансової звітності, що надається економічним суб'єктом для подальшого використання зовнішніми користувачами – інвесторами, кредиторами, державними органами тощо.

Наступне завдання передбачає оцінювання відповідності застосовуваної облікової політики та методики формування витрат вимогам чинного законодавства, а також нормативно-методичним актам, що регулюють ведення обліку витрат у процесі виробництва.

Третім завданням є реалізація аудиторських процедур, спрямованих на оцінку обґрунтованості, раціональності та продуктивності понесених витрат, із позиції безперервності функціонування підприємства. Така оцінка має відображати рівень ефективності використання ресурсів і відповідати критеріям економічності, результативності та доцільності.

Реалізація зазначених завдань вимагає від аудитора глибокого розуміння специфіки функціонування об'єкта перевірки, включаючи вивчення зовнішнього і внутрішнього середовища, особливостей бізнес-процесів, а також системи внутрішнього контролю підприємства.

Другий етап перевірки полягає в імплементації положень законодавчих та нормативно-правових актів, що регламентують порядок ведення бухгалтерського обліку витрат на виробництво та здійснення аудиторської діяльності. В основу організації аудиторської перевірки покладено вимоги Міжнародних стандартів аудиту (МСА), положення Кодексу професійної етики бухгалтерів і аудиторів, а також Правила забезпечення незалежності аудиторів і аудиторських компаній.

МСА виконують роль методологічного орієнтира, забезпечуючи єдність підходів до планування, виконання та документального оформлення аудиторських процедур. Вони формулюють базові принципи взаємодії між аудитором та клієнтом, визначають права, обов'язки й відповідальність обох сторін.

Застосування стандартів має місце на всіх етапах аудиту витрат, зокрема: МСА 230 – встановлює вимоги до документального супроводу перевірки [10]; МСА 550 – регулює аудит операцій із пов'язаними сторонами [14]; МСА 570 – містить настанови щодо перевірки припущення про безперервність діяльності [15]; МСА 500 – описує джерела та процедури отримання аудиторських доказів [13]; МСА 315 – спрямований на ідентифікацію та оцінку ризиків суттєвих викривлень у звітності [12].

На підготовчому етапі аудиту особливу увагу приділяють аналізу облікової політики підприємства, вивченню методів ведення обліку витрат, порядку складання фінансової звітності, функціонування внутрішньої системи контролю, а також галузевих особливостей діяльності економічного суб'єкта.

Глибоке розуміння специфіки діяльності об'єкта аудиту є ключовим чинником для формування повної та достовірної картини щодо господарських процесів, що відбуваються у межах підприємства. Це знання дозволяє аудитору сформулювати надійне обґрунтування власних висновків шляхом отримання релевантних аудиторських доказів, згрупованих за ключовими припущеннями, які лежать в основі підготовки фінансової (бухгалтерської) звітності. До таких припущень належать: 1) характеристики однотипних господарських операцій; 2) залишки за обліковими рахунками на кінець звітного періоду; 3) коректність розкриття інформації та її представлення у фінансовій звітності.

Системний аналіз внутрішнього контролю здійснюється за його ключовими елементами, серед яких виокремлюють: контрольне середовище (тон організаційної культури), процеси оцінки ризиків, функціонування обліково-інформаційної системи, а також процеси моніторингу ефективності контрольних заходів. Ретельне вивчення кожного з компонентів дає змогу аудитору оцінити надійність системи управління та контролю.

Інформація про фінансові результати та ключові показники діяльності підприємства виступає вагомим джерелом для формування уявлення про загальний рівень ефективності господарювання. Такий масив даних може бути отриманий як із зовнішніх джерел (аналітичні звіти, бази даних, статистика), так і сформований безпосередньо внутрішніми службами підприємства.

Згідно з вимогами Міжнародного стандарту аудиту 610, невід'ємною частиною процесу аудиту є аналіз системи внутрішнього контролю. Цей етап спрямований на забезпечення досягнення цілей аудиту, зокрема шляхом оцінки достовірності облікових процедур, ефективності операційної діяльності та дотримання законодавчих і нормативних вимог. Аудитор також повинен враховувати внутрішні регламенти й інструкції, що регулюють діяльність організації [16].

Подальше планування аудиторських дій, безпосереднє їх виконання та підсумковий етап перевірки базуються на оцінці рівня суттєвості та його взаємозв'язку з аудиторськими ризиками. Після збору достатнього обсягу інформації щодо організаційної структури, виробничих процесів і внутрішнього середовища підприємства аудитор переходить до формування

плану аудиту, який фіксується в документах відповідно до положень МСА 300 [11].

Зазначимо, що вся методика перевірки витрат на виробництво побудована на фундаменті збору доказової бази й належного документування. Цей процес охоплює весь цикл перевірки – від підготовчого етапу до фінального формулювання професійного судження та складання підсумкової документації. Регламент здійснення процедур зі збирання доказів визначається положеннями МСА 500 «Аудиторські докази».

У разі виявлення викривлень у звітності чи документах аудитор зобов'язаний: проаналізувати суть та обставини виникнення викривлень; оцінити їхній вплив на фінансову звітність і аудиторські висновки; з'ясувати, чи свідчать такі викривлення про можливі зловживання або шахрайські дії; здійснити належне документування фактів і провести консультації з керівництвом клієнта.

Остаточним етапом аудиторської перевірки є складання висновку, який оформлюється згідно з вимогами МСА 700 (стандартна форма висновку), МСА 705 (модифікація думки), МСА 706 (включення додаткових параграфів), МСА 800 і 805 (спеціалізовані завдання) [18]. Структура та зміст висновку мають точно відображати результати проведеної перевірки та рівень довіри до фінансової інформації, що представлена суб'єктом господарювання.

Третій розділ методики, умовно позначений як «Аудиторська практика», сконцентрований на формуванні стратегічного бачення та розробці детального плану аудиторської перевірки. Саме в межах цього етапу реалізуються конкретні аудиторські дії, які спрямовані на збирання достатніх і належних доказів, що є основою для формулювання обґрунтованої аудиторської думки. Всі проведені процедури супроводжуються ретельним документуванням, що забезпечує прозорість і відтворюваність перевірки. Обов'язковим складником цього розділу виступають засоби аудиторської методології – методи та прийоми, що застосовуються під час перевірки.

У найширшому значенні метод трактується як сукупність концептуальних положень, правил, прийомів і підходів, які використовуються в процесі дослідження з метою досягнення пізнавального результату [8]. Методичний арсенал аудитора складається з різномірних інструментів – методів, технологій і прийомів, кожен з яких має певну самостійність та власну внутрішню логіку застосування. Залежно від специфіки галузі, масштабу діяльності підприємства, типу перевірки та поставлених завдань ці елементи можуть видозмінюватися, адаптуючись до поточних умов [1].

До кола загальнонаукових методів, що застосовуються в аудиті, належать індукція, дедукція, логічний аналіз і синтез, аналогія, порівняння, абстрагування, систематизація та класифікація. У свою чергу, до типових аудиторських прийомів відносять: інспектування первинних документів, спостереження за господарськими операціями, перерахунок фактичних залишків, здійснення запитів і отримання підтверджень, повторну перевірку та застосування аналітичних процедур. Крім того, окрему групу становлять спеціалізовані методи, що використовуються під час аналізу економічної

діяльності, зокрема засоби бухгалтерського, статистичного та економічного аналізу [6.].

Серед найбільш ефективних аудиторських процедур слід відзначити аналітичні, оскільки вони дозволяють у короткі строки отримати великий обсяг інформації про економічну ситуацію, тенденції та аномалії у звітності.

У межах загального аудиту збір доказів здійснюється на основі оцінки ключових припущень, що лежать в основі підготовки фінансової звітності, зокрема тих, що стосуються витрат на виробництво. Важливим етапом є також ідентифікація та оцінка ризиків суттєвого викривлення інформації, як фінансового, так і нефінансового характеру, що слугує базою для подальших аудиторських дій.

У разі проведення погоджених процедур перевірки витрат, що здійснюються в межах бізнес-процесу «Виробництво», постає потреба у розширенні системи критеріїв, за якими здійснюється добір аудиторських доказів. Таке розширення включає як класичні припущення щодо видів операцій, залишків на рахунках і адекватності розкриття інформації, так і специфічні для оцінки ефективності бізнес-процесів.

Регламент отримання доказів у межах аудиту встановлений Міжнародними стандартами аудиту, які деталізують вимоги до перевірки обґрунтованості припущень та обробки даних для цілей формування аудиторського висновку. У таблиці 4 узагальнено відповідні положення стандартів, що регламентують ці процеси [18].

Таблиця 4. Критерії підготовки фінансової звітності з МСА

Критерії про види операцій та події, розкриття інформації за період, що аудується	Передумови про залишки за рахунками, розкриття інформації на кінець періоду
наявність, повнота, точність, своєчасність визнання, класифікація, подання	існування, права та обов'язки, повнота, точність, оцінка та розподіл, класифікація, подання

У результаті проведеного дослідження нами було систематизовано та згруповано основні критерії, які доцільно застосовувати при збиранні аудиторських доказів, виділивши три ключові категорії (табл. 5). Запропонований підхід дозволяє значно розширити функціональне призначення аудиторської перевірки: замість обмеження лише перевіркою правильності бухгалтерських записів, аудит набуває ознак комплексного оцінювання ефективності функціонування бізнес-процесу. Така трансформація завдань аудиту сприяє поглибленню аналітичної складової перевірки та формуванню висновків, які мають не лише підтверджувальний, а й рекомендаційний характер для управлінського персоналу підприємства.

Для належного аналізу витрат на виробництво продукції, а також оцінки їх впливу на ефективність бізнес-процесу доцільно використовувати комплекс критеріїв, які дозволяють аудитору встановити обґрунтованість облікових показників і рівень досягнення очікуваних результатів. Такий підхід забезпечує глибше розуміння діяльності суб'єкта господарювання та формує підґрунтя для професійного судження.

Таблиця 5. Критерії, що використовуються під час збору аудиторських доказів при виконанні погодженої процедури з перевірки витрат і їх оцінки

Критерії щодо типів фактів господарського життя	Критерії щодо залишків за рахунками бухгалтерського обліку наприкінці звітний період	Критерії щодо розкриття та подання інформації
Повнота, результативність, економічність, ефективність бізнес-процесу	Оцінка та розподіл, повнота, нормативність, економічність, ефективність	Класифікація, точність та оцінка, продуктивність, результативність, економічність, доцільність, безперервність діяльності, ефективність бізнес-процесу

1. Критерії щодо господарських фактів:

Повнота – полягає в перевірці, чи всі витрати на виробництво відображені в первинних документах у повному обсязі. Аудитор також зосереджується на правильності оформлення обов’язкових реквізитів у цих документах, що є підставою для визнання господарських операцій.

Результативність – передбачає оцінювання фактичних результатів виробництва та порівняння їх з плановими значеннями. Особливу увагу приділено співвідношенню результативності до витрачених ресурсів.

Економність – включає перевірку ступеня ефективного використання ресурсів. Аналізується рівень економії або перевитрати, проводиться зіставлення фактичного споживання матеріалів, енергії тощо із запланованими або нормативними показниками, як у цілому по тваринництву, так і по окремих категоріях сільськогосподарських тварин.

Ефективність бізнес-процесу – охоплює аналіз досягнення оптимального співвідношення між використаними ресурсами та отриманими результатами. Важливо оцінити не лише економність і результативність, але й загальну продуктивність бізнес-процесу, включаючи раціональність проходження ресурсів по етапах виробництва.

2. Критерії щодо залишків на облікових рахунках:

Оцінка та розподіл – здійснюється аналіз правильності застосованої методики оцінювання витрат, відповідності обліковій політиці та специфіці аграрного виробництва. Аудитор перевіряє достовірність проведених розрахунків і відповідність вимогам чинного законодавства.

Повнота – контролюється коректність узагальнення та відображення витрат у бухгалтерських регістрах, а також повнота заповнення реквізитів первинних облікових документів.

Нормативність – передбачає аналіз дотримання встановлених норм у процесі витрачання ресурсів, а також функціонування системи внутрішнього контролю за відхиленнями від нормативів і обґрунтуванням причин таких відхилень.

Економність – передбачає перевірку відображення інформації про економію або перевитрати на відповідних рахунках, обґрунтованість проведених розрахунків, правильність їх документального оформлення, а також визначення доцільності витрат, пов’язаних із отриманням інформації.

Ефективність – аудиторю слід проаналізувати відображення інформації про прибуток, рентабельність виробництва, а також співвідношення витрат до отриманих обсягів продукції як у натуральному, так і у вартісному вимірі.

3. Критерії подання та розкриття інформації:

Класифікація – визначається ступінь повноти розкриття інформації про витрати у розрізі елементів та калькуляційних статей відповідно до логіки технологічного процесу, а також її зрозумілість для кінцевих користувачів.

Точність і оцінка – перевіряється арифметична правильність розрахунків, точність перенесення залишків між періодами та дотримання стандартів при оцінюванні окремих елементів витрат.

Продуктивність – аналізується ефективність використання ресурсів шляхом оцінки виходу продукції на одиницю витрат.

Результативність – включає аналіз досягнення планових показників, фактичних обсягів спожитих ресурсів та якісних характеристик продукції.

Економічність – перевіряється інформація про економію ресурсів або їх перевитрати, включаючи витрати на одиницю продукції, та обґрунтованість їхнього розрахунку.

Цілеспрямованість – оцінюється відповідність витрат заявленим цілям бізнес-процесу, здійснюється перевірка розрахунків показників виробництва та досягнення запланованого рівня споживчої або суспільної корисності продукції.

Безперервність діяльності – досліджується наявність подій або умов, які можуть свідчити про ризики припинення діяльності підприємства. Здійснюється оцінка як ретроспективних, так і прогнозних показників, що відображають стабільність функціонування бізнес-процесу.

Загальна ефективність бізнес-процесу – визначається досягнення цільових показників, оцінюється ефективність використання ресурсів із погляду витрат і отриманого результату, зокрема шляхом порівняння цін на закуплені та фактично використані ресурси. Об'єктивність такої оцінки залежить від точності облікової інформації, повноти відомостей про витрати та ринкових параметрів.

Поглиблене розуміння спроможності суб'єкта господарювання продовжувати діяльність є ключовим аспектом аудиту. Згідно з положеннями МСА 570 «Безперервність діяльності», підприємство вважається діючим, якщо відсутні ознаки ліквідації чи істотного скорочення операцій, і воно має намір функціонувати протягом щонайменше 12 місяців після звітної дати.

Аудитор зобов'язаний дослідити чинники, що можуть поставити під сумнів це припущення, зокрема: внутрішні (падіння обсягів виробництва, критичні показники ліквідності, втрата основних клієнтів); зовнішні (економічна нестабільність, зміни у правовому полі, несприятливі ринкові умови).

Визначені на основі МСА чинники, що викликають сумніви у безперервності діяльності, систематизовані в таблиці 6. Їх аналіз дозволяє сформулювати обґрунтоване аудиторське судження щодо стабільності підприємства та адекватності розкриття відповідної інформації у звітності.

Таблиця 6. Фактори, що зумовлюють сумніви щодо застосування припущення безперервності діяльності

ФАКТОРИ	МСА 570
ОРГАНІЗАЦІЙНІ	
Нестача персоналу з належними навичками ведення бухгалтерського обліку та підготовки бухгалтерської (фінансової) звітності; втрата адміністративно-управлінського персоналу, відсутність можливої заміни	+
ФІНАНСОВІ	
Значні збитки від основної діяльності, економічно нераціональні боргові зобов'язання	+
Наявність залучених позикових коштів, якими наближаються терміни повернення, але немає можливості своєчасного погашення заборгованості та продовження термінів договору; порушення умов кредитного договору	+
Негативна величина або невиконання встановлених вимог щодо чистих активів	+
Обмеження можливостей аудованої особи із залучення позикових коштів; наявність ознак припинення фінансування з боку кредиторів	+
Нездатність забезпечити фінансування розвитку діяльності, здійснення важливих інвестицій	+
Заборгованість із виплати або припинення виплати дивідендів; припинення цих виплат	+
Нездатність своєчасно погашати кредиторську заборгованість; відсутність такої можливості	+
Зміна постачальниками форм оплати за товари, виконані роботи або надані послуги, що погіршують умови діяльності господарюючого суб'єкта	+
ВИРОБНИЧІ	
Наявність можливих змін у діяльності організації: реорганізації, ліквідації чи припинення діяльності, у тому числі великі придбання чи реорганізація	+
Звільнення та зміна виробничого персоналу без належної його заміни; проблеми у залученні персоналу	+
Проблеми зі значними видами засобів виробництва, їх дефіцит	+
Поява успішного конкурента	+

Аналізуючи вплив потенційних загроз на дотримання припущення про безперервність функціонування підприємства, аудитор може встановити наявність істотних відхилень у ключових фінансових показниках, які характеризують загальний фінансовий стан і результативність діяльності. До таких сигналів належать ознаки перевищення боргового навантаження, нестача внутрішніх джерел фінансування, погіршення відносин з кредиторами та втрата довіри з боку партнерів. Окрім цього, можуть виявлятися внутрішньоорганізаційні проблеми, такі як плинність кадрів, зниження мотивації персоналу чи неефективне управління ресурсами.

Зазначені індикатори не є вичерпним переліком і не завжди окремо свідчать про критичний стан – їх значення набуває ваги в сукупності з іншими факторами. Важливо розуміти, що не кожен із них автоматично порушує принцип безперервності, однак їх системне проявлення може свідчити про суттєві ризики для стабільності підприємства.

Роль аудитора полягає в тому, щоб, спираючись на професійну інтуїцію, досвід та етичні принципи, здійснити якісну оцінку зазначених чинників. Для цього необхідно не лише зафіксувати ознаки ризиків, але й провести обчислення аналітичних коефіцієнтів та інших релевантних показників на основі фінансової (бухгалтерської) звітності підприємства. Такий підхід

дозволяє сформуванати обґрунтовану думку щодо поточної здатності підприємства продовжувати діяльність у майбутньому.

У результаті дослідження умов, які потенційно свідчать про порушення принципу безперервності діяльності, було виявлено низку критичних факторів, що прямо або опосередковано впливають на ефективність реалізації бізнес-процесу «Виробництво». Ці чинники створюють загрозу стабільності операційного циклу та потребують системного моніторингу з боку управлінського персоналу й аудитора. Узагальнена класифікація виявлених ризиків і загроз представлена на рисунку 11.

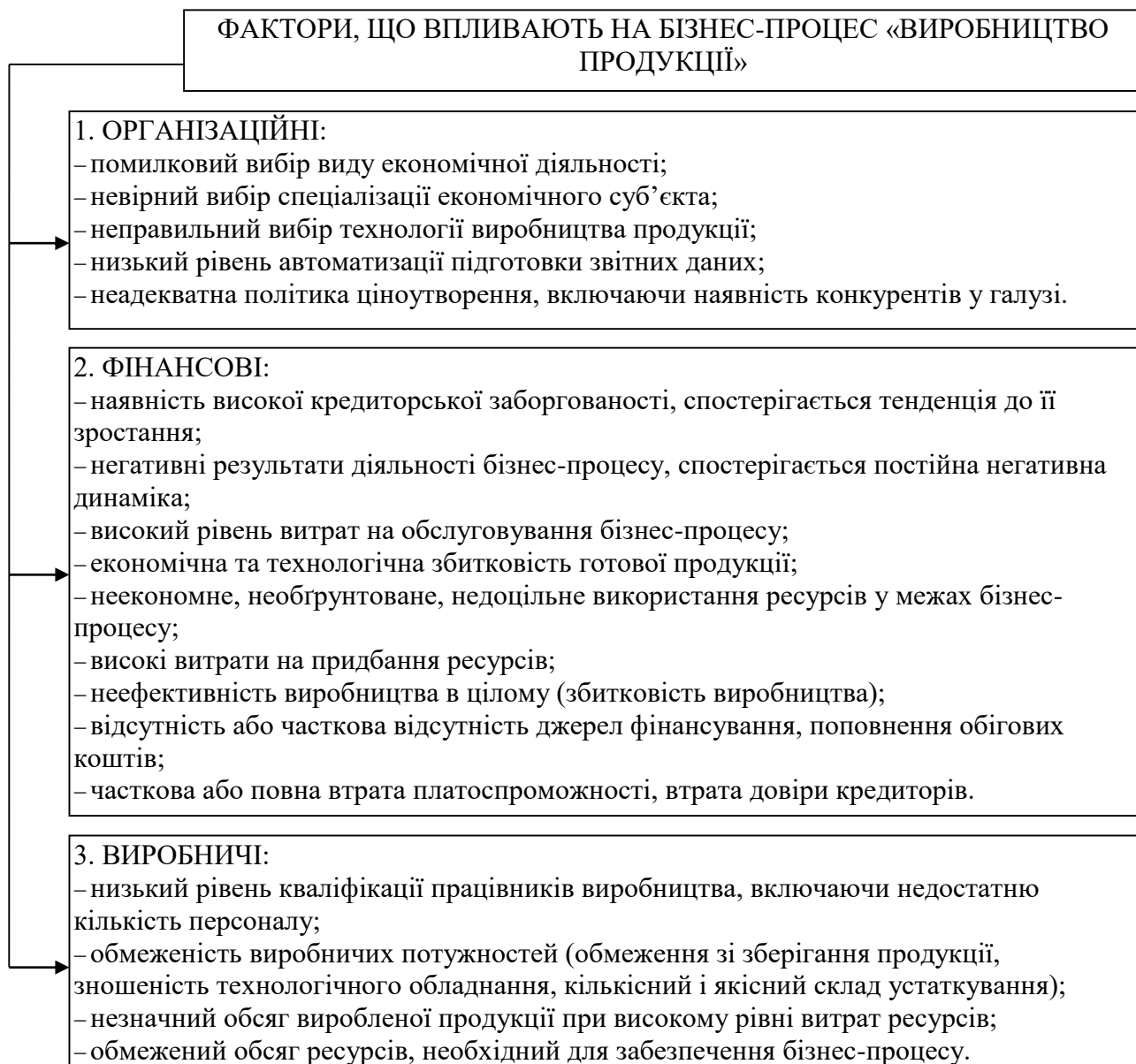

Рис. 11. Основні чинники, що негативно впливають на процес виробництва продукції

Більшість наведених у схемі факторів пов'язані із деструктивними змінами у фінансовій та технологічній складових діяльності підприємства, що безпосередньо загрожують дотриманню принципу безперервності функціонування. Проте варто підкреслити, що сама наявність ресурсних

обмежень або окремих техніко-економічних труднощів ще не свідчить однозначно про порушення припущення про безперервність. Утім, якщо дефіцит оборотного капіталу поєднується з ознаками втрати платоспроможності, зростаючими виробничими витратами та зниженням фінансової стійкості, ризик втрати безперервності зростає в рази.

Аналіз і групування зазначених факторів (рис. 11) дозволяють аудитору не лише сформулювати системне уявлення про ризики, але й розробити ефективний інструментарій процедур, спрямованих на виявлення ознак потенційного порушення припущення безперервності. Це, своєю чергою, забезпечує обґрунтованість подальших висновків щодо стабільності бізнес-процесу «Виробництво» та необхідності розкриття відповідної інформації у фінансовій звітності, відповідно до вимог міжнародних стандартів.

У ході аудиторської перевірки та формування професійного судження аудитор поетапно здійснює збір доказів відповідно до кожної групи припущень які перевіряються. Ці проміжні висновки є основою для виконання першочергового завдання аудиту – підтвердження достовірності інформації, що міститься в облікових регістрах і звітності.

Задля формування комплексного висновку, аудитор виконує низку ключових процедур, зокрема:

- оцінка правильності бухгалтерського оформлення господарських операцій, включаючи відповідність їх класифікації, обґрунтованість віднесення витрат до відповідних рахунків, повноту записів та арифметичну точність;

- перевірка процедур оцінювання та списання витрат, а також достовірність інформації про залишки, відображені на рахунках обліку;

- аналіз подання і розкриття інформації у фінансовій, статистичній та управлінській звітності на предмет відповідності встановленим вимогам.

Водночас аудитору важливо підтвердити реальність і повноту облікових даних, які лежать в основі складання звітності, включаючи існування активів, наявність ресурсів та обґрунтованість включених витрат на виробництво.

Оцінювання ефективності використання ресурсного потенціалу підприємства здійснюється за допомогою системи результативних показників. До числа релевантних індикаторів доцільно віднести: продуктивність поголів'я тварин (наприклад, надої на одну голову), прибутковість окремих виробничих напрямів (зокрема молочного скотарства), рівень матеріаломісткості продукції, загальну рентабельність виробництва, ресурсомісткість одиниці продукції в натуральному та грошовому вираженні, а також обсяг прибутку на кожну гривню понесених витрат.

Регулярне відстеження, аналіз і порівняння цих показників дають змогу виявити нераціональні витрати, встановити наявність перевитрат або економії, ідентифікувати причинні зв'язки між фактичними й нормативними значеннями. Наприклад, зіставлення фактичного споживання кормів на одну корову з нормативом дозволяє оцінити ефективність використання кормових

ресурсів у галузі молочного тваринництва, а відтак – зробити висновки про загальну економічну доцільність виробничого процесу.

Сукупність методичних прийомів, інструментів і технологічних підходів, спрямованих на досягнення конкретної аналітичної мети в межах перевірки витрат на виробництво, формує спеціалізовану методику аудиту цього напрямку. Запропонована концепція враховує специфіку функціонування бізнес-процесу «Виробництво» у сфері молочного скотарства, що дозволяє побудувати чітку організаційну модель аудиторської перевірки та водночас створює основу для подальшого розвитку методології в цій галузі. Впровадження такої методики дає змогу якісно підготувати процес аудиту, наповнюючи кожен його етап чітким змістом, відповідними доказами та логікою послідовних дій.

На сучасному етапі розвитку інформаційного середовища запити учасників економічного середовища виходять далеко за межі традиційного підтвердження достовірності звітності. Все частіше виникає потреба у комплексній оцінці діяльності суб'єкта господарювання з акцентом на рекомендації щодо вдосконалення його системи управління, оптимізації витрат і підвищення результативності функціонування.

Сфера аудиторських послуг вже давно вийшла за рамки класичного аудиту. Вона включає супутні аудиту завдання, консультаційні послуги та інші форми професійної допомоги, спрямовані на оцінку окремих аспектів діяльності підприємств. Особливої актуальності сьогодні набувають ті послуги, які дозволяють оперативно і без надмірного фінансового навантаження отримати об'єктивну картину фінансового стану підприємства і водночас сформулювати дієві поради щодо його вдосконалення.

Однією з таких послуг є завдання з виконання погоджених процедур – напрям, який передбачає виконання певного комплексу аудиторських дій, заздалегідь узгоджених між замовником і аудитором. Вони зазвичай стосуються конкретних об'єктів обліку, наприклад, витрат на виробництво, і не передбачають формулювання аудитором узагальненої думки, але забезпечують замовника фактичними результатами перевірених показників. Форма та зміст відповідного звіту регламентуються Міжнародним стандартом супутніх послуг 4400 (МССП 4400) «Завдання з виконання погоджених процедур» [17].

Доцільність виконання такого завдання зумовлена зростаючою потребою підприємств у вузькоспеціалізованій інформації, яка стає основою для прийняття оперативних управлінських рішень. Водночас варто враховувати, що відомості, отримані під час виконання погодженої процедури, особливо якщо вони стосуються витрат на виробництво, можуть мати конфіденційний характер. Це пов'язано з тим, що така інформація часто містить технологічні особливості виробничого процесу, які для багатьох компаній мають статус комерційної таємниці. У таких випадках результати перевірки надаються виключно замовнику або визначеному ним колу осіб.

Попит на погоджені процедури в аудиторській практиці стабільно зростає. Найчастіше замовляються перевірки, що надають обмежену або розумну впевненість, завдання з інвентаризації, складання звітів, аналізу фінансових показників відповідно до вимог НП(С)БО або МСФЗ [24]. Результати огляду діяльності провідних аудиторських компаній, а також вивчення фахової літератури свідчать про необхідність формалізації підходів до погоджених процедур через розробку внутрішньофірмового стандарту, присвяченого саме перевірці витрат на виробництво.

Під час виконання погодженої процедури можуть використовуватись аналогічні методи, що й у класичному аудиті. Водночас характерна особливість цього підходу полягає в його адаптивності: методика перевірки формується відповідно до конкретного завдання, визначених показників і потреб клієнта. Це дозволяє гнучко вибудовувати алгоритм аудиторських дій, зберігаючи водночас структурну логіку, точність та відповідність професійним стандартам.

У таблиці 7 представлено авторський підхід до формування методики виконання погоджених процедур у контексті перевірки бізнес-процесу «Виробництво», з урахуванням специфіки галузі, характеру витрат та вимог до розкриття інформації у фінансовій звітності.

Узагальнюючи викладене, визначимо основні теоретичні аспекти, які слугують підґрунтям для підготовки та реалізації основних напрямів перевірки:

Формування концептуального підходу до погодженої процедури перевірки витрат та їх ефективності ґрунтується на визначенні цільової орієнтації дослідження, постановці специфічних завдань, а також на уточненні предмета й об'єкта перевірки. На відміну від традиційного аудиту, цей підхід акцентує увагу не лише на підтвердженні фінансових показників, а й на аналітичному оцінюванні ефективності функціонування обраного бізнес-процесу. Такий розширений підхід дозволяє інтегрувати аудиторську перевірку в систему управлінської аналітики, розглядаючи витрати не лише як факт обліку, а як чинник впливу на продуктивність, результативність і стратегічну доцільність виробничих процесів.

Раціоналізація аудиторських процедур потребує одночасного врахування стратегічних орієнтирів і етичних норм професійної діяльності аудитора. Удосконалення базових принципів, передбачених Кодексом етики, передбачає їх адаптацію до умов сучасного аудиторського середовища, що сприяє підвищенню довіри до професії, зміцненню її репутації та якості виконуваних завдань. Принципи об'єктивності, професійного скептицизму, компетентності та конфіденційності мають набувати додаткових прикладних форм відповідно до специфіки перевірки витрат на виробництво.

Таблиця 7. Методика виконання завдання за погодженою процедурою.

Розділ методики	Елементи методики	Зміст елементів
I. Концептуальні основи аудиту	Мета завдання	Узгодити із замовником процедури, які будуть виконані щодо оцінки правильності організації обліку витрат, відповідності законодавству та відображення їх у звітності, аналізу дотримання нормативів витрат, доцільності та ефективності вироблених витрат
	Завдання	Перевірка відображення фактів господарського життя та порядку ведення бухгалтерського обліку витрат на виробництво продукції встановленим вимогам
		Перевірка дотримання клієнтом нормативних актів під час здійснення діяльності, з метою правомірності відображених витрат за виробництво продукції в облікової та звітній системі організації
		Аналіз доцільності та обґрунтованості витрат на виробництво продукції в рамках бізнес-процесу «Виробництво»
	Предмет	Фінансове становище, результати
	Об'єкти	Бізнес-процес «Виробництво продукції»
		Витрати та їх ефективність Правомірність витрат, вироблених за програмами фінансування
Принципи	Принципи етики аудитора	
2. Розділ Стандарти аудиторської діяльності	Нормативна база	Правові засади аудитора: принцип прагматизму, регламентації, корисності, концентрації, упорядкованості, відповідальності
	Внутрішні регламенти діяльності	Міжнародні стандарти аудиту
3. Розділ Аудиторська практика	Методи	Внутрішньофірмовий аудиторський стандарт «Виконання узгодженої процедури на прикладі перевірки обліку витрат на виробництво продукції та їх оцінки»
	Прийоми	Загальнонаукові методи та методи аудиту
	Етапи завдання	Документальні, нормативні, аналітичні
		Планування
	Документування	Процедури та докази щодо перевірки витрат та їх оцінки: за типами фактів господарського життя; залишків за рахунками бухгалтерського обліку наприкінці звітний період; розкриття та подання інформації
		Документація
Використання роботи експерта практикуючого спеціаліста	Звіт за результатами	

Аудит витрат на виробництво як предметно-об'єктна складова перевірки має багатовимірний характер. Витрати слід розглядати не лише як елементи витратної частини облікової політики, а як інтегровану категорію, що поєднує

економічну суть спожитих ресурсів, їх функціональне навантаження у господарській діяльності та результативність їх використання. Для ефективного проведення аудиту необхідно системно осмислити значення витрат через призму наукової термінології та чинних нормативно-правових актів, що регламентують порядок їх визнання, оцінки й обліку.

Методологічна підтримка аудиту в частині збирання доказової бази має орієнтуватися на двокомпонентний підхід: перший – це перевірка достовірності фінансової звітності згідно з прийнятими припущеннями (існування, повнота, оцінка тощо), другий – це спеціально розроблені припущення, що стосуються ефективності використання витрат у межах виробничого процесу. У рамках останнього важливе місце займає оцінювання безперервності діяльності, з урахуванням ризиків, що можуть загрожувати стійкості бізнесу. Такий підхід дозволяє сформулювати обґрунтовану аудиторську думку, яка враховує як фінансову складову, так і управлінський контекст діяльності підприємства.

Список використаних джерел

1. Аудит : навч. посіб. / [Пушкар М. С. та ін.] ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Пушкаря Михайла Семеновича ; Терноп. нац. екон. ун-т. Тернопіль : ТНЕУ, 2014. 275 с.

2. Внутрішній аудит : навч. посіб. для студентів ВНЗ / О. В. Сметанко [та ін.] ; Крим. екон. ін-т., ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». Сімферополь : Куртбедінова Д. А., 2014. 499 с.

3. Воронко Р. М., Редченко К. І. Розвиток теорії аудиту: дилема «принципи або правила». *Науковий вісник Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. Серія : Економіка та управління в нафтовій і газовій промисловості*. 2015. № 2. С. 74-81.

4. Гончарук Я. А., Рудницький В. С. Аудит : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 2.вид., перероб. та доп. Л. : Оріяна-Нова, 2004. 291 с.

5. Жидеєва Л. І., Колісник О. П., Салямон-Міхеєва К. Д. Аудит : навч. посіб. ; Ун-т держ. фіск. служби України. Ірпінь : Ун-т ДВС України, 2019. 311 с.

6. Ковальчук Т. М., Никифорак І. І. Облік і аудит : навч. посіб. ; [за ред. Т. М. Ковальчук] ; Чернівець. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Вид. 2-ге, перероб. та допов. Чернівці : ЧНУ : Рута, 2020. 519 с.

7. Костенко В. І. Технологія виробництва молока і яловичини. Практикум : навч. посіб. для підгот. фахівців ОС «Бакалавр» за спец. 204 «Технологія виробництва і переробки продукції тваринництва» у ВНЗ України / В. І. Костенко. Вид. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ : Ліра-К, 2023. 443 с.

8. Методологія та організація наукових досліджень у тваринництві : навч. посіб. / О. О. Борщ [та ін.] ; Білоцерків. нац. аграр. ун-т, Одес. держ. аграр. ун-т. Біла Церква : Білоцерківдрук, 2024. 308 с.

9. Міжнародний стандарт аудиту 200 «Загальні цілі незалежного аудитора та проведення аудиту відповідно до Міжнародних стандартів аудиту». URL: https://www.apob.org.ua/?page_id=3482.

10. Міжнародний стандарт аудиту 230 «Аудиторська документація». URL: https://www.apob.org.ua/?page_id=3482.
11. Міжнародний стандарт аудиту 300 «Планування аудиту фінансової звітності». URL: https://www.apob.org.ua/?page_id=3482.
12. Міжнародний стандарт аудиту 315 «Ідентифікація та оцінювання ризиків суттєвого викривлення». URL: https://www.apob.org.ua/?page_id=3482.
13. Міжнародний стандарт аудиту 500 «Аудиторські докази». URL: https://www.apob.org.ua/?page_id=3482.
14. Міжнародний стандарт аудиту 550 «Пов'язані сторони». URL: https://www.apob.org.ua/?page_id=3482.
15. Міжнародний стандарт аудиту 570 «Безперервність діяльності» (переглянутий). URL: https://www.apob.org.ua/?page_id=3482.
16. Міжнародний стандарт аудиту 610 «Використання роботи внутрішніх аудиторів». URL: https://www.apob.org.ua/?page_id=3482.
17. Міжнародний стандарт супутніх послуг 4400 «Завдання з виконання погоджених процедур». URL: <https://mof.gov.ua/uk/download/page/4977>.
18. Міжнародні стандарти аудиту. URL: https://www.apob.org.ua/?page_id=3482.
19. Організація обліку в галузях економіки : навч. посіб. / П. М. Гарасим [та ін.] ; Нац. лісотехн. ун-т України. Львів : Ліга-Прес, 2018. 409 с.
20. Особливості бухгалтерського обліку в сільському господарстві : навч. посіб. для студентів ВНЗ / [Бутинець Ф. Ф. та ін. ; за заг. ред. проф. Ф. Ф. Бутинця та проф. І. В. Замули] ; Житомир. держ. технол. ун-т, Ін-т обліку і фінансів. 2-ге вид., перероб. і допов. Житомир : ЖДТУ, 2013. 410 с.
21. Семенець А. О. Вплив принципів внутрішнього аудиту на контрольне середовище: економічні та соціальні наслідки. *Економічний простір*. 2018. № 139. С. 182-198.
22. Слободяник Ю. Б., Крігер Ю. Ю. Аудит ефективності: поняття та принципи. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2022. Вип. 2. С. 109-115.
23. Фесенко В. В. Теоретичні аспекти розвитку аудиту як форми інформаційної взаємодії принципалів та агентів аудиторських послуг. *Галицький економічний вісник*. 2017. № 2. С. 130-137.
24. Шульга С. В. Розвиток теорії та методології аудиту в Україні в контексті процесів Євроінтеграції : монографія; Держ. служба статистики України, Нац. акад. статистики, обліку та аудиту. Київ : Позднишев [вид.], 2019. 440 с.

ІННОВАЦІЙНИЙ ЦИКЛ ПІДПРИЄМСТВА ЯК ОБ'ЄКТ ОБЛІКУ ТА АНАЛІЗУ

Кожне підприємство, яке прагне до стійкого зростання обсягів діяльності та підвищення ефективності, має впроваджувати інновації, мати власну ефективну комплексну стратегію інноваційного розвитку.

Відповідно до Інструкції Державного комітету статистики України «Обстеження інноваційної діяльності промислового підприємства» [1] інновація може мати різні форми: продуктову, процесу, маркетингову та організаційну.

У Законі України «Про інноваційну діяльність» [2] наведені наступні типи інновацій: технології, продукція, послуги, організаційно-технічні рішення (стосовно виробничої, адміністративної, комерційної, соціальної та інших сфер діяльності підприємства). У Міжнародному стандарті «Керівництво Осло. Рекомендації щодо збору та аналізу даних стосовно інновацій» [3] виділено чотири типи інновацій – продуктові, процесові, організаційні й маркетингові.

Результати науково-дослідної та творчої діяльності є інтелектуальним продуктом. Втілений у винаходи, відкриття, наукові звіти, патенти, інноваційні проекти, раціоналізаторські пропозиції інтелектуальний продукт стає товаром на ринку інновацій, що діє у складі інноваційної інфраструктури країни [4].

Інновація може бути проривною, або мати різний ступень новизни. Вона може бути місцевою, тобто новою для організації, але не новою для даної галузі, або сектору діяльності, або ринку.

Виходячи із сутності та змісту категорії «інновація підприємства» можна сформулювати основні напрями інноваційного розвитку підприємства:

- продуктовий, спрямований на розробку й/або впровадження нового продукту (товару, послуги) або суттєвого вдосконалення існуючого;
- організаційний, спрямований на розробку й/або впровадження нового організаційного методу або значного вдосконалення існуючого;
- технологічний, спрямований на розробку й/або впровадження нового процесу (технології) або значного вдосконалення існуючого;
- ринковий, спрямований на розробку й/або впровадження нових методів маркетингу;
- ресурсний, спрямований на ефективне використання власних інтелектуальних ресурсів й людського інтелектуального капіталу й/або залучених [5].

Управління інноваційним розвитком підприємства не обмежується лише визначенням цілей інноваційної стратегії, а потребує оцінки можливостей фірми щодо їх реалізації. Тому вибір і реалізація інноваційної стратегії залежить від стану інноваційного потенціалу, формування якого може здійснюватися за рахунок компонентів і елементів внутрішнього середовища

організації. Набір ресурсів (фінансові, матеріальні, інформаційні, соціальні), якими володіє організація, формує її інноваційний потенціал та характеризує готовність до систематичного інноваційного розвитку, а отже, впливає на структуру та напрями інноваційної стратегії. Саме ресурсний набір визначає етапи інноваційного розвитку підприємств.[6]

Інноваційний розвиток підприємства передбачає планомірне та комплексне впровадження інноваційних процесів, які звичайно відрізняються за типом та відбуваються у різних часових інтервалах, що обумовлює його циклічний характер [7, С.123]. Поняття процес (лат. *processus* – плин, хід) означає послідовну зміну фаз розвитку предметів і явищ, що відбувається закономірним порядком; сукупність ряду послідовних дій, спрямованих на досягнення певного результату [8]. За визначенням Б. Твісса, інноваційний процес – це перетворення наукового знання, наукових ідей, винаходів на фізичну реальність (нововведення), яка змінює суспільство [9, С.45].

Цікаві визначення пропонують А. Землянкін і І. Лях. На їх думку інноваційний процес – це складна система взаємозв'язків між елементами, що трансформують різні знання, управляють їх потоками, розподіляючи та застосовуючи знання. Ефективність інноваційного процесу залежить від того, як його учасники взаємодіють в колективній системі створення і використання знань. Така взаємодія може мати наступні форми: сумісні дослідження і розробки, консультування, навчання персоналу, придбання ліцензій, устаткування тощо. На думку авторів «інновації завжди носять системний, взаємозалежний характер» [10, С.44].

Як інноваційну систему, що має циклічний характер, рухається по ланцюжку послідовних фаз інноваційного циклу розкриває сутність інноваційного процесу Б. Санто [11].

Інноваційному процесу притаманні наступні особливості:

- послідовний ланцюг подій, у процесі якого інновація визріває від ідеї до конкретного продукту, технології чи послуги та поширюється у практичному використанні;

- спрямований на розробку, реалізацію результатів науково-технічних пошуків у вигляді нового продукту або нового технологічного процесу;

- виявлення суспільних потреб, що приводить до розробки науково-технічної продукції, практичне використання якої сприяє розвитку соціально-економічної системи;

- інноваційне суспільство, що являє собою сукупність інтелектуальної праці по створенню нового продукту; новий продукт може бути виражений в технічних, виробничих і комерційних характеристиках;

- комплексні зміни, котрі ведуть до підвищення ефективності суспільного виробництва та вирішення соціальних проблем (екологія, умови праці);

- система методів, заходів та процедур, що спрямований на перетворення наукових знань в товар, а також на власні потреби підприємства і сферу споживання;

- ефективно використання виробничого та інноваційного потенціалу підприємства;

- безперервний процес, у якому використання результатів досліджень і розробок викликає технічні зміни, у результаті яких виникає потреба проведення нових досліджень [12, С.33].

Кінцевою метою інноваційного управління є забезпечення довготривалого функціонування підприємства на основі ефективної організації інноваційних процесів та забезпечення високої конкурентоспроможності інноваційної продукції через раціональне використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів [13]

Стратегія інноваційного розвитку підприємства реалізується під час здійснення інноваційної діяльності. Інноваційна діяльність складається з ряду покрокових заходів, поєднаних у логічний ланцюг, кожна ланка якого має бути підпорядкована загальним принципам сталого розвитку та життєвого циклу підприємства. Поняття «життєвий цикл» означає стадійність процесу, єдність його початку і кінця.

Життєвий цикл – це період від зародження ідеї до розробки, створення, поширення, використання та утилізації (занепаду) продукту. З урахуванням послідовності проведення робіт життєвий цикл інновацій розглядається як інноваційний процес.

Поняття «життєвий цикл» інновації вживається, як правило, до двох взаємопов'язаних процесів. У одному випадку – це етапи створення інновації в ланцюзі наука – техніка – виробництво – споживання; в іншому – життєвий цикл нововведення як продукту чи технології в циклі реалізації та задоволення попиту [14].

Життєвий цикл інновації, як і всіх інших економічних об'єктів, процесів і систем, мають однакову теоретичну базу: будь-який життєвий цикл розпочинається із зародження продукту, проходить етапи росту, зрілості, старіння і занепаду [15].

Життєвий цикл продукту показує часовий інтервал, який охоплює кілька фаз розвитку, кожна з яких відрізняється особливим характером процесу [14].

При цьому, на кожному етапі інноваційного циклу постають специфічні завдання інноваційного розвитку, пріоритетність якого залежить від типу та особливостей функціонування підприємства.

Ці завдання можуть включати проведення досліджень, створення зразків інноваційних продуктів з подальшим їх поширенням, впровадження інноваційних технологій, використання інноваційних методів маркетингу, організації управління тощо. Тобто, інноваційний цикл – це складна, багатогранна система, яка має бути надійно інтегрована у стратегічні процеси на підприємстві.

Стратегічне управління інноваційним процесом здійснюється відповідно до вимог системного підходу – від загального до окремого. При цьому через зворотні зв'язки відбувається уточнення (коригування) стратегій більш високих рівнів. Тобто процес є ієрархічним та циклічним, може

охоплювати кілька ітерацій, кількість яких визначається на основі розрахунків економічної доцільності [16].

Управління інноваційним циклом вимагає:

- розуміння побудови та особливостей функціонування інноваційного циклу;

- формування та налаштування ефективної системи інформаційно-аналітичного забезпечення управління інноваційним циклом, ядром якого є облікова система.

Розглянемо ці елементи докладніше.

Термін «інноваційний цикл» доцільно застосовувати в тих випадках, коли необхідно зосередити увагу на динамічних особливостях реалізації інноваційних процесів, підкреслити їх послідовний, замкнутий і повторюваний характер в межах окремих організацій. Сам термін «цикл» (від грец. *kuklos* – коло) означає сукупність явищ або процесів, що утворюють замкнутий кругообіг у визначений проміжок часу.

У процесі визначення сутності поняття «інноваційний цикл», доцільно виокремити універсальну послідовність фаз, що відображають типовий порядок реалізації інновацій у межах певної системи.

Термін «фаза» (від грец. *phasis* – поява) означає період або стадію розвитку явища чи процесу, що характеризується відносною однорідністю властивостей та структурною цілісністю. Кожна фаза має чітко окреслені межі, що відокремлюють її від інших, і на яких відбувається якісна трансформація процесу.

Важливим аспектом організації інноваційного циклу є забезпечення кожної фази необхідними ресурсами – фінансовими, кадровими, часовими та ін. Це дозволяє досягти повноцінного та якісного завершення кожного етапу, що, своєю чергою, підтримує безперервність циклічного переходу між фазами.

Інноваційний цикл (життєвий цикл інновації) – це часовий проміжок, структурований на окремі фази, протягом якого інновація проходить шлях від зародження ідеї до її впровадження у вигляді комерційного продукту або послуги. Для кожної фази необхідно чітко визначити:

- характерні види діяльності;
- критерії початку, завершення та оцінки ефективності;
- ключові результати та виконавців.

Послідовність фаз повинна мати сталий і безперервний характер, формуючи логічний та впорядкований хід інноваційного процесу. Кожна фаза має бути виразно відокремлена від інших через якісні зміни у способах реалізації інноваційної діяльності, що забезпечує структурованість та керованість процесом.

Крім того, кожна фаза сама по собі може мати циклічну природу, що проявляється у внутрішньому повторенні операцій, спрямованих на досягнення поставлених цілей. У налагодженій системі інноваційного управління фази взаємодіють подібно до зубчастих коліс у механізмі з передачею зусиль: кожна має свої специфічні функції, завдання та відповідальних осіб. Причому виконавці можуть бути як внутрішніми

підрозділами однієї організації, так і незалежними зовнішніми структурами, навіть розташованими в різних країнах.

Базова модель інноваційного циклу відображає еволюцію людської активності – від виникнення інноваційної ідеї до її широкого розповсюдження у формі товару чи послуги, готової до комерційного використання. Відповідно, об'єктом бухгалтерського обліку інноваційної діяльності є не лише створений продукт, а й усі етапи його впровадження, що включають дослідження, розробку, тестування, маркетинг тощо.

Інноваційний цикл включає декілька послідовних фаз, які забезпечують перехід інновації від ідеї до ринку. Розподіл інноваційного процесу на фази дозволяє розділити кожний інноваційний проект на логічні підгрупи заходів, що спрощує управління, планування і контролю.

Незалежно від кількості фаз, що складають проект, всі фази мають схожі характеристики:

Діяльність має явну спрямованість, яка відрізняється від будь-якої іншої фази. При цьому можуть залучатися різні організації, місця розташування і використовуватися різні набори навичок.

Для досягнення основного результату або мети фази потрібні методи контролю або процеси, унікальні для фази або її операцій.

Закриття фази супроводжується певного роду передачею отриманого результату, що може бути основою наступної фази. Таке завершення фази є природною точкою для переоцінки вжитих дій і, при необхідності, для зміни або припинення проекту. У багатьох випадках закриття фази має бути схвалено в тій чи іншій формі, перш ніж вона може вважатися закритою [17, С.16-17].

Кожна фаза має свої цілі (мету та завдання), необхідні для реалізації ресурси, критерії досягнення, ефективності, переходу на іншу фазу та виконавців.

Надамо визначення цих понять, у контексті яких ми будемо далі їх застосовувати.

Цілі (мета та завдання) – це складові та індикатори процесу досягнення потрібного результату. Мета – це комплексне поняття, загальний бажаний кінцевий стан для оцінки досягнення потрібного результату. Завдання – це конкретні кроки або дії, необхідні для досягнення цієї мети. Досягнення кожного з встановлених завдань також вимірюється з точки зору відповідності кінцевому результату. З точки зору оцінки фаз інноваційного циклу множина (сукупність) цілей формує складне дерево рішень. Також до нагоди буде використання методу графів та інших методів, які дозволять побудувати структурно-логічну схему взаємозв'язку між цілями різного підпорядкування.

Критерій – це ознака, на основі якої формується оцінка якості економічного об'єкта, вимірник такої оцінки. Він покликаний відобразити об'єктивну дійсність, бути таким, що вимірюється кількісно і повністю відображати специфічну природу явища, що вивчається [18, С. 33]. За допомогою критеріїв встановлюють рамки для оцінювання певного явища або процесу. Саму оцінку здійснюють через використання набору показників, що обираються спеціально під встановлені завдання оцінювання.

Формалізацію шляху досягнення цілей інноваційного розвитку та життєвого циклу кожної інновації доцільно здійснювати за допомогою програмно-цільового методу управління. Він включає до себе створення спеціальних гнучких цільових програм з переліком заходів для досягнення поставлених цілей, визначенням необхідних для цього ресурсів фінансових, матеріальних, людських), відповідальних осіб та заходів з моніторингу та оцінки результатів виконання заходів програм та досягнення встановлених цілей. Також передбачаються інструменти для внесення необхідних коректив у разі необхідності внесення змін у будь-яку частину програми.

Схарактеризуємо базові фази інноваційного циклу як руху людської активності від генерації ідеї до її вичерпання.

Вихідною є «Фаза генерації ідеї». Під час цієї фази відбувається виявлення проблеми, потреби або можливості для інноваційного вирішення. Основні дії фази:

- генерація ідей (індивідуально або колективно);
- вивчення трендів, ринку, конкурентів;
- проведення мозкових штурмів, креативних сесій;
- первинна оцінка життєздатності ідеї.

Головними ресурси для фази є людський капітал, доступ до інформації, знань, аналітичні дані. Критерієм переходу до наступної фази : наявність щонайменше однієї перспективної ідеї з попередньою оцінкою потенціалу.

Наступною є «Фаза досліджень та розробки (R&D—research and development)». Її метою є перевірка технічної можливості реалізації ідеї та створення прототипу. Під час цієї фази виконують:

- фундаментальні та прикладні дослідження;
- розробку концепту, технічного рішення;
- створення MVP (minimum viable product) або прототипу;
- початкове тестування.

Необхідні для цієї фази ресурси включають: дослідницькі групи, лабораторії, обладнання, фінансування. Критерієм переходу на наступну фазу є працездатний прототип або технічне рішення (NPD – new product development), готове до апробації.

NPD – це процес розробки продукту, що включає до себе всі заходи, потрібні для руху від ідеї (концепції) продукту до його виводу на ринок (ринкова доступність). Інакше кажучи, NPD це хід перетворення потреб ринку на ідеї, які реалізуються за допомогою готового продукту [19].

Подальшою є «Фаза апробації та тестування». Під час апробації та тестування здійснюють перевірку розробленого рішення в реальних або наближених до реальних умовах. Ця фаза включає:

- проведення пілотного проєкту;
- збір зворотного зв'язку від користувачів;
- коригування функціоналу чи дизайну;
- аналіз ризиків і бар'єрів.

Ресурсами для реалізації фази апробації та тестування є тестові середовища, фокус-групи, експерти. Критерії переходу до наступної фази: позитивні результати тестування, готовність до масштабування.

Дуже важливою є «Фаза впровадження та комерціалізації інновацій». Ключовим завданням цієї фази є виведення інновації на ринок. Це охоплює наступні заходи:

- підготовка виробництва або запуск сервісу;
- розробка маркетингової стратегії;
- пошук клієнтів, інвесторів;
- встановлення ціни, каналів збуту;
- комерційний запуск продукту/послуги.

Необхідні для фази ресурси включають виробничі потужності, маркетинг, збутові канали, юристи. Критеріями переходу на наступну, фазу є: вихід на ринок, продажі, зворотний зв'язок від реальних споживачів.

Вирішальною для успішної комерціалізації інновацій є «Фаза масштабування та розповсюдження». Її метою є розширення використання інновації, збільшення ринкової частки. Ця фаза включає наступні дії:

- масштабування виробництва;
- вихід на нові ринки;
- поширення через партнерства, франшизу, ліцензії;
- оптимізація витрат.

Основними ресурсами, необхідними для реалізації фази є: інвестиції, логістика, розширення персоналу. Критерії фази: стабільне зростання продажів, зростання та визнання бренду у широких колах споживачів.

Завершальною є «Фаза реінжинірингу». Під час цієї фази відбувається завершення життєвого циклу інновації або її модернізація. Для своєчасного визначення настання фази необхідно здійснювати оцінку рентабельності; аналіз зменшення попиту або змін на ринку. Критеріями настання фази є: зниження прибутковості, моральне старіння продукту, поява нових технологій. У підсумку слід своєчасно приймати рішення: знімати продукт з виробництва або оновлювати продукт. Ресурси: стратегічне управління, аналітика, R&D для повторного запуску.

З точки зору оцінки вкладення фінансових ресурсів та отримання результатів від вкладень доцільно виділити у інноваційному циклі наступні фази: I – передінвестиційна фаза; II – інвестиційна фаза; III – фаза підйому; IV – фаза зростання; V – фаза зрілості; VI – фаза спаду; VII – фаза реінвестування; VIII – етап повторного зростання.

Передінвестиційна фаза має наступні стадії: визначення інвестиційних можливостей, аналіз альтернативних варіантів і попередній вибір проекту – попереднє техніко-економічне обґрунтування, висновок з проекту і рішення про інвестування [20].

Інвестиційна фаза має такі стадії: встановлення правової, фінансової та організаційної основ для здійснення проекту, придбання і передача технологій, детальне проектне опрацювання і укладання контрактів, придбання землі, буді-вельні роботи і встановлення обладнання,

передвиробничий маркетинг, набір і навчання персоналу, здача в експлуатацію та запуск [20].

Фаза підйому починається з моменту перетину точки беззбитковості. С цього моменту доходи починають перевищувати витрати. Як тільки проєкт виходить на заплановані обсяги відбувається перехід на фазу зростання. Фаза зрілості починається, коли спостерігається наступна ситуація: у абсолютному вимірнику доходи зростають але темпи зростання сповільнюються. Як тільки темпи приросту доходів зупиняються та починає спостерігатися їх скорочення починається фаза спаду. Корисно додати до етапів інноваційного циклу фазу реінвестування та фазу повторного зростання. Ці фази виникають у разі прийняття рішення про певне оновлення, удосконалення продукту замість зняття з виробництва.

Щодо моменту підготовки до нового інноваційного циклу у рамках проходження поточного, то це питання залишається гостро дискусійним. Більшість науковців вказує, що ознаки настання стадії упадку є сигналом для пошуку нової ідеї для оновлення або заміщення продукту. Так В. Кравченко вказує: «Фактично закінчення одного циклу є потужним стимулом для розробки ідей нових продуктів»[21]. Втім, вважаємо, що процес пошуку та реалізації нових ідей має бути безперервним та не прив'язаним до існуючого інноваційного. Вірніше, існуючий цикл має бути поживним середовищем, ресурсом для народження нового інноваційного циклу. Але ця проблема виходить за межі питань, які ми розглядаємо у даній статті, тож розглянемо її у подальших роботах.

Характерними рисами основних і забезпечувальних процесів в інноваційному циклі є те, що вони пов'язані між собою через систему цілей, реалізуються в одному і тому самому часовому інтервалі, а також те, що всі з вищевказаних процесів є об'єктами управління [22]

Ці фази формують безперервний інноваційний процес, що має циклічну природу. Залежно від типу організації, галузі та специфіки продукту, окремі фази можуть об'єднуватися, скорочуватися або деталізуватися.

Інноваційний цикл – це структурована модель, що використовується для системного аналізу та ефективного управління життєвим циклом нових продуктів, процесів чи послуг. Він слугує інструментом стратегічного менеджменту, який дозволяє оптимізувати інноваційну діяльність на всіх етапах – від генерування ідеї до її комерційного впровадження та подальшої капіталізації.

Інновації, як процес створення якісно нових рішень, є ключовим джерелом формування довгострокової конкурентної переваги. Модель інноваційного циклу допомагає підприємствам не лише координувати дії в межах конкретної інновації, а й не втрачати з поля зору критично важливі компоненти інноваційного середовища, що впливають на результативність інноваційного процесу.

Оскільки інноваційний цикл складається з чітко визначених послідовних фаз, він дозволяє керівникам концентрувати зусилля на найбільш актуальних елементах, відповідно до поточного етапу розвитку інновації. Така

структурованість спрощує прийняття управлінських рішень і знижує невизначеність, притаманну раннім фазам розробки.

З практичного боку, інноваційний цикл виступає аналітичним і управлінським інструментом, що допомагає впорядкувати процес розробки та виведення на ринок інноваційного продукту. За останні десятиліття було створено безліч моделей управління інноваціями – серед них однією з найвідоміших є модель «стадій і шлюзів»(stage-gate model), запропонована Робертом Купером у 1986 році. Вона, подібно до інноваційного циклу, структурує інноваційний процес за етапами та критеріями прийняття рішень щодо подальшого руху проєкту.

Проте між цими моделями існують важливі концептуальні відмінності:

Фокус на капіталізацію: Модель інноваційного циклу значно більше уваги приділяє питанню комерційної доцільності інновацій. Це означає, що вже на початкових етапах менеджери орієнтовані не просто на створення новизни, а на розробку економічно доцільних рішень, які органічно інтегруються в операційну структуру компанії.

Циклічність і безперервність: Інноваційний цикл передбачає безперервний розвиток – завершення одного життєвого циклу не є фіналом, а, навпаки, стимулом для початку нового інноваційного витка. Таким чином, модель слугує основою для формування стійкої інноваційної екосистеми в межах організації.

Цей підхід сприяє системному оновленню продуктових лінійок, підвищенню ефективності впровадження інновацій та формуванню інноваційної культури на всіх рівнях управління.

Таким чином, базова модель інноваційного циклу, яка відображає просування бізнес активності від пошуку та створення умов для появи нової ідеї, її опрацювання та широкого розповсюдження у вигляді комерційно оформленого товару або послуги є багатомірним об'єктом управління.

Зокрема, об'єктом бухгалтерського обліку інноваційної діяльності є не тільки процес створення та реалізації інноваційного продукту, а вся діяльність, що забезпечувала його появу та впровадження.

Зокрема, об'єктом бухгалтерського обліку інноваційної діяльності є не тільки процес створення та реалізації інноваційного продукту, а вся діяльність, що забезпечувала його появу та впровадження. Тобто облік інноваційної діяльності має бути ефективно вбудований в систему інформаційно-аналітичного забезпечення управління інноваційним циклом.

Метою бухгалтерського обліку інноваційної діяльності є створення інформаційної бази для управління процесами розробки, впровадження і реалізації інновацій на підприємстві [23].

Інформаційно-аналітичне забезпечення являє собою систему одержання, оцінки, зберігання, обробки та передачі інформації, створеної з метою розроблення ефективних рішень на всіх рівнях управління [24, С.37].

Обліково-аналітичне забезпечення можна визначити як сукупність організаційно-методичних заходів зі збору, реєстрації, оцінки, систематизації, узагальнення, аналізу, зберігання, використання облікової інформації щодо

різних аспектів функціонування інноваційного циклу в системі управління підприємством. Система обліково-аналітичного забезпечення інноваційної діяльності включає підсистеми обліку, контролю (аудиту), аналізу.

Система обліково-аналітичного забезпечення управління інноваційним розвитком підприємства складає єдність систем обліку, аудиту та аналізу, які взаємодіють через інформаційні потоки в процесі формування і передачі оперативної та якісної обліково-аналітичної інформації для забезпечення обґрунтованості та ефективності прийняття управлінських рішень у системі управління інноваційно-інвестиційними процесами [25, С.249].

При формуванні системи обліково-аналітичного забезпечення управління інноваційним циклом необхідно враховувати наступні елементи:

- інформаційно-ресурсну складову – власне всю необхідну управлінську інформацію. Саме склад інформаційних ресурсів є орієнтиром на архітектуру побудови інформаційних зв'язків між усіма учасниками, задіяними у забезпеченні функціонування інноваційного циклу. Тому, всі процеси, які відбуваються функціонування інноваційного циклу вимагають формалізації.

- організаційну складову – структурні підрозділи, посадові особи, які здійснюють пошук, збір, обробку, зберігання, передачу необхідної інформації;

- комунікаційно-технічну складову (канали та засоби роботи з інформацією) – комп'ютери, оргтехніка, інформаційні технології, засоби зв'язку і комунікацій, інтернет тощо).

Склад об'єктів обліку інноваційної діяльності багатомірний та розгалужений. Інноваційна діяльність повинна знаходити своє відображення в бухгалтерському обліку у всієї своєї різноманітності. Відповідно до чинного законодавства з питань бухгалтерського обліку, у фінансовому обліку виділяють операційну, фінансову та інвестиційну види діяльності підприємств.

Поняття «інноваційна діяльність» діючими стандартами обліку та Законом України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» не визначено, та не існує нормативно затверджених методичних рекомендацій щодо відображення інноваційної діяльності в бухгалтерському обліку.

Розширення облікової системи відповідно до її інформаційного наповнення у частині інноваційної діяльності відбувається як в підсистемі фінансового обліку, де постійно з'являються нові поняття та об'єкти, так і в підсистемі внутрішньогосподарського (управлінського) обліку, контролінгу, які орієнтуються на всебічне забезпечення внутрішніх користувачів інформацією про наявні господарські процеси підприємства в будь-який час.

Інформаційні системи управлінського, бухгалтерського та податкового обліку, а також економічного аналізу мають створити необхідні умови для розширення, прискорення й підвищення ефективності процесів створення та реалізації різних видів інновацій (продуктових, технологічних, соціальних тощо), націлених на створення конкурентоздатної продукції на рівні міжнародних стандартів.

Облік етапів інноваційного циклу на підприємстві повинна відбуватися відповідно до таких принципів.

1. Виокремлення інноваційної продукту як об'єкта бухгалтерського обліку з урахуванням його властивостей.

2. Відображення інновацій на рахунках бухгалтерського обліку як кількісно визначених і відокремлених об'єктів.

3. Накопичення на рахунках бухгалтерського обліку витрат на інновації та доходів від їх реалізації.

4. Відображення інформації про витрати та доходи інноваційної діяльності у фінансовій звітності підприємства [26].

Облік інноваційної діяльності на підприємстві має охоплювати всі етапи життєвого циклу кожного інноваційного продукту, весь комплекс організаційних відносин розробки, виробництва та збуту інноваційного продукту. Отже, облік інноваційної діяльності – це специфічна, відокремлена сфера облікової роботи, яка водночас, інтригована у вісь обліковий цикл як невід'ємна частина операційної, інвестиційної і фінансової діяльності підприємства.

Інтеграція обліково-аналітичного забезпечення з використанням сучасних інформаційних систем і технологій є одним із найефективніших способів отримання оперативної інформації для обробки, аналізу, контролю та прийняття рішень [27].

Для цього підприємство, насамперед, має вирішити проблему відокремлення об'єктів інноваційної діяльності (майно, джерел майна, господарські процеси з їх формування та руху) від об'єктів обліку, пов'язаних з іншими аспектами господарської діяльності підприємства [28].

Таке відокремлення об'єктів обліку інноваційної діяльності, на нашу думку, має вирішувати одночасно три завдання:

- враховувати здобутки теорії та практики інноваційного менеджменту як специфічної галузі управлінської науки та професійної діяльності, спрямованої на формування функціональної системи стратегічного управління інноваційною діяльністю підприємства та забезпечення умов для його інноваційного розвитку;

- відповідати прийнятій методології бухгалтерського обліку;

- не суперечити діючому законодавству у галузі інноваційної діяльності [28]

Система фінансового обліку в Україні не дає визначених методичних засад щодо облікового забезпечення процесу створення та використання інновацій: об'єкти обліку інноваційної діяльності не забезпечені відповідними рахунками бухгалтерського обліку; облікова інформація про інноваційні об'єкти формується з використанням загальних рахунків без відображення специфіки інноваційних процесів; на більшості підприємств відсутні реєстри внутрішнього обліку, за допомогою яких можливо відслідковувати економічні показники інноваційної діяльності; у фінансовій звітності відсутні статті, що відображають доходи, витрати та результати інноваційної діяльності підприємства [29, С. 4].

Об'єкти обліку інноваційної діяльності доцільно представити у наступному вигляді (табл. 1).

Таблиця 1. Об'єкти обліку інноваційної діяльності [30]

Вид об'єкту обліку	Об'єкт обліку інноваційної діяльності
Активи (господарські засоби)	<ul style="list-style-type: none"> – основні засоби, задіяні у виробництві інноваційних продуктів; – нематеріальні активи (нові знання та інтелектуальні продукти); – капітальні інвестиції на споруди й обладнання для виконання НДР, створення умов виробництва інноваційної продукції; – фінансові інвестиції в капітал інноваційних підприємств; – виробничі запаси та МШП для виробництва інноваційна продукція. – інноваційна товарна продукція.
Джерела утворення господарських засобів:	<ul style="list-style-type: none"> – власні кошти (прибуток, резерви, забезпечення); – цільове фінансування за рахунок коштів державного бюджету; – цільове фінансування за рахунок коштів місцевих бюджетів; – цільове фінансування за рахунок коштів венчурних фондів; – кошти вітчизняних інвесторів; – кошти іноземних інвесторів; – кредити та позики: – з них на пільгових умовах; – кошти з інших джерел.
Господарські процеси:	<ul style="list-style-type: none"> – фундаментальні дослідження; – прикладні дослідження; – розробка; – освоєння; – промислове виробництво інноваційної продукції; – маркетинг; – збут інноваційної продукції та послуг
Доходи	<ul style="list-style-type: none"> – доходи від реалізації інноваційної продукції (послуг); – доходи у вигляді дивідендів від участі в капіталі інноваційних підприємств; – доходи у вигляді роялті; – доходи від продажу ліценцій, торговельних марок, авторських прав тощо;
Витрати	<ul style="list-style-type: none"> – поточні витрати на дослідження та розробки; – поточні витрати операційної, пов'язані з виробництвом та збутом інноваційної продукції (послуг) ; – капітальні витрати на дослідження та розробки; – фінансові витрати;
Результати діяльності:	<ul style="list-style-type: none"> – прибуток – збиток – соціальний ефект

Як видно з таблиці 1, склад об'єктів обліку інноваційної діяльності багатомірний та розгалужений. Інноваційна діяльність повинна знаходити своє відображення в бухгалтерському обліку у всьому своєму різноманітті.

Кожен об'єкт обліку інноваційної діяльності має бути відокремлений в обліку за допомогою такого облікового інструменту, як формування робочого плану рахунків. Робочий план рахунків у частині інноваційної діяльності має визначає загальну структуру інформації, що формується в системі бухгалтерського обліку стосовно об'єктів обліку інноваційної діяльності,

відповідно до особливостей функціонування підприємства. Для удосконалення організації та ведення обліку інноваційної діяльності на підприємстві вважаємо за доцільно у робочому плані рахунків відокремлювати активи, пасиви, доходи, витрати та фінансові результати, пов'язані з інноваційною діяльністю стосовно розробки нових продуктів (послуг), удосконаленням вже існуючих продуктів, від інших видів діяльності, зокрема, виробництва типових (стандартних) видів продукції (послуг) [30].

Підходи до відокремлення об'єктів обліку інноваційної діяльності мають враховувати особливості господарської діяльності Але й певні загальні закономірності. Наприклад, погоджуємось з Я. Д. Крупка, який систематизує інновації в обліку за трьома групами:

- інновації, які мають матеріальний зміст (машини, обладнання, експериментальні зразки продукції);
- інноваційний продукт у нематеріальній формі (нові технології, проекти і конструкторські рішення з нових видів продукції, програмні матеріали);
- інновації у формі інтелектуальної власності (права на об'єкти промислової власності, авторські та інші права) [31].

Цікаву схему обліку спеціального резерву інноваційного розвитку пропонує І. В. Мельничук [32]. Вона пропонує систему кодування рахунків для управління резервними коштами.

Н. Лібавкаує, що розмаїття інноваційних процесів визначає необхідність побудови адекватних облікових моделей, у яких відображалися б витрати на створення інноваційного продукту, його оприбуткування, визначення чи створення і використання джерел покриття витрат. На її думку це можуть бути облікові моделі створення:

- нових підприємств і цехів із сучасним рівнем техніки, технології, організації виробництва та управління;
- нематеріальних активів;
- принципово нових зразків продукції та їх модифікацій;
- нових або більш досконалих систем організації виробництва та управління;
- інформації про некапітальні поточні витрати інноваційного характеру, що виникають в основних сферах діяльності;
- інформації про витрати і доходи сумісної інноваційної діяльності підприємства та його вітчизняних чи зарубіжних партнерів [25, С.249].

Відокремлювати в обліку операційної діяльності ділянку інноваційної діяльності з врахуванням виконавців пропонує Гриник О. І. Виконавцями інновацій можуть бути:

- 1) окремий працівник, бригада, дільниця, цех, ураховуючи специфіку підприємства;
- 2) спеціальний структурний підрозділ підприємства, який займається науковими та експериментальними розробками;
- 3) стороння юридична особа на договірних умовах (інноваційний центр, технопарк, науково-дослідний центр, інститут) [33, С. 60].

Облікова політика у частині інноваційної діяльності має включати організаційні, методичні та технічні аспекти обліку щодо матеріальних, трудових, фінансових ресурси, які забезпечують інноваційну діяльність, витрати на дослідження і розробки, на виробництво нової продукції, капітальні витрати, поточні витрати, кількісні та якісні параметри цієї продукції, доходи, фінансові результати (рис. 1) [30].

Рис. 1. Завдання облікової політики у частині інноваційної діяльності підприємства

Аналітична обробка облікової інформації про інноваційний цикл необхідна для оцінки та подальшої оптимізації управлінських рішень у сфері інноваційної діяльності.

Успішність функціонування інноваційного циклу підприємства можна оцінити через характеристики отриманих результатів та понесених для цього витрат. Також слід враховувати не тільки фінансову оцінку та оцінку у натуральних показниках. Важливо врахувати таку притаманну інноваціям

властивість як інформаційно-інтелектуальні прояви, наукоємність, ступень новизни інновацій.

Методологічні засади аналізу інноваційної діяльності полягають у формуванні цілісної інформаційно-аналітичної системи, яка забезпечує підприємство необхідним інструментарієм для обґрунтованого прийняття управлінських рішень щодо розробки, впровадження та супроводу інноваційних проєктів. Така система охоплює сукупність методів, прийомів, підходів і механізмів збору, обробки й інтерпретації інформації, що дає змогу комплексно оцінити ефективність інноваційної діяльності.

Необхідність такого аналізу обумовлена складністю, міждисциплінарністю та взаємозалежністю інноваційних процесів у межах сучасного підприємства. Незважаючи на те, що важливість аналітичної оцінки інновацій визнається на практиці, методологічна база в цій сфері залишається фрагментарною і недостатньо розробленою.

Оцінка інноваційної діяльності повинна розглядатися як функція стратегічного управління, спрямована на:

- аналіз поточного стану інноваційної активності;
- виявлення ключових тенденцій розвитку;
- формування об'єктивної картини результатів інноваційної політики;
- розробку практичних рекомендацій для підвищення ефективності впровадження інновацій.

Об'єктивною передумовою до впровадження такої оцінки є потреба у створенні збалансованої системи аналізу, яка дозволяє:

- враховувати як кількісні, так і якісні аспекти інновацій;
- оцінювати їхній вплив на загальні показники діяльності підприємства;
- застосовувати різноманітні методи аналізу для вивчення організаційних, економічних, технологічних та соціальних аспектів інноваційної діяльності;
- оперативно коригувати параметри інноваційних проєктів залежно від змін зовнішнього середовища;
- забезпечити інформаційне підґрунтя для ухвалення стратегічно обґрунтованих інноваційних рішень.

Одним з ефективних підходів до організації такого аналізу є використання спеціалізованих реєстрів управлінського обліку, які сприяють збору й систематизації релевантної інформації. До таких реєстрів можна віднести:

- інтеграція картки та журнали обліку раціоналізаторських пропозицій працівників;
- листи опитування і журнали експертних оцінок вузьких місць у виробництві;
- журнали обліку заявок на ремонт технологічного устаткування, які дають змогу оцінити технічну готовність підприємства до інноваційних змін.
- таких інструментів у загальну систему управлінського обліку дозволяє сформувати аналітичну базу для прийняття гнучких і ефективних

управлінських рішень, спрямованих на посилення інноваційної спроможності підприємства.

Аналіз інноваційної діяльності – це цілісна система спеціалізованих методів економічного аналізу, яка слугує інструментом для підтримки процесів планування, моніторингу та контролю інноваційної активності підприємства. Його основна мета – забезпечити керівництво достовірною та релевантною інформацією, необхідною для прийняття обґрунтованих управлінських рішень у сфері інновацій.

Аналітичні методи дозволяють надати всебічну характеристику поточного стану інноваційної діяльності як об'єкта управління, що дає змогу вчасно виявляти вузькі місця, ризики та потенційні зони зростання. Аналіз є невід'ємною складовою усіх фаз інноваційного циклу – від генерації ідеї до етапу комерціалізації та подальшого розвитку.

Результати аналітичної роботи виконують подвійну функцію:

- Як інформаційна база для стратегічного й оперативного управління.
- Як засіб контролю за реалізацією прийнятих рішень, досягненням цілей і ефективністю витрат.

Доцільність проведення оцінки інноваційно-інвестиційних проєктів з урахуванням специфіки етапів і результатів інноваційного процесу аргументує А. П. Гречан. Він вводить наступні принципи оцінки довгострокових інноваційних проєктів:

1. Розгляд і аналіз інноваційного проєкту протягом усього життєвого циклу (розрахункового періоду) від моменту виникнення нової ідеї до моменту комерціалізації і практичного застосування. Життєвий цикл інноваційного проєкту має свої специфічні етапи: дослідження та розробки (НДДКР, які охоплюють фундаментальні, прикладні дослідження та дослідно-конструкторські розробки); застосування; експлуатацію; удосконалення та модифікацію інновацій.

2. Моделювання потоків продукції (товарів або послуг), ресурсів, грошових коштів на усіх етапах реалізації інноваційного проєкту.

3. Зіставлення умов порівняння різних варіантів інноваційного проєкту.

4. Принцип врахування фактору часу при оцінці параметрів інноваційного проєкту і його зовнішнього економічного оточення.

5. Принцип альтернативності, який передбачає врахування різноманітних можливостей використання ресурсів, шляхів досягнення цілей інноваційного проєкту, вибору найкращих варіантів проєктних рішень.

6. Оцінка ефективності інноваційного проєкту повинна здійснюватися шляхом порівняння ситуацій «без проєкту» і «із проєктом», а не ситуацій «до проєкту» і «після проєкту».

7. Врахування усіх найбільш істотних наслідків інноваційного проєкту: економічних, екологічних, соціальних.

8. Багатоетапність оцінки на стадіях обґрунтування розміру інноваційних витрат, техніко-економічних обґрунтувань, вибору схеми фінансування, моніторингу тощо. Уточнення вартості проєкту на кожному етапі.

9. Врахування впливу інфляції, невизначеності і ризиків, а також можливості використання при його реалізації декількох валют (що відображається у визначенні ставки дисконтування)[34].

Аналіз інноваційної діяльності здійснюється за кількома ключовими напрямками, які формують структуру комплексного економічного аналізу інновацій.

Науковці по різному визначають основні напрями проведення аналізу інноваційної діяльності на підприємстві.

Янченко З. Б. вказує наступні основні завдання аналізу інноваційної діяльності:

- визначення відповідності фінансового стану підприємства цілям інноваційного розвитку;

- оцінка можливості розвитку інновацій із загального комплексу факторів та вибір інноваційних проектів, оцінка показників інноваційної діяльності, визначення фінансових резервів та інновацій, оцінка впливу інноваційних рішень на фінансові результати підприємства [35].

Геєць В. М., Семіноженко В. І. [36, С. 106] відокремлюють кілька видів ефективності інноваційних процесів: технологічну, економічну, соціальну й екологічну ефективність, кожна з яких має свою систему оцінювальних показників.

Рудь Н. Т. пропонує здійснювати оцінювання ефективності інноваційних процесів шляхом застосування інтегрального показника ступеня власного інноваційного розвитку підприємства. У свою чергу даний показник передбачає визначення:

- ресурсного забезпечення, що оцінюється через розрахунок показників рівня інноваційного потенціалу підприємства;

- рівня використання фінансових ресурсів, наукового, матеріального, технічного, інформаційного та кадрового потенціалу господарюючого суб'єкта;

- технологічного забезпечення, яке менеджери можуть визначити через розрахунок показників технологічного оновлення – показники ефективності використання основних засобів та технологій, устаткування (оснащення), продуктивності праці;

- ринкової складової, що визначається результативністю основних показників інноваційного підприємства – показники рентабельності збуту інновацій, ринкової віддачі активів, зайнятого підприємством сегменту ринку, пробних продажів інноваційних продуктів, споживчою задоволеністю від інновації, результативності проведення реклами, ритмічності реалізації новацій [37, С. 326]

Ліба Н. вважає, що підсистема аналізу у системі облікового аналітичного забезпечення інноваційної діяльності функціонує через формування аналітичного інструментарію оцінки стану, тенденцій розвитку та ефективності інноваційних та інвестиційних процесів, а також якісних інноваційно-інвестиційних характеристик підприємства:

- інноваційного потенціалу;

- інноваційного іміджу;
- інвестиційної привабливості тощо [25, С.250].

Продуктивним та перспективним видається підхід в аналізі інноваційного циклу, запропонований О. С. Єфремовим [38]. «Сигнальною системою» в аналізі результативності інноваційних процесів він вважає здійснення ретельного моніторингу динаміки прибутку, отриманого за рахунок виробництва кожного з продуктів, що випускаються підприємством. Він слушно зауважує, що «падіння обсягів прибутку відбувається трохи раніше, ніж падіння обсягів реалізації продукції».

Втім, на нашу думку важливим є не тільки порівняний аналіз абсолютних величин прибутковості та дохідності. Найбільш наочним індикатором настання стадії зрілості (насичення) життєвого циклу даного продукту є падіння темпів приросту прибутку порівняно з темпами приросту доходів. Це є передвісником стадії упадку. Отже, необхідно активізувати інноваційні дії по оновленню цього продукту або його заміщенню.

У цілому по підприємству також доцільно проводити поелементний аналіз приросту прибутку, який складатиметься з приросту прибутку за рахунок розширення номенклатури виробів, що випускалися, за рахунок збільшення цін реалізації, за рахунок зниження витрат на виробництво і реалізацію, а також за рахунок збільшення обсягів реалізації. Крім того, також буде доцільним здійснити поелементний аналіз приросту прибутку за вищеназваними елементами за кожним із переліку продуктів, (послуг), що випускалися підприємством. Аналіз прибутку продуктів (послуг), що випускаються підприємством, спрямований перш за все на забезпечення своєчасного виявлення продуктів, які вийшли на стадію зрілості, що свідчить про необхідність проведення відповідних інноваційних перетворень, які дозволяють забезпечити безперервну заміну одних продуктів на інші й тим самим збільшити життєвий цикл узагальненого продукту підприємства [38].

Сенів Б. [39]пропонує наступні етапи комплексного аналізу інноваційної діяльності фірми:

1. Моніторинг зовнішнього оточення фірми:
 - аналіз досягнень науково-технічного прогресу в даній і суміжній галузях;
 - аналіз ринку нововведень.
2. Аналіз внутрішнього середовища:
 - оцінювання інвестиційної привабливості фірми;
 - оцінювання спроможності фірми до інноваційного розвитку
 оцінювання рівня продукції;
 - оцінювання організаційно-технічного та управлінського рівня.
3. Аналіз ефективності інноваційних проектів:
 - оцінювання показників ефективності інноваційних проектів;
 - дослідження чутливості показників інноваційних проектів;
 - визначення беззбиткового обсягу продажу.
4. Оцінка ефективності інноваційної діяльності та шляхів її підвищення:
 - оцінювання показників інноваційної діяльності фірми;

- аналіз тенденцій динаміки результатів інноваційної діяльності фірми
факторний аналіз результатів інноваційної діяльності фірми.

Маслак О. І. та Квятковська Л. А. пропонують систему оцінки ефективності інноваційної діяльності підприємства, яка складається з груп показників для аналізу різних видів ефективності :

– показники виробничої ефективності науково-технічних заходів: темп приросту ефективності виробництва конкретних видів продукції (робіт) від використання науково-технічних заходів; відносна економія собівартості продукції в результаті запровадження науково-технічних заходів;

– показники фінансової ефективності науково-технічних заходів: приріст прибутку в результаті реалізації науково-технічних заходів; приріст доданої вартості, включаючи амортизацію, в результаті реалізації науково-технічних заходів, у тому числі за рахунок інтенсивних і екстенсивних факторів; приріст доходу за рахунок реалізації науково-технічних заходів;

– показники інвестиційної ефективності науково-технічних заходів: ці показники характеризують кількість впроваджених науково-технічних засобів, зростання питомої ваги прогресивних технологічних процесів та нових інформаційних технологій, підвищення коефіцієнта автоматизації та організаційного рівня виробництва і праці, кількість патентів або авторських свідоцтв, індекс цитування, підвищення конкурентоспроможності підприємства, товарів (послуг) на ринку [40].

Оригінальним є підхід М. В. Чорної, С. В. Глухова, які пропонують для оцінки ефективності інноваційної діяльності застосовувати концепцію стейкхолдерів [41, С.97-98].

НіліЕ., Адамс К., Кеннерлі М. доводять, що оцінювати ефективність інноваційного проєкту потрібно з одночасним урахуванням п'яти взаємопов'язаних аспектів.

По перше, необхідно, щоб проєкт цілком задовольняв потреби зацікавлених осіб – учасників інноваційного процесу.

По-друге має бути чітко визначений внесок зацікавлених в інноваційному проєкті осіб на взаємовигідних засадах.

По-третє, має бути розроблена стратегія досягнення мети – збалансоване задоволення потреб та побажань всіх зацікавлених осіб інноваційного проєкту.

По-четверте, з'ясовуються та формалізуються процеси, які потрібно розробити та впровадити для реалізації стратегії по досягненню мети та завдань інноваційного проєкту, зокрема для задоволення потреб зацікавлених осіб.

П'ятим ключовим аспектом є визначення рамки можливостей (умов, ресурсів, обмежень, ризиківтощо) реалізації інноваційного проєкту [42].▪

Стратегії (які інноваційні стратегії необхідно розробити для того щоб задовольнити побажання і потреби зацікавлених сторін, враховуючи при цьому власні інтереси). Процеси (які процеси необхідно наладити для того, щоб виконати інноваційні стратегії). Можливості (які потрібні для того, щоб управляти інноваційними процесами).

Слушною є думка Микитюк В. П., який пропонує розділяти показники ефективності за критерієм терміну періоду здійснення інноваційної діяльності. Врахування довготермінових критеріїв оцінювання ефективності інноваційних рішень передбачає визначення тенденцій зміни показників, що характеризують результати їх впровадження у довготерміновому періоді на основі застосування математичних методів і моделей прогнозування. Оцінювання ефективності інноваційної діяльності протягом короткотермінового періоду орієнтоване на дослідження ефективності діяльності підприємства; середньотермінові критерії ґрунтуються на оцінюванні рівня конкурентоспроможності інноваційних рішень; довготермінові рішення становлять передумови інноваційного розвитку; оцінювання можливе за рахунок взяття до уваги всіх чинників, що впливають на результати інноваційної діяльності й оцінити які можна з використанням інтегрованого підходу на основі врахування різних напрямків діяльності підприємства, зокрема, інноваційного розвитку; бізнес-процесів; маркетингу і збутової логістики; фінансових аспектів діяльності. Враховуючи, що ефективність інноваційної діяльності підприємства забезпечується збалансуванням ефективної роботи різних сфер діяльності на різних етапах прийняття інноваційного рішення, доцільно групувати показники ефективності, які відображають цикл організації «вхід – процес – вихід – вихід»[43, С.158-158].

Ефект в інноваційній діяльності – це кінцевий результат впроваджувальної діяльності в одному з економічних вимірах – матеріальному або грошовому, який може бути виражений через підвищення якості продукції; скорочення часу виробництва та обігу; вивільнення ресурсів тощо [44, с. 42].

Критерії оцінки ефективності інноваційної діяльності наступні:

1. Критерій економічної ефективності, основними показниками якого є прибуток від ліцензійної діяльності; прибуток від впровадження винаходів (ноу-хау); підвищення ефективності використання ресурсів; прискорення оборотності обігових коштів тощо.

2. Критерій науково-технічної ефективності, основними показниками якого є: наявність співробітників з науковим ступенем; частка науково-дослідних та експериментальних лабораторій; наявність зареєстрованих належним чином об'єктів права інтелектуальної власності; обсяг науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт; обсяг робіт з розвитку, модернізації та реконструкції науково-технологічної та дослідно-промислової бази; обсяг реалізованої інноваційної продукції.

3. Критерій соціальної ефективності, основними показниками якого є: рівень впливу реалізації проекту на рівень зайнятості населення (частка створених нових робочих місць); зростання рівня оплати праці робітників; динаміка кількості робочих місць; рівень кваліфікації робітників.

4. Критерій екологічної ефективності, основними показниками якого є: вплив виробничих процесів, задіяних у реалізації проекту, на навколишнє

природне середовище; дотримання вимог відповідних норм, установлених чинним законодавством; екологічність виробничих товарів тощо.

5. Критерій новизни, основні показники: тривалість життєвого циклу інновацій; наявність принципово нових товарів; відношення витрат на НДДКР до обсягу продажів, чи відношення кількості робітників, зайнятих в НДДКР, до загальної кількості працюючих; обсяг витрат на оплату праці, послуг суб'єктів інноваційної інфраструктури щодо маркетингу, реклами, підготовки кадрів; частка прибутку, спрямована на НДДКР [41, с. 152–153].

Ефективність інноваційної діяльності може відображатися як на етапі виробництва, так і на етапі реалізації (внутрішня та зовнішня, проміжна та кінцева, статична та динамічна ефективності). Окрім цього, складність інноваційної діяльності відображається в тривалості життєвого циклу інновації, що зумовлює потребу в оцінці ефективності на кожному з його етапів [45].

Визначати результативність інноваційної діяльності (процесу) підприємства через показники оцінки ступеню отримання наміченого рівня інноваційного розвитку певної сфери підприємства чи підприємства в цілому відповідно до встановлених цілей пропонує З. В. Юринець. Автор вказує, що така результативність виявляється у нарощенні інноваційного потенціалу підприємства. Для оцінювання рівня інтенсивності інноваційної діяльності підприємства вказаний автор пропонує застосовувати наступні групи показників: показники витрат на здійснення інноваційної діяльності, показники результатів інноваційної діяльності, показники темпу здійснення інноваційної діяльності. На кожному підприємстві експертним методом, з урахуванням специфіки діяльності, крім безпосередньо обчислення показників має бути встановлені ранги їх значущості для визначення рівня інтенсивності інноваційної діяльності. Для інтерпретації результатів застосовують 5-ступеневу систему оцінювання рівня інтенсивності інноваційної діяльності підприємств за критеріями: високий, вище середнього, середній, нижче середнього, низький). Також автор пропонує систему показників для оцінювання стратегічного інноваційного потенціалу підприємства [46, С.313-317; 321-323]

Обґрунтування необхідності формувати корпоративну культуру, яка сприяє належному функціонуванню інноваційної діяльності наведено у праці Р. Каплан та Д. Нортон та така корпоративна культура має створювати умови для мотивації креативності персоналу. Інструментом підтримки інноваційної діяльності може бути система збалансованих показників (BSC – balanced scorecard), яка враховує, зокрема, діяльність персоналу щодо пошуку та генерації нових ідей, спрямованих на одночасне досягнення високих виробничих, збутових (маркетингових) та фінансових результатів [47].

Агреговану методику оцінки й аналізу інноваційної діяльності підприємства з використанням системно-синергійного підходу обґрунтовують О. Гадзевич, І. Матвійчук. За допомогою вказаного підходу автори пропонують проводити оцінку інноваційного потенціалу підприємства. Для оцінки аналізу ефективності інноваційної діяльності підприємства

формується система показників: інноваційна еластичність, інноваційна рентабельність, інноваційна сприйнятливість, інноваційна активність, схильність до виконання інноваційної діяльності за певний період [48].

Показники (складові) для проведення SWOT – аналізу інноваційної діяльності запропоновано О. М. Ястремською. Такий аналіз є елементом першого етапу розробки інноваційної стратегії підприємства щодо впровадження інновацій. За допомогою SWOT – аналізу оцінюється «...інноваційний потенціал, можливості та загрози підприємств, які можуть позитивно або негативно впливати на діяльність і впровадження нововведень» [49, 67-69].

Змістовні методичні підходи до оцінки ефективності інноваційно-інвестиційних проектів екологічної спрямованості пропонує М. К. Гнатенко. Автор акцентує увагу, що «суто економічні аспекти встановлення ефективності ІІП обов'язково мають доповнюватися оцінюванням соціальних, екологічних, політичних та інших параметрів реалізації такого роду проектів». Зокрема, вона обґрунтовує доцільність використання показників для оцінки синергетичного еколого-економічного ефекту від впровадження екологічних інноваційних заходів [50]. Вважаємо, що аналогічні методичні підходи можна використовувати для аналізу впливу інноваційного проекту на суспільні інтереси за соціальними, політичними, демографічними та іншими чинниками забезпечення сталого розвитку.

Необхідність запровадження до економічного аналізу концепцію «динамічної ефективності» обґрунтовує Х. Уерта де Сотто [51]. На відміну від оцінки «статичної ефективності», що будується на показниках фінансових результатів, «динамічна ефективність» визначається та аналізується через спроможність економічної системи стимулювати підприємницьку творчість та координацію. Підприємницька творчість це здатність генерувати результативні нові ідеї та впроваджувати їх у нові продукти. Тобто саме динамічну ефективність можна назвати віддзеркаленням результативності інноваційної діяльності.

Якщо підсумувати, то можна визначити наступні напрямки аналізу інноваційної діяльності:

Аналіз ефективності використання економічних ресурсів (зокрема трудових, матеріальних, фінансових, ресурсів обладнання та ін.);

Оцінка витрат на здійснення інноваційної діяльності із виділенням постійних, змінних і непрямих витрат;

Аналіз джерел фінансування інноваційних проектів (власні кошти, державна підтримка, інвестиції, кредити, венчурний капітал тощо);

Маркетинговий аналіз та оцінка перспектив інноваційного розвитку, що включає вивчення попиту, ринкових ніш, конкурентоспроможності продукту;

Комплексна оцінка ефективності інноваційних проектів та сегментів за критеріями фінансової доцільності, соціального ефекту, технологічної значущості;

Загальний аналіз інноваційної спроможності підприємства, включаючи діагностику внутрішніх ресурсів, організаційного середовища та перспектив зростання.

У сукупності ці напрямки дозволяють сформуванню багатовимірної аналітичної картини, що слугує основою для сталого управління інноваціями, мінімізації ризиків та підвищення інноваційної результативності підприємства.

Для оцінки успішності реалізації інноваційного проєкту застосовуються кількісні та якісні показники, які відображають ступінь досягнення запланованих цілей. Вони можуть варіюватися залежно від специфіки проєкту, галузі та очікуваного ефекту (економічного, технологічного, соціального).

1. Економічні (фінансові) показники ефективності:

- NPV (Net Present Value) – чиста приведена вартість інноваційного проєкту.

- IRR (Internal Rate of Return) – внутрішня норма рентабельності.

- ROI (Return on Investment) – рентабельність інвестицій.

- Рівень доходу / прибутку після впровадження інновації.

- Скорочення витрат (ресурсозбереження, енергоефективність).

- Час окупності (Payback Period).

2. Технологічні показники:

- Рівень готовності технології (TRL).

- Кількість запроваджених технічних рішень або розробок.

- Показники продуктивності/ефективності (наприклад, підвищення швидкості, зниження браку, зменшення споживання ресурсів).

- Інтенсивність використання нових технологій у виробництві.

3. Організаційні та управлінські показники:

- Скорочення часу на розробку та впровадження інновації.

- Рівень автоматизації або цифровізації процесів.

- Кількість залучених співробітників/команд до проєкту.

- Наявність нових партнерств, ліцензій, патентів.

4. Ринкові показники:

- Зростання ринкової частки.

- Рівень задоволеності клієнтів / споживачів.

- Кількість проданих інноваційних продуктів.

- Вихід на нові ринки / сегменти.

5. Соціальні та екологічні показники

- Рівень зайнятості, створення нових робочих місць.

- Екологічний ефект (зменшення викидів, утилізація, екологічні сертифікати).

- Соціальний вплив (покращення якості життя, доступ до послуг).

Ці показники можна структурувати у KPIs (ключові показники ефективності) для постійного моніторингу, а також включати до бізнес-плану чи звітності за проєктом. Також показники можна доповнити спеціалізованими показниками на оцінку динамічної ефективності

інноваційної діяльності. Наприклад, співвідношення витрат на стимулювання творчої активності персоналу та прибутковості результату впровадження їх пропозицій та розробок.

Стосовно саме інноваційного циклу, то вказані показники можна згрупувати за фазами. За допомогою такого групування формується система моніторингу, яка допомагає комплексно відображати рух інноваційного процесу при реалізації інноваційних проєктів. Це створює умови для оцінювання рівню ефективності проходження проєкту за всіма етапами життєвого циклу кожної інновації. Це можна представити у вигляді таблиці 2.

Таблиця 2. Використання методів аналізу за фазами інноваційного циклу

Фаза інноваційного циклу	Мета аналізу на фазі	Рекомендовані методи економічного аналізу
1. Генерація ідеї	Оцінити доцільність ідеї, визначити потенційні переваги	- SWOT-аналіз - Аналіз споживчого попиту - PEST-аналіз - Метод експертних оцінок
2. R&D (розробка та прототипування)	Оцінка витрат, ресурсів та технічної реалізованості	- Витратний аналіз - Факторний аналіз - Аналіз структури витрат - Порівняльний аналіз технологій
3. Апробація та тестування	Аналіз ризиків, тестових результатів, відповідності ринку	- Метод сценаріїв - SWOT-аналіз - Метод «чутливості» (sensitivity analysis) - Аналіз беззбитковості
4. Комерціалізація	Оцінити рентабельність, маркетингову доцільність	- ROI, NPV, IRR - Маркетинговий аналіз - Порівняльний аналіз з аналогами - Аналіз точок беззбитковості
5. Масштабування	Виявити ефективність розширення, оптимізацію витрат	- Аналіз ефективності інвестицій - Коефіцієнтний аналіз - Бенчмаркінг - Аналіз продуктивності
6. Завершення або реінжиніринг	Оцінити підсумки впровадження, доцільність продовження або модернізації	- Підсумковий фінансовий аналіз - Аналіз відхилень - Метод порівняння «план-факт» - Аналіз життєвого циклу продукту (LCA)

Звісно, перелік показників у кожній фазі може бути розширений відповідно до особливостей господарської діяльності підприємства, особливостей проєкта, виду інновацій тощо.

Вважаємо, що особливу увагу слід приділити аналізу такої характеристики, як новизна. Саме новизна є ключовим джерелом прибутку в інноваційній діяльності. Для оцінки новизни в інноваційній діяльності можна використовувати різні методи. На наш погляд використання спеціальної анкети (табл. 3) може бути зручним інструментом аналізу, який можна використовувати у внутрішньому контролі.

Таблиця 3. Анкета аналізу новизни інноваційного проєкту

№ з/п	Питання	Варіанти відповіді			
1. Технологічна новизна					
1.1	Чи передбачає проєкт використання нової технології, що раніше не застосовувалась у вашій галузі?	Так	Частково	Ні	
1.2	Чи маєте запатентоване технічне рішення або подану заявку на патент?	Так	У процесі	Ні	
1.3	Чи є рішення принципово новим, а не просто модифікацією?	Так	Частково	Ні	
1.4	Який рівень технологічної готовності (TRL)?	1-3	4-6	7-9	
2. Ринкова новизна					
2.1	Чи є продукт/послуга новою для ринку вашого регіону або країни?	Так	Частково	Ні	
2.2	Чи існують прямі конкуренти з подібним продуктом?	Так	Небагато	Ні	
2.3	Чи вирішує продукт нову або раніше не вирішену потребу?	Так	Частково	Ні	
2.4	Рівень новизни для клієнта	Принципово новий	Покращена версія	Незначні зміни	
3. Бізнес-модель та організаційна новизна					
3.1	Чи використовуєте нову бізнес-модель (платформа, підписка тощо)?	Так	Частково	Ні	
3.2	Чи впроваджено нові управлінські/організаційні підходи?	Так	Частково	Ні	
3.3	Чи передбачає продукт нові канали продажів або взаємодії з клієнтами?	Так	Частково	Ні	
4. Порівняльна оцінка					
4.1	Кількість унікальних функцій у порівнянні з аналогом	5+	3-4	1-2	Немає
4.2	Чи проводилась експертна оцінка новизни?	Так	Частково	Ні	
5. Соціальна / екологічна новизна					
5.1	Чи вирішує проєкт соціальну проблему або створює соціальний ефект?	Так	Частково	Ні	
5.2	Чи сприяє продукт зменшенню екологічного впливу?	Так	Частково	Ні	

Підсумкова інтерпретація:

10–15 «Так» – Високий рівень новизни

6–9 «Так» – Середній рівень новизни

0–5 «Так» – Низький або відсутній рівень новизни

Отже, облік та аналіз є ключовими інструментами, які забезпечують прозорість, контроль і обґрунтованість управлінських рішень у межах інноваційного циклу. Їхня роль полягає не лише в фіксації фактів або результатів, а й у формуванні інформаційної основи для планування, прогнозування та оперативного втручання. Облік і аналіз – це інформаційна база для прийняття рішень. Облік фіксує всі етапи інноваційного процесу: від витрат на розробку ідеї до доходів від реалізації продукту. Аналіз дозволяє

оцінити ефективність використання ресурсів, виявити вузькі місця, порівняти фактичні дані з плановими показниками, коригувати стратегію інноваційного розвитку, ведення інноваційних проєктів. Аналіз є інструментом стратегічного управління. Завдяки регулярному аналізу менеджери підприємства визначають перспективні напрями інноваційного розвитку, оцінюють доцільність масштабування чи зупинки інноваційного проєкту, формують інвестиційні пріоритети вкладень в інновації, забезпечують відповідність інновацій цілям бізнесу. У межах інноваційного циклу (від ідеї до комерціалізації) облік і аналіз виконують роль з'єднувальної ланки між фазами. Саме через них можна фіксувати завершення кожної фази, передавати інформацію до наступного етапу, гарантувати сталість процесу. Завдяки аналітиці вимірюється рівень інноваційної активності, оцінюється економічна, технологічна та соціальна ефективність, визначаються резерви покращення. Таким чином, облік та аналіз – це ключові складові інноваційного управління. Без них інноваційний цикл втрачає логіку, контроль і керованість. Саме завдяки їм інновації перетворюються з інтуїтивного експерименту на керований стратегічний процес.

Список використаних джерел

1. Інструкції Державного комітету статистики України «Обстеження інноваційної діяльності промислового підприємства» щодо заповнення форми державного статистичного спостереження 1- інновація від 01.10.2008 № 361 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1037-07#Text>.
2. Про інноваційну діяльність: Закон України від 04.07.2002 р. №40-IV URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/40-15>.
3. Oslo Manual. Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data. 3rd edition. A Joint Publication of OECD and Eurostat. OECD/EC, 2005 URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/5889925/OSLO-EN.PDF>.
4. Критерії ефективності інноваційної діяльності: правовий аспект URL: https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2021/InnovProcess21/Part_13.pdf.
5. Корнук О.В. Стратегічне управління інноваційним розвитком підприємства «Ефективна економіка»2013.№ 12 URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2607>.
6. Микитюк П. П, Крисько Ж. Л., Овсянюк-Бердадіна О. Ф., Сkochиляс С. М. Інноваційний розвиток підприємства. Навчальний посібник. Тернопіль: ПП «Принтер Інформ», 2015. 224 с.
7. Скорик О. О. Вплив інновацій на життєвий цикл підприємства. *Ефективна економіка*. 2015.№ 11. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4515>.
8. Сучасний тлумачний словник української мови: 60 000 слів / уклад. Н. Кусайкіна, Ю. Цибульник ; за заг. ред. В.В. Дубічинського. Х. : ВД «ШКОЛА», 2014. 784 с.
9. Інноваційний менеджмент : навч. посібник / Л.І. Михайлова, О.І. Гуроров, С.Г. Турчіна, І.О. Шарко. Вид. 2-е, доп. Київ : Центр учбової літератури, 2015. 234 с.

10. Землянкін А. І., Лях І. І. Узагальнення підходів щодо трансферту знань як елемента інноваційного процесу. *Вісник економічної науки України*. 2010. № 2. с.43-46.

11. Павленко І. А. П 12 Інноваційне підприємництво у трансформаційній економіці України: Монографія. К.: КНЕУ, 2007. 248 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/197268592.pdf>.

12. Шатіло О. В. Наукові підходи до визначення поняття «інноваційний процес». *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки* 2019. № 4(1). С. 30-35. № 12 URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchnu_ekon_2019_4\(1\)_8](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchnu_ekon_2019_4(1)_8).

13. Князевич А. О. Інноваційне підприємництво в системі креативного менеджменту. *Бізнес Інформ*. 2022. № 5. с. 33–39. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001358925>.

14. Краснокутська Н. В. Інноваційний менеджмент: Навч. посібник. – К.: КНЕУ. 2003. 504 с. URL: <https://studfile.net/preview/7236001/page:3/>.

15. Економіка і організація інноваційної діяльності: підручник / [Волков О. І., Денисенко М. П., Гречан А. П. та др.]; Под ред. О. І. Волкова. [3-е изд.]. К. : Центр учбової літератури, 2007. 662 с

16. Ілляшенко С. М., Біловодська О. А. Управління інноваційним розвитком : Монографія. Суми : Університетська книга, 2010. 281 с.

17. Павлова С. І. Проектний аналіз (конспект лекцій для студентів ОКР «бакалавр» напряму підготовки 6.030504 «Економіка підприємства» галузі знань 0305 «Економіка та підприємництво». Житомирський державний технологічний університет. Житомир. 2015. 105 с.

18. Моніторинг оцінювання складних соціально-економічних явищ регіону: Монографія / відповідальний редактор Порубко Я. О. // НАН України, Інститут регіональних досліджень, Львів. 2006. 306 с.

19. 7 етапів розробки (NPD) New Product Development URL: <https://wezom.com.ua/ua/blog/etapy-razrabotki-new-product-development>

20. Чорна М. В. Проектний аналіз. Харків: Консум, 2003. 228 с.

21. Кравченко В. Загальний опис моделі «Інноваційний цикл» URL: <https://livingfo.com/zahalnyj-opys-modeli-innovatsijnyj-tsykl/>.

22. Мельник Л. І. Сутність інноваційного процесу і його види. Вісник НУ «Львівська політехніка». Випуск № 526. Логістика. Львів. 2005.с.122-129.

23. Кантаєва О. В. Бухгалтерський облік і аналіз інноваційної діяльності підприємств: організація і методологія : Монографія / О. В. Кантаєва. Житомир, 2010. 424 с.

24. Березняк Н. В. Проблеми інформаційно-аналітичного забезпечення інноваційної діяльності. «Наука, технології, інновації». 2018. № 1. с. 37–42.

25. Ліба Н. Обліково-аналітичне забезпечення інноваційної діяльності. Економічний аналіз : зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет; редкол.: С. І. Шкарабан (голов. ред.) та ін. Тернопіль : Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету «Економічна думка», 2012. Вип. 11. Частина 4. 305 с.

26. Панченко О. М. Облік інноваційного циклу підприємства. «Генерування інновацій інклюзивного розвитку: національний, регіональний, міжнародний вимір»: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (4–5 жовтня 2018 року), м. Запоріжжя [Електронний ресурс] / Редкол. : Прушківська Е. В. (відпов. ред.) Електрон. дані. – Запоріжжя : ЗНТУ, 2018. с.269-271.

27. Ярмус С. С., Винниченко О. Л., Секретар І. В., Старецький А. О., Мазник Ю. І., Якубець М. Р. Обліково-аналітичне забезпечення управління інноваційним розвитком підприємства // Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Економічні науки». 2023. № 12. URL:doi: <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2023-12-9281>.

28. Панченко О. М. Удосконалення обліку витрат інноваційної діяльності. *Сталий розвиток економіки*. 2016. № 4. С.133-141.

29. Ковальова О. М., Кірсанова В. В., Сухарева Т. О. Проблеми обліку інноваційної діяльності Вісник соціально-економічних досліджень : збірник наукових праць. Одеса : ОДЕУ, 2011.

30. Панченко О. М., Шелудько Д. В. Особливості формування облікової політики в частині інноваційної діяльності підприємства. *Сталий розвиток економіки*. 2017. № 4. С.120-125.

31. Крупка Я. Д. Варіанти обліку інноваційних процесів на підприємстві. *Бухгалтерський облік і аудит*. 2006. № 5. С. 11-18.

32. Мельничук І. В. Обліково-аналітичне забезпечення управління інноваційною стратегією підприємства. «Економіка і суспільство». 2017. Вип.11. с. 528–534.

33. Гриник О. І. Обліково-аналітичне забезпечення інноваційної діяльності промислових підприємств. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: «Економічні науки». 2018. №10. с. 56-63. URL: <https://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/33249>.

34. Гречан А. П. Методичні підходи до оцінки ефективності інновацій / А. П. Гречан, О. Г. Парфентьева. *Економіка та управління на транспорті*. 2016. Вип. 2. С. 30–34 с.

35. Янченко З. Б. Обліково-аналітичне забезпечення інноваційної діяльності аграрних підприємств. *Вісник ЖДТУ. Серія: Економічні науки*. 2014. № 3(69). С. 109–113.

36. Геєць В. М. Інноваційні перспективи України / В. М. Геєць, В. І. Семиноженко. Х.: Константа, 2006. 106 с.

37. Рудь Н. Т. Нові методичні підходи до аналізу інноваційного потенціалу підприємства. *Економічний форум*, 2015, 3, С. 323–332.

38. Єфремов О. С. Взаємозв'язок основних елементів стратегії інноваційного розвитку підприємства. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2012. № 1. С. 228-233. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mimi_2012_1_29.

39. Сенів Б. Г. Шляхи удосконалення оцінки ефективності інноваційної діяльності підприємства. *Інноваційна економіка*. 2013. № 7. с. 67-72. URL: <https://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/26676/1/Сенів%20Б.pdf>.

40. Маслак О. І. Система показників оцінки інноваційного потенціалу промислового підприємства. *Ефективна економіка*. 2010. № 9. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=298>.
41. Чорна М. В., Глухова С.В. Оцінка ефективності інноваційної діяльності підприємств : Монографія. Харків : ХДУХТ, 2012. 210 с.
42. Neely A., Adams C., Kennerley M. *The Performance Prism: The Scorecard for Measuring and Managing Business Success*. London: Prentice Hall, 2002. 393 p.
43. Микитюк В. П. Оцінювання ефективності інноваційного проекту з позиції інвестиційного аспекту. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2017. № 5. С. 156-161. URL: https://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/pdfbase/2017/2017_5/jrn/pdf/30.pdf.
44. Донець О. В. Зміст економічних категорій «ефект» та «ефективність» інноваційної діяльності. *Технологічний аудит й резерви виробництва*. 2013. № 5/3(13). С. 42–44.
45. Богуславський Д. Я. Оцінка ефективності управління інноваційними проектами в організації URL <https://kerivnyk.info/2016/02/boguslavskyj.html>.
46. Юринець З.В. Формування інноваційних стратегій: теорія, методологія, практика : Монографія / З.В. Юринець. – Львів: СПОЛОМ, 2016. 412 с.
47. Kaplan R. & Norton D. The Balanced Scorecard. *Harvard Business Review*. 1992. No. 70(1). P. 71–79.
48. Гадзевич О., Матвійчук І. Методика аналізу та оцінки інноваційної діяльності підприємства. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2017. № 3. С. 100-106. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/14813>.
49. Інноваційний розвиток діяльності суб'єктів господарювання в умовах воєнного та повоєнного стану: теорія, практика, аналітика: Монографія / В. С. Пономаренко, Л. М. Малярець, Н. М. Внукова та ін. ; за заг. ред. В. С. Пономаренка. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2024. 429 с.
50. Гнатенко М.К. Оцінка ефективності інноваційно-інвестиційних проектів екологічної спрямованості. *Соціальна економіка*. 2016. № 2. С. 17–22
51. Huerta de Soto H. Yu. *Socio-economic theory of dynamic efficiency*. London. Routledge. 2008. 372 p.

ЕКСПОРТНІ ОПЕРАЦІЇ: УМОВИ ПРОВАДЖЕННЯ, ОБЛІК І ОПОДАТКУВАННЯ

«Розширенню можливостей для ведення українськими суб'єктами господарювання повноцінної діяльності на міжнародному ринку сприяє поступова лібералізація валютного регулювання, яка вже отримала схвалення бізнесу. Вже з 2019 року здійснено значні кроки з валютної лібералізації – не тільки знято багато обмежень, а й послаблена велика кількість чинних, які стримують іноземні інвестиції в Україну та створюють додаткові труднощі для ведення зовнішньоекономічної діяльності. Зокрема, це стосується скасування вимог щодо обов'язкового продажу валютної виручки, щодо попереднього резервування коштів для купівлі іноземної валюти, щодо купівлі валюти юридичними особами тільки під зобов'язання, скасування заборони на купівлю іноземної валюти за кредитні кошти та ін.» [1].

Експорт відіграє важливу роль у сучасній економіці, забезпечуючи зростання ринків збуту та розширення можливостей підприємств.

На сьогодні експорт привертає ще більшу увагу суб'єктів господарювання задля зменшення залежності від внутрішнього ринку та економічної ситуації в країні, підвищення конкурентоспроможності. Великі можливості для його здійснення є і у малого та середнього бізнесу.

Повномасштабне вторгнення призвело до значного скорочення експорту у 2022 та 2023 роках, зокрема через втрату контролю над частиною територій, руйнування логістичної інфраструктури та блокаду морських портів.

Проте, як засвідчують підсумки 2024 р., в Україні продовжується стабілізація зовнішньої торгівлі, спостерігається відновлення експорту, хоча обсяги поки що не досягли рівня 2021 року.

Так, у 2024 році експорт товарів України зріс на 15 % і досяг майже \$42 млрд. Основу експорту складала аграрна продукція, яка забезпечила 43 % загального обсягу (\$18,1 млрд). Металургія принесла 15,2 % експортних доходів (\$6,4 млрд). Експорт послуг у 2024 році зріс на 3,8 % і досяг \$17,2 млрд. Водночас комп'ютерні послуги скоротилися на 4,2 %, до \$6,4 млрд, тоді як транспортні послуги зросли на 7,7 %, до \$4,1 млрд [2].

З початком повномасштабного вторгнення агресора, зусилля України спрямовані на диверсифікацію експорту та розвиток нових ринків збуту. Збільшується частка експорту до країн Європейського Союзу.

Питання обліку експортних операцій в Україні, зокрема, у контексті зовнішньоекономічної діяльності підприємств, висвітлювали вітчизняні науковці, зокрема, Ф. Ф. Бутинець, Т. Войтенко, С. Ф. Голов, І. В. Жиглей, В. М. Пархоменко, В. В. Сопко, Н. М. Ткаченко та інші.

В сучасних умовах господарювання виникає потреба подальшого дослідження відповідно до вимог часу, пов'язаних зі змінами митного, податкового, валютного законодавства та іншими факторами.

Метою дослідження є аналіз умов провадження експорту, а також особливостей бухгалтерського обліку та оподаткування експортних операцій.

Стандартний облік експортних операцій супроводжується валютними особливостями, а також нюансами, пов'язаними, зокрема, з оцінкою статей балансу, з відображенням доходів, витрат тощо.

Точний та правильний бухгалтерський та податковий облік експортних операцій є важливим для забезпечення прозорості звітності, відповідності податковому законодавству та уникнення можливих фінансових ризиків. Це додає ще більшої актуальності даного дослідження.

З'ясуємо поняття і умови здійснення експортних операцій.

Поняття «експорт», наведене у ст. 1 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» № 959-ХІІ від 16.04.1991 р. (далі – Закон 959).

Відповідно до статті 1 Закону 959, експорт (експорт товарів) – продаж товарів українськими суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності іноземним суб'єктам господарської діяльності (у тому числі з оплатою в негрошовій формі) з вивезенням або без вивезення цих товарів через митний кордон України, включаючи реекспорт товарів. При цьому термін реекспорт (реекспорт товарів) означає продаж іноземним суб'єктам господарської діяльності та вивезення за межі України товарів, що були раніше імпортовані на територію України [3].

При цьому під товарами розуміється будь-яка продукція, послуги, роботи, права інтелектуальної власності та інші немайнові права, призначені для продажу (оплатної передачі) [3].

Тобто, в розумінні Закону 959 експорт – це продаж товарів іноземним суб'єктам навіть без їхнього вивезення за митний кордон України.

У цілях оподаткування під експортом розуміються виключно операції з вивезення товарів за межі митної території України для їх споживання за її межами у митному режимі експорту (регулюється главою 15 розділу V Митного кодексу України (далі – МКУ)) або реекспорту (регулюється главою 16 розділу V МКУ). Так, відповідно до ст. 82 МКУ, експорт (остаточне вивезення) – це митний режим, відповідно до якого українські товари випускаються для вільного обігу за межами митної території України без зобов'язань щодо їх зворотного ввезення [4].

Реекспорт – це митний режим, відповідно до якого товари, що були раніше ввезені на митну територію України або на територію вільної митної зони, вивозяться за межі митної території України без сплати вивізного мита та без застосування заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності [4].

Митним кодексом України передбачено, що під митний режим експорту підпадають товари, що вивозяться з України для вільного обігу без зобов'язання про їх повернення в Україну і без встановлення будь-яких умов їх використання за межами митної території України. Тож цей режим застосовується і до інших зовнішньоекономічних операцій, наприклад,

лізингових, інвестиційних, а також багатьох інших, коли вивезення товарів не є наслідком їх продажу іноземному суб'єкту.

П. 14.1.21-1 Податкового кодексу України (далі – ПКУ) визначено поняття ввезення та вивезення товарів.

Ввезення товарів на митну територію України, вивезення товарів за межі митної території України – сукупність дій, пов'язаних із переміщенням товарів через митний кордон України у будь-який спосіб у відповідному напрямку, відповідно до Митного кодексу України [5]. Таке ж поняття містить і п. 4 ст. 4 МКУ.

Експорт товарів з податкової точки зору – факт їх вивезення за межі митного кордону України (п. 82 МКУ, п. «г» п. 185.1 ПКУ). Відповідно до п. «г» п. 185.1 ПКУ об'єктом оподаткування ПДВ є операції платників податку з вивезення товарів за межі митної території України. З метою оподаткування цим податком до операцій з вивезення товарів за межі митної території України прирівнюється поміщення товарів у будь-який митний режим, визначений Митним кодексом України [5].

Тобто в податковому обліку при віднесенні операції до експортної вирішальне значення має наявність факту вивезення товарів, підтвердженого митною декларацією, і продаж товарів нерезидентам на митній території України не розцінюється як експортна операція.

Щодо експорту робіт/послуг, то на відміну від Закону 959, подібна операція в ПКУ і МКУ не передбачена. Податковий кодекс України не містить такого поняття, як експорт послуг ні при оподаткуванні податком на прибуток, ні при оподаткуванні податком на додану вартість. Основним критерієм для їх оподаткування є місце постачання таких послуг, визначене ст. 86 ПКУ.

Суб'єкт ЗЕД може здійснювати експорт товарів у разі дотримання наступних умов:

- здійснення експортних операцій повинно бути передбачено статутними документами;
- контракт на експорт повинен відповідати всім вимогам, встановленим Положенням про форму зовнішньоекономічних договорів;
- при визначенні предмета експорту повинні бути враховані такі обмеження, як квотування і ліцензування експорту.

Відповідно до ст. 16 Закону України № 959 ліцензування зовнішньоекономічних операцій визначається як комплекс адміністративних дій органу виконавчої влади з питань економічної політики з надання дозволу на здійснення суб'єктом зовнішньоекономічної діяльності експорту (імпорту) товарів [3].

Наразі в Україні діє обов'язкове ліцензування зовнішньоекономічної діяльності та експорту товарів, які належать до переліку, затвердженого КМУ.

У разі необхідності можуть бути введені тимчасові обмеження або заборони на експорт певних категорій товарів з метою захисту національних інтересів.

Введення воєнного стану в Україні вплинуло передусім на ліцензування та квотування саме експорту товарів. Для попередження гуманітарної кризи в

Україні, підтримки стабільності ринку та задоволення потреб населення у критичних продовольчих товарах уряд встановив та постійно оновлює правила експорту для ряду сільськогосподарської продукції, які обмежують вивіз певних товарів за кордон та вимагають ліцензування для їх експорту. Так, перелік товарів, експорт та імпорт яких підлягає ліцензуванню у 2025 році, визначено постановою КМУ від 24 грудня 2024 року № 1481 «Про затвердження переліків товарів, експорт та імпорт яких підлягає ліцензуванню, та квот на 2025 рік» [6].

Рішення про застосування режиму ліцензування експорту товарів, у тому числі встановлення квот, приймається КМУ за поданням Міністерства економіки України з визначенням переліку конкретних товарів, експорт яких підлягає ліцензуванню, періоду дії ліцензування та кількісних або інших обмежень щодо кожного товару.

Квота експортна – граничний обсяг певної категорії товарів, який дозволено експортувати з території України протягом встановленого строку та який визначається у натуральних чи вартісних одиницях [3].

Ліцензії на експорт видаються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері економічного розвитку. Їх можуть отримати як юридичні особи, так і ФОП, які здійснюють зовнішньоекономічну діяльність, на підставі заявок встановленої форми. Подання заявки на отримання ліцензії на сьогодні можна здійснити онлайн через Діючи на сайті Мінекономіки або шляхом надсилання рекомендованого листа до Мінекономіки поштою.

За оформлення ліцензії передбачена сплата адміністративного збору. Проте, слід зазначити, що до припинення чи скасування воєнного стану в Україні збір за видачу таких ліценцій не справляється.

Товари, що переміщуються через митний контроль України, крім митного контролю, можуть підлягати іншим заходам офіційного контролю, до яких належать фітосанітарний контроль, ветеринарно-санітарний контроль, державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин, що проводяться згідно із законодавством України.

Виконання фітосанітарних вимог та правил кожної окремої країни – імпортера є однією з головних умов під час експорту агропродукції. Їх порушення може призвести до отримання нотифікаційних повідомлень, а у деяких випадках – до повної заборони торгівлі між країнами-партнерами. А отже, експортерам слід дотримуватися вимог щодо безпеки та якості товарів.

Вимоги країн світу розміщені на офіційному сайті Держпродспоживслужби [7].

Неабияку підтримку експортерам у здійсненні експорту до країн ЄС надає Європейська Комісія, яка офіційно запустила свій новий портал Access2Market [8], на якому в режимі онлайн доступні основні вимоги до продукції, яка експортується до країн ЄС.

Портал містить детальну інформацію про законодавчі вимоги до харчової та промислової продукції в ЄС. Access2Markets дозволяє визначити

вимоги, яким повинна відповідати продукція, а також дізнатись про чинні тарифи, квоти, національні та регіональні податки, правила походження, митні процедури, торгові бар'єри, статистику торгових потоків.

Директива Ради ЄС 2000/29/ЄС від 08.05.2000 року визначає основні вимоги, які застосовуються до рослин та продуктів рослинного походження, що ввозяться на територію ЄС. Як підтвердження виконання фітосанітарних вимог, а також для засвідчення відсутності регульованих шкідливих організмів у рослинах, продуктах рослинного походження, упаковці, ґрунті, за зверненням видається фітосанітарний сертифікат. При цьому висновок фітосанітарних сертифікатів можна отримати в будь-якій установі, де проводять відповідну експертизу.

Отже, суб'єктам ЗЕД слід враховувати, що усі товари, які імпортуються на митну територію ЄС в обов'язковому порядку повинні відповідати усім вимогам Європейського Союзу.

Ключовим етапом у здійсненні експорту товарів є митне оформлення.

Відповідно до п. 23 ст. 4 МКУ митне оформлення – виконання митних формальностей, необхідних для випуску товарів, транспортних засобів комерційного призначення [4]. Порядок виконання митних формальностей затверджений наказом МФУ № 631 від 30.05.2012 р. «Про затвердження Порядку виконання митних формальностей при здійсненні митного оформлення товарів із застосуванням митної декларації на бланку єдиного адміністративного документа».

Для поміщення товарів у митний режим експорту необхідно подати митному органу документи на такі товари, сплатити митні платежі, виконати вимоги щодо застосування заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності, у встановлених випадках подати митному органу дозвіл на проведення зовнішньоекономічної операції з вивезення товарів у третю країну (реекспорт).

Правильне оформлення експортних операцій забезпечує дотримання законодавчих норм, полегшує процес міжнародної торгівлі та мінімізує ризики, пов'язані з можливими правовими проблемами.

Митне оформлення розпочинається з моменту подання митному органу декларантом митної декларації/електронної митної декларації та документів, необхідних для митного оформлення (ст. 248 МКУ).

Процедура декларування передбачена ст. 257 МКУ, відповідно до якої митна декларація та інші документи можуть використовуватися як в електронному, так і в паперовому вигляді (при застосуванні письмової форми декларування), які мають однакову юридичну силу.

В Україні введено електронну систему митного оформлення (далі – ЕСМО), яка дозволяє суб'єктам ЗЕД оформляти митні декларації в електронному вигляді, що значно скорочує час митного оформлення. Впровадження ЕСМО є частиною стратегії України щодо інтеграції до європейського ринку та наближення митних процедур до європейських стандартів.

Після подання декларації для митного оформлення, митна декларація проходить наступні етапи:

- прийняття митної декларації до митного оформлення;
- реєстрація митної декларації;

- контроль із застосуванням системи управління ризиками (СУР). З метою забезпечення, зокрема, вибірковості, прискорення митного оформлення за рахунок застосування заходів з управління ризиками розроблено Порядок здійснення аналізу та оцінки ризиків, розроблення і реалізації заходів з управління ризиками для визначення форм та обсягів митного контролю, затверджений наказом МФУ 31.07.2015 № 684 (у редакції наказу від 24 червня 2024 року № 305);

- перевірка правильності класифікації та кодування товарів;

- проведення митного огляду товарів (якщо за результатами застосування системи управління ризиками виникла необхідність огляду товарів). Порядок проведення огляду та переогляду товарів, транспортних засобів комерційного призначення затверджено наказом МФУ від 12.12.2012 № 1316;

- перевірка правильності визначення митної вартості товарів;
- перевірка правильності нарахування митних платежів;
- завершення оформлення.

Згідно законодавства митне оформлення можуть проводити або український суб'єкт ЗЕД (підприємства або громадяни), яким належать товари і транспортні засоби, що переміщуються через митний кордон України, або уповноважені ними митні брокери (посередники).

Втім, Законом України від 22.08.2024 р. № 3926 – ІХ «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо імплементації деяких положень Митного кодексу Європейського Союзу» (далі – Закон 3926) у 2024 р. прийняті євроінтеграційні зміни до МКУ, які докорінним чином змінюють повноваження митних брокерів та перерозподіляють відповідальність ключових осіб у митному декларуванні. Головною новацією цих змін є запровадження концепції митного представництва, аналогічної тій, що функціонує в країнах ЄС, виокремлення прямого та непрямого митного представництва, розмежування обов'язків і відповідальності суб'єкта ЗЕД та його митного представника.

Закон 3926 імплементує низку положень Митного кодексу Європейського Союзу та є важливим кроком на шляху до гармонізації митного законодавства України до законодавства ЄС.

Новим п. 63-2 статті 4 Закону 3926 введено поняття утримувача митного режиму – це особа, яка здійснює декларування від власного імені (у разі, якщо декларування здійснюється самостійно або прямим митним представником), або особа, в інтересах якої здійснюється декларування (у разі, якщо декларування здійснюється непрямим митним представником), або особа, якій передано права та обов'язки щодо митного режиму з дотриманням вимог МКУ.

При цьому утримувач митного режиму може бути або не бути декларантом.

Митний представник – особа, яка уповноважена іншою особою на виконання необхідних дій і митних формальностей (п. 24-1 ст. 4 МКУ).

Як впливає з п. 63-2 ст. 4, та згідно з оновленою ст. 265 МКУ декларантом після набуття чинності цих змін має право виступати та особа, яка бере на себе відповідальність за здійснення митного декларування. Це може бути як експортер, так і саме непрямий митний представник (митний брокер), який подає митну декларацію від свого імені, але в інтересах експортера, який є утримувачем митного режиму. При цьому особою, відповідальною за сплату митних платежів, є експортер, а непрямий митний представник несе солідарну з ним відповідальність за сплату митних платежів. У цьому і полягає ключова відмінність між прямим і непрямим митним представником.

Залучаючи митних брокерів, експортерам, щоб уникнути можливих проблем, слід переконатись, що брокерська фірма входить до державного реєстру митних брокерів і має дозвіл на подібну діяльність, а також поцікавитися репутацією. Інформація щодо надання дозволу на провадження митної брокерської діяльності та реєстр підприємств, яким надано дозвіл на провадження митної брокерської діяльності розміщена на єдиному державному інформаційному веб-порталі Державної митної служби України «Єдине вікно для міжнародної торгівлі» у рубриці «Реєстр митних брокерів».

На сьогодні Держмитслужба забезпечує поступовий протягом 18 місяців перехід від чинної дозвільної системи до системи авторизації, зокрема, впроваджує авторизацію підприємств на провадження митної брокерської діяльності (заміна діючих дозволів для підприємств, які виступають митними представниками на авторизацію). Для отримання авторизації підприємство має відповідати відповідним критеріям та умовам.

З 19 квітня 2025 року Держмитслужба офіційно розпочала приймати заяви про надання авторизації на провадження митної брокерської діяльності. Перехідний період триватиме до 19 квітня 2026 року [9].

Втім, із 9 011 підприємств, які перебували на початку року в реєстрі митних брокерів, 5 377 (тобто 59,6 %) – не здійснювали процедури декларування [9].

Митне оформлення вважається завершеним після виконання всіх митних формальностей, визначених МКУ, що засвідчується митним органом шляхом проставлення відповідних митних забезпечень, інших відміток на митній декларації а також на товаросупровідних та товарно-транспортних документах у разі їх подання на паперовому носії (част. 5 ст. 255) [4].

Митний режим експорту завершується у момент вивезення за межі митної території України товарів, поміщених у такий митний режим [4].

Частина перша ст. 84 МКУ пов'язує зміну статусу українських товарів лише з моменту їх фактичного вивезення за межі митної території України.

Митне оформлення завершується в найкоротший можливий строк, але не більше ніж чотири робочих години з моменту пред'явлення митному органу

товарів, що підлягають митному оформленню (у разі, якщо вони підлягають пред'явленню), подання митної декларації та всіх необхідних документів і відомостей, передбачених статтями 257 і 335 МКУ (ст. 255 МКУ). Але цей строк в окремих випадках, визначених ч. 2 ст. 255, може бути перевищений на час виконання відповідних формальностей.

Отже, відповідно до МКУ можна виділити наступні етапи митного оформлення:

- декларування товарів (подання митному органу митної декларації (як в електронному, так і в паперовому вигляді) та необхідних документів;
- пред'явлення товарів що декларуються;
- митний контроль;
- сплата митних платежів;
- випуск товару у вільний обіг.

Правильна організація митних процесів, включаючи правильний вибір типу митного оформлення, може значно вплинути на операційну ефективність підприємства, скорочення витрат та мінімізацію ризиків, пов'язаних з міжнародною торгівлею.

Невід'ємною частиною експортного митного оформлення є документація, правильна підготовка якої є ключовою для ефективного проведення митного оформлення. Митні документи забезпечують відповідність експортної діяльності законодавчим нормам та правилам міжнародної торгівлі.

Перелік основних документів, які необхідні для оформлення товарів і транспортних засобів у митний режим експорту, включає:

- зовнішньоекономічний договір (контракт) з додатками до нього, додаткові угоди, за наявності доповнення та зміни до контракту, специфікації, а також їх переклад державною мовою;
- транспортні документи (залежно від типу транспортного засобу це можуть бути Книжка МДП (TIR Carnet), залізнична накладна (СМГС), Міжнародна автомобільна накладна (CMR), коносамент (Bill of Lading), авіаційна вантажна накладна (Air Waybill), ТТН), а також ліцензії на право здійснення міжнародних перевезень вантажів автомобільним транспортом;
- комерційні документи: invoice (рахунок – фактура), рахунок-проформа;
- пакувальні листи, специфікації;
- сертифікат походження товару (для Європейського союзу – сертифікат походження форми EUR.1 (для товарів вартістю до 6000 євро – декларація походження), для країн СНД – як правило форми СТ-1, який видається відповідно до Договору про зону вільної торгівлі, ратифікованого Законом № 5193-VI від 30.07.2012 р. [10] та Правил визначення країни походження товарів у Співдружності Незалежних Держав (ратифіковано Законом №. 3592-VI від 06.07.2011 р.) [11]). В Україні сертифікати про походження товару видаються територіальними органами Торгово – промислової палати;

- технічна документація на товар (формуляри й описи виробів, креслення, схеми та ін. залежно від виду товару), технічні паспорти на машини та обладнання, інструкції щодо встановлення, монтажу, налагодження, управління та ремонту;

- дозвільні документи, що відповідно до законодавства України, видаються державними органами для завершення митного оформлення товарів (дозволи та позначки органів санітарно-епідеміологічного, ветеринарного, фітосанітарного, радіологічного, екологічного контролю та ін.);

- документи, що підтверджують право власності на товар і його вартість;
- інші документи на вимогу митних органів.

Перелік дозвільних документів встановлено Законом України «Про Перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності» № 3392-VI від 19.05.2011 р. [12]. Конкретний перелік необхідних документів залежить від митного режиму та коду товару згідно з УКТ ЗЕД. Найпоширенішими видами таких документів є сертифікат відповідності, висновок державної санітарно – епідеміологічної експертизи, фітосанітарний сертифікат, карантинний сертифікат, ветеринарне свідоцтво тощо.

На період дії воєнного стану суб'єктам ЗЕД слід враховувати спрощення щодо здійснення фітосанітарних заходів та процедур, ухвалених Постановою КМУ № 398 від 01 квітня 2022 р. «Деякі питання здійснення фітосанітарних заходів та процедур в умовах воєнного стану», з наступними змінами, відповідно до якої, зокрема, запроваджено принцип екстериторіальності для реалізації повноважень територіальних органів Держпродспоживслужби у сферах карантину та захисту рослин.

Для підтвердження вартості доставки товарів до кордону України, вартості страхування товару в залежності від базисних умов поставки Інкотермс, необхідні такі документи, як договір на транспортно-експедиційне обслуговування, рахунок на надання транспортних послуг, довідка про транспортні витрати; договір про страхування товару, страховий поліс, рахунок на оплату страхування товару, інші документи.

Окрім того, при поміщенні у митний режим експорту митні органи можуть затребувати документи, які підтверджують митну вартість товарів, для яких встановлено експортне мито.

Товарно-транспортна накладна (ТТН) – єдиний для всіх учасників процесу комерційних перевезень вантажів документ, призначений для обліку товарно-матеріальних цінностей під час їхнього переміщення.

Міністерство розвитку громад та територій України наказом від 14.11.2024 № 1332 [13], який набрав чинності 3 січня 2025 року, внесло зміни до:

- правил перевезень вантажів автомобільним транспортом в Україні, затверджених наказом Міністерства транспорту України від 14.10.1997 р. № 363 (далі – Правила № 363);

- форми ТТН. Оновлена форма ТТН доповнює документ обов'язковими реквізитами. Таким чином, її приведено у відповідність до Закону “Про автомобільний транспорт”.

Оновленою редакцією п. 11.1 Правил № 363 передбачено, що основним документом на перевезення вантажів є ТТН, яка містить всі обов'язкові реквізити, визначені Законом від 05.04.2001 № 2344-III «Про автомобільний транспорт».

Якщо товари випускаються в митному режимі експорту, то вони повинні бути вивезені за межі митної території в тому ж стані, в якому вони були на день прийняття митної декларації, крім змін стану товарів внаслідок природного зносу або втрат за нормальних умов транспортування та зберігання.

Основними завданнями обліку експортних операцій є [14, с. 313]:

- формування достовірної інформації про реалізацію експортних товарів;
- своєчасне виявлення та правильне визначення фінансового результату від експорту;
- формування достовірної інформації про стан розрахунків з іноземними покупцями та посередниками;
- формування достовірної інформації про курсові різниці.

Експорт товарів часом викликає чимало питань у працівників фінансової служби підприємства. Розглянемо особливості обліку операцій експорту, на які важливо звернути увагу.

Слід розрізняти бухгалтерський та податковий аспекти обліку експортних операцій. Адже, як ми дослідили вище, існують розбіжності щодо визначення експортних операцій у Законі України 959 та в податковому обліку. Основна відмінність полягає в тому, що Закон 959 під експортом розуміє продаж товарів як за межі митної території України, так і нерезидентам, що знаходяться на митній території України. Натомість, з метою оподаткування експортом вважається виключно продаж і вивезення товарів (робіт, послуг) за межі митної території України, що підтверджується митною декларацією.

Отже, зупинимось на особливостях бухгалтерського обліку експортних операцій за умови прямого виходу підприємства на зовнішній ринок.

Усі господарські операції в системі бухгалтерського обліку відображаються на підставі первинних документів. Відповідно підставою для відображення в системі бухгалтерського обліку експорту товарів є: рахунок–фактура (інвойс), СМР або морська накладна, або авіа накладна, або залізнична накладна (залежно від виду транспорту), а для експорту послуг – Акт надання послуг або інший погоджений сторонами документ [15].

Ключовим в обліку експорту є визнання доходу. Вкрай важливо розуміти, на яку дату визнавати дохід від реалізації, а також за яким курсом визначати гривневий еквівалент від перерахунку доходу в іноземній валюті.

Водночас підприємство, яке здійснює експортні операції, може зіштовхнутися з низкою проблем у процесі визнання доходу, що може

вплинути на правильність визначення фінансового результату за правилами бухгалтерського обліку.

Порядок відображення доходу за експортними операціями в бухобліку регулюють НП(С)БО 15 «Дохід» і НП(С)БО 21 «Вплив змін валютних курсів».

Дохід визнається під час збільшення активу або зменшення зобов'язання, що зумовлює зростання власного капіталу (за винятком зростання капіталу за рахунок внесків учасників підприємства), за умови, що оцінка доходу може бути достовірно визначена (п. 5 НП(С)БО 15) [16]. Відповідно, на дату отримання попередньої оплати (авансу) від нерезидента дохід не визнається.

Разом з цим, у п. 8 НП(С)БО 15 наведені критерії визнання доходу. Так, дохід (виручка) від реалізації продукції (товарів, інших активів) визнається в разі наявності всіх наведених нижче умов [16]:

- покупцеві передані ризики і вигоди, пов'язані з правом власності на продукцію (товар, інший актив);
- підприємство не здійснює надалі управління та контроль за реалізованою продукцією (товарами, іншими активами);
- сума доходу (виручка) може бути достовірно визначена;
- є впевненість, що в результаті операції відбудеться збільшення економічних вигод підприємства, а витрати, пов'язані з цією операцією, можуть бути достовірно визначені.

Якщо хоча б одна з цих умов не виконується, дохід від реалізації не визнається.

Останні два критерії, зокрема, й оцінка ймовірних економічних вигід від здійснення експортної операції виконуються ще на етапі підписання договору.

Натомість момент переходу до покупця ризиків та вигід, пов'язаних з правом власності на продукцію/товари, визначається, виходячи з базисних умов поставки Інкотермс, які прописані у зовнішньоекономічному договорі.

Базисні умови поставки визначаються відповідно до Міжнародних правил тлумачення комерційних термінів «Інкотермс». Це правила, які визначають, хто відповідальний за транспортування, митні формальності та ризики при перевезенні товару.

Інкотермс (International Commercial Terms) – це офіційні правила, розроблені Міжнародною торговою палатою для тлумачення термінів, що стосуються внутрішньої та міжнародної торгівлі. З 1 січня 2020 року набули чинності оновлені правила Інкотермс – 2020.

Втім, Верховною Радою було прийнято Закон № 5060-VI, положення якого дають змогу українським суб'єктам господарювання використовувати в договорах і контрактах внутрішньої та зовнішньої торгівлі відомі міжнародні порядки, рекомендації та правила міжнародних органів і організацій, а також правила Інкотермс будь-якої погодженої сторонами договору редакції [17].

Тобто законодавство України залишає на розсуд суб'єкта ЗЕД та його іноземного партнера питання про те, яка редакція правил буде застосовуватись у зовнішньоекономічному контракті.

Разом з тим, обираючи умови постачання суб'єкту ЗЕД слід враховувати особливості їх застосування, щоб уникнути додаткових ризиків і витрат. Наприклад, при поставках на умовах CFR, CIF у контракті треба точно вказати пункт у погодженому сторонами порту призначення, оскільки до цього пункту витрати оплачує саме продавець.

Дія Інкотермс розповсюджується виключно на відносини між продавцем та покупцем в рамках договорів купівлі-продажу. Разом з цим Правила Інкотермс не розглядають такі питання, як перехід права власності в контрактах купівлі-продажу від продавця до покупця.

Залежно від умов постачання, ризики та вигоди від продавця до покупця можуть переходити:

- в момент відвантаження зі складу продавця (група E);
- при передачі продукції/товарів транспортній організації для доставки покупцю (умови груп F, C);
- при передачі продукції/товарів покупцю за межами митної території України(умови групи D).

Що стосується другої умови п. 8 НП(С)БО 15, то ні стандартом, ані іншими нормативними документами не визначено, що саме є ознакою втрати контролю і управління, як наприклад, у НП(С)БО 13 щодо фінансових інструментів.

Втім, окремі фахівці та практики пов'язують втрату управління і контролю над активом з моментом переходу права власності на такий актив, посилаючись на норми листа МФУ «Щодо роз'яснення окремих питань бухгалтерського обліку» від 03.03.2007 №. 31-34000-20-10/4345. Відповідно до роз'яснення, контроль випливає, зокрема із права власності на активи (права володіння, користування та розпоряджання) та/або права господарського відання та оперативного управління, що дає підприємству можливість контролювати майбутні вигоди, які воно очікує одержати від їх використання [18].

Проте, на нашу думку, не варто ототожнювати право власності на актив з контролем над ним. Адже втрата контролю не завжди супроводжується переходом права власності на товар, часто втрата контролю випереджає передачу права власності.

Підприємство може не контролювати активи, які належать йому на праві власності.

Наприклад, договором може бути обумовлено, що право власності переходить після повної оплати товару (або ж після останнього платежу у разі розстрочення платежу). Якщо експортер залишає за собою право власності виключно як засіб захисту від відмови покупця оплатити товар, то таке право власності не є перешкодою покупцеві отримати контроль над активом.

При передачі об'єкту лізингу, підприємство втрачає контроль за таким активом, тоді як право власності переходить до лізингоотримувача тільки

після закінчення договору оренди. Тобто лізингоотримувач може контролювати активи, які не належать йому на праві власності, і отримувати вигоди.

У зв'язку з вищевикладеним, дане питання, на наш погляд, потребує подальшого дослідження та нормативного врегулювання.

Таким чином, слід розрізняти перехід ризиків зі збереження товару і перехід (втрату) контролю над експортованими товарами. Вони можуть збігатися або не збігатися в часі. Товар вважається реалізованим, коли до покупця перейшли ризики й вигоди, пов'язані з правом власності (це не те саме, що перехід права власності), і коли йому передано контроль за активом. Ці дві умови є вирішальними для визнання доходу від реалізації.

Суб'єктам ЗЕД при визначенні дати визнання доходу, насамперед, потрібно детально вивчити умови договору, визначити моменти переходу ризиків та вигод до покупця, а також визначити момент втрати контролю над експортованими активами.

Оскільки дохід визнається на момент виконання всіх умов визнання доходу, зазначених у п. 8 НП(С)БО 15, тому його необхідно відображати на дату останньої з подій – або передачі ризиків до покупця, або втрати контролю.

Наприклад, якщо втрата контролю за реалізованими активами відбулася 20.06, а ризики і вигоди за умовами поставки передані 01.07, дохід потрібно визнати 01.07, так як виконані обидві умови.

При визнанні доходів слід керуватися п. 5 НП(С)БО 21, згідно з яким операції в іноземній валюті під час первісного визнання відображаються у валюті звітності шляхом перерахунку суми в іноземній валюті із застосуванням валютного курсу на початок дня дати здійснення господарської операції (дати визнання активів, зобов'язань, власного капіталу, доходів і витрат) [19].

А отже, для визначення гривневого еквіваленту слід застосовувати курс НБУ на ту ж дату, що і визнання доходу (на дату останньої з подій – або передачі ризиків до покупця, або втрати контролю), а ні в якому разі не на дату відвантаження (оформлення митної декларації).

Звісно, що ідеальним варіантом буде, якщо у ЗЕД-контракті співпадатимуть момент переходу ризиків відповідно до за базисних умов поставки та момент передачі контролю над експортованим товаром. Проте, на практиці це не завжди можливо реалізувати.

Розуміння критеріїв, зокрема, моменту переходу ризиків і втрати контролю над активом, є критичним для правильного визначення дати визнання доходу та виконання податкових зобов'язань.

Після переходу всіх ризиків і контролю за активами від продавця до покупця в бухгалтерському обліку відображається дохід від реалізації за дебетом субрахунку 362 «Розрахунки з іноземними покупцями» і кредитом рахунку 70 «Доходи від реалізації».

І лише при визнанні доходу можливе відображення витрат по експортній операції, а саме списання балансової вартості раніше відвантажених на

експорт продукції/товарів за дебетом рахунку 90 «Собівартість реалізації» і кредитом рахунків 28 «Товари» або 26 «Готова продукція».

Слід зауважити, що від дати відвантаження товарів, продукції до дати відображення доходу від реалізації, а отже і списання собівартості реалізації такі товари/продукція обліковуються на балансі експортера. У зв'язку з цим, пропонуємо затвердити у наказі про облікову політику підприємства – експортера та використовувати додатковий субрахунок до рахунку 28, а саме 287 «Товари відвантажені» або «Товари в дорозі», аналогічно і до рахунку 26, 27.

Витрати за експортними операціями обліковуються за правилами НП(С)БО 16 та складаються з собівартості товарів (продукції) та інших витрат, що безпосередньо пов'язані з такими операціями.

Залежно від базисних умов поставки витрати на експорт товарів складаються з таких основних елементів: витрати виробника товару (собівартість, пакування, маркування тощо), витрати в країні експортера (навантаження, перевезення, інші), витрати на основне перевезення (транспортування, страхування), витрати в країні імпортера (розвантаження, навантаження, складування, страхування, доставка тощо).

Комерційні витрати підприємства, такі, як зокрема витрати на підготовку товарів до відвантаження, їх перевезення всередині країни та за кордоном, вантажно-розвантажувальні роботи, страхування та зберігання вантажів в дорозі, оплату зборів за митне оформлення вантажів тощо накопичуються на рахунку 93 «Витрати на збут» з подальшим перенесенням до складу фінансових результатів.

При відображенні експортних операцій, виражених в іноземній валюті, в бухгалтерському обліку слід керуватися нормами НП(С)БО 21 «Вплив змін валютних курсів» і відображати такі операції у двох валютах: іноземній валюті (валюті платежу) та гривні (валюті звітності).

При цьому слід пам'ятати про необхідність розрахунку курсових різниць за монетарними заборгованостями та по грошових коштах в іноземній валюті на дату балансу і на дату здійснення операції.

За умовами договору українська сторона може отримувати кошти від іноземного покупця до/або після відвантаження експортної продукції.

Якщо першою подією при здійсненні експорту товарів з розрахунками в іноземній валюті є реалізація товарів (з визнанням відповідних доходів), то дебіторська заборгованість нерезидента, виражена в іноземній валюті, яка виникає внаслідок такої операції, буде монетарною статтею. Отже, за такою статтею слід розраховувати курсові різниці на дату балансу та на дату здійснення операції (тобто на дату отримання виручки в іноземній валюті).

Порядок обліку експортних операцій (на умовах після оплати) з врахуванням вищезазначених особливостей відображено у таблиці 1.

За умовами прикладу підприємство – платник ПДВ і податку на прибуток 25.06.2025 р. відвантажено товар, контрактна вартість якого \$10000, собівартість – 200000 грн. Збір за митне оформлення – 1500 грн.

Втрата контролю за реалізованими товарами та передача всіх ризиків і вигод, пов'язаних з правом власності на товар за умовами договору відбулися одночасно – 27.06.2025 р. Оплата від нерезидента зарахована на розподільчий рахунок 04.07.2025 р. Умовно залишку на субрахунку 312 на початок експортної операції підприємство не мало. Курси НБУ:

- на 27.06.2025 р. – 41,5852 грн/\$;
- на 30.06.2025 р. – 41,6409 грн/\$;
- на 04.07. 2025 р. – 41,7239 грн/\$.

Таблиця 1. Облік експортних операцій з наступною оплатою

№ з/п	Дата	Найменування операції (події)	Дебет	Кредит	Сума, \$/грн
Перша подія – відвантаження товару					
1	25.06.2025	Оплачено збір за митне оформлення	377	311	1500,00
2	25.06.2025	Включено збір за митне оформлення до витрат	93	377	1500,00
3	25.06.2025	Відвантажено товар на експорт	287	281	200000
4	25.06.2025	Нараховано податкове зобов'язання з ПДВ за ставкою 0 %	702	641	0
5	27.06.2025	Перейшли всі ризики й вигоди, пов'язані з правом власності на товар, і одночасно відбулася втрата контролю за товаром. Визнано доходи (\$10000 x 41,5852 = 415852 грн)	362	702	\$10 000 415852,00
6	27.06.2025	Списана собівартість реалізованого товару	902	287	200000
7	30.06.2025	Відображено курсову різницю за дебіторською заборгованістю на дату балансу (41,6409 – 41,5852)×\$10 000 = 557,00 грн)	362	714	557,00
8	30.06.2025	Списано доходи від реалізації на фінансовий результат операційної діяльності	702	791	415852,00
9	30.06.2025	Списано доходи від операційної курсової різниці на фінансовий результат	714	791	557,00
10	30.06.2025	Списано собівартість реалізованого товару на фінансовий результат	791	902	200000
11	30.06.2025	Списано на фінансовий результат витрати на збут	791	93	1500,00
12	04.07.2025	Зараховано валютну виручку на розподільчий рахунок експортера (\$10 000 x 41,7239 = 417239 грн)	316	362	\$10 000 417239,00
13	04.07.2025	Відображено курсову різницю на дату здійснення операції (погашення дебіторської заборгованості) (41,7239 – 41,6409)×\$10 000 = 830,00 грн)	362	714	830,00
14	04.07.2025	Зараховано валютну виручку на валютний рахунок експортера	312	316	\$10 000 417239,00
15	31.07.2025	Списано доходи від операційної курсової різниці на фінансовий результат	714	791	830,00

Джерело : складено автором

Отже, дохід визнано на дату передачі всіх ризиків, пов'язаних із правом власності на товари і втратою контролю за ними. Ця дата відрізняється від дати митної декларації (відвантаження).

Якби втрата контролю за реалізованими товарами та передача всіх ризиків і вигод, пов'язаних з правом власності на товар за умовами договору відбулися у різні дати, то дохід слід було б визнати на останню з них.

Наступне отримання валютної виручки від нерезидента на суму доходу не впливає. Водночас погашення нерезидентом дебіторської заборгованості викликає необхідність розрахунку курсових різниць по такій монетарній заборгованості. Порядок їх розрахунку в податковому обліку ідентичний бухгалтерському.

Окрім того, монетарною статтею є валютні кошти на розподільчому та поточному рахунках, тому при їх зарахуванні й на дату балансу також слід розрахувати курсові різниці.

По експортних поставках відбувається сплата митних послуг, мита (при наявності), і ПДВ.

Експортне (вивізне) мито встановлюється окремими законами для окремих категорій товарів (металобрухт, олія), ставки мита – адвалорні або специфічні. На сьогодні експортне (вивізне) мито встановлено наступними Законами України:

- «Про вивізне (експортне) мито на живу худобу та шкіряну сировину» від 07.05.96 № 180/96-ВР (із змінами та доповненнями), «Про ставки вивізного (експортного) мита на насіння деяких видів олійних культур» від 10.09.99 № 1033-XIV (із змінами та доповненнями), «Про ставки вивізного (експортного) мита на брухт легованих чорних металів, брухт кольорових металів та напівфабрикати з їх використанням» від 13.12.2006 № 441-V (із змінами та доповненнями) – у % від митної вартості;

- «Про вивізне (експортне) мито на відходи та брухт чорних металів» від 24.10.2002 № 216-IV (із змінами та доповненнями) – в євро за тонну.

Залежно від виду товару (за кодом УКТ ЗЕД) експортеру слід визначити наявність чи відсутність вимог по сплаті вивізного мита.

Водночас, товари, поміщені у митний режим реекспорту, звільняються від оподаткування вивізним митом, якщо інше не передбачено законом, при дотриманні вимог та обмежень, встановлених главою 16 цього Кодексу (п. 5 ст. 286 МКУ) [4]. Після поміщення товарів у митний режим реекспорту суми ввізного мита, сплачені при імпорті цих товарів, повертаються особам, які їх сплачували, або їх правонаступникам.

Згідно з підпунктом «г» п. 185.1 ст. 185 ПКУ об'єктом оподаткування є, зокрема, операції платників податку з вивезення товарів за межі митної території України.

Відповідно до ПКУ, операції з вивезення товарів за межі митної території України у митному режимі експорту, реекспорту оподатковуються за нульовою ставкою (пп. 195.1.1 ПКУ). При цьому товари вважаються вивезеними за межі митної території України, якщо таке вивезення

підтверджене в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, митною декларацією, оформленою відповідно до вимог Митного кодексу України [5].

Отже, у більшості випадків ПДВ по експорту нараховується за ставкою 0 %. При цьому нульова ставка застосовується до всієї операції в цілому навіть у разі здійснення експорту товару за ціною нижче ціни придбання такого товару, але за умови підтвердження факту вивезення товарів у відповідному митному режимі належно оформленою митною декларацією (узагальнююча податкова консультація – наказ МФУ від 03.08.2018 р. № 673) [20].

Попри те, що ставка ПДВ нульова, експортер зобов'язаний скласти податкову накладну на дату виникнення податкових зобов'язань, яка містить відмітку про застосування ставки 0 % і використовується для подальшого відшкодування податкового кредиту.

Законом № 466 від 16.01.2020 р. внесені зміни щодо визначення бази оподаткування ПДВ для операцій з експорту товарів за межі митної території України, які набули чинності з 23.05.2020 року.

Базою оподаткування для операцій з вивезення товарів за межі митної території України є договірна (контрактна) вартість таких товарів, зазначена в митній декларації [5] (граф 42 «Ціна товару» МД). Саме вона використовується для складання податкових накладних, і для заповнення податкової декларації з ПДВ.

При безоплатному експорті товарів нерезиденту, що у господарській діяльності українських підприємств зустрічається не так рідко (наприклад, з метою реклами), така операція потребує складення податкової накладної, незважаючи на те, що база оподаткування і податкові зобов'язання з ПДВ дорівнюють нулю. Реєстрація такої податкової накладної у ЄРПН проводиться у звичайному порядку. При цьому, оскільки обсяг постачання у такій накладній нульовий, то до податкової декларації з ПДВ він не потраплятиме.

Датою виникнення податкового зобов'язання у разі експорту товарів є дата оформлення митної декларації, що засвідчує факт перетинання митного кордону України (пп. «б» п. 187.1 ПКУ). На зазначену дату експортер оформляє податкову накладну за нульовою ставкою ПДВ з урахуванням курсу НБУ, що діє на нуль годин дня подання митної декларації.

Варто враховувати, що попередня (авансова) оплата вартості товарів, що вивозяться за межі митної території України, не змінює значення сум податку, які відносяться до податкових зобов'язань платника податку, такого експортера [5]. Тобто правило «першої події» не застосовується. Отримання авансу від нерезидента не потребує оформлення податкової накладної та не призводить до податкового зобов'язання з ПДВ. У експортера така операція реалізації відобразатиметься у звітності виключно за датою митної декларації.

Отже, податкові зобов'язання з ПДВ на відміну від визнання доходу, виникають на дату митної декларації.

Як згадувалося вище, застосування нульової ставки ПДВ можливе лише у разі вивезення товару за межі митного кордону України, яке підтверджується митною декларацією.

Однак, при поставках на умовах EXW експортер забезпечує передачу товару у розпорядження покупцеві, далі покупець – нерезидент організовує доставку, транспортування, несе всі ризики. Це включає і експортне митне оформлення. В цьому випадку експортер не має можливості підтвердити факт вивезення товару за межі митної території України. А отже, має бути застосована «внутрішня» стандартна ставка ПДВ для таких товарів (20 %, 14 %, 7 %). При цьому, дату виникнення податкових зобов'язань з ПДВ слід визначати за правилом «першої події» (п. 187.11 ПКУ).

Разом з цим, фахівці не радять використовувати даний базис поставки при укладанні експортних договорів купівлі-продажу так, як він більше підходить для внутрішньої торгівлі. До того ж, покупець може зіткнутися із труднощами під час виконання своїх експортних формальностей.

Умови EXW у практиці міжнародної торгівлі застосовуються досить рідко і в основному орієнтовані на здійснення поставок усередині країни, коли продавцеві вигідно передати покупцеві товар на власному складі. Однією з причин відмови від умов EXW є, серед інших, і їх невідповідність Митному кодексу ЄС, що, на наш погляд, не є досить вагомим аргументом, оскільки в останній редакції правил тлумачення торговельних термінів Інкотермс 2010 р. було спеціально зроблене застереження про те, що ці правила можуть використовуватися також у внутрішньонаціональній торгівлі, де застосування EXW має досить поширений характер [17].

Сплата митних платежів і оплата послуг митного оформлення відбувається до/або в момент митного оформлення товарів, що вивозяться з України.

Операції з вивезення (експорту) підакцизних товарів (продукції) платником податку за межі митної території України не підлягають оподаткуванню акцизним податком (п. 213.2.1 ПКУ), але також тільки у разі наявності митної декларації.

Розглянемо облік авансів, одержаних від іноземних покупців. Відповідно до п. 6 НП(С)БО 21 сума авансу (попередньої оплати) в іноземній валюті, одержана від інших осіб у рахунок платежів для поставлення готової продукції, інших активів, виконання робіт і послуг, при включенні до складу доходу звітного періоду перераховується у валюту звітності із застосуванням валютного курсу на початок дня дати одержання авансу [19]. Це означає, що при експорті з попередньою оплатою доходи визнаються, як встановлено вище, – на дату передачі всіх ризиків і втрати контролю за активом, але за курсом НБУ на дату отримання авансу. Незважаючи на зміну валютного курсу на кінець кварталу і на момент передання всіх ризиків і втрати контролю за активами, курсові різниці не розраховуються.

Для обліку заборгованості перед нерезидентом за отриманими передплатами використовується субрахунок 681 «Розрахунки за авансами одержаними». Така заборгованість є немонетарною статтею балансу, а значить курсові різниці по ній не розраховуються. З метою виокремлення такої немонетарної заборгованості та розмежування авансів «внутрішніх» покупців від авансів, отриманих від іноземних партнерів, вважаємо за необхідне

виділення субрахунку іншого порядку – 6812 «Розрахунки за авансами, одержаними в іноземній валюті».

Порядок обліку експортних операцій з попередньою оплатою наведено у таблиці 2.

Таблиця 2. Облік експортних операцій з попередньою оплатою

№ з/п	Дата	Найменування операції (події)	Дебет	Кредит	Сума, €/грн
Перша подія – передоплата					
1	20.06	Зарахована передоплата від нерезидента на розподільчий рахунок (Курс – 30,23 грн/€)	316	6812	€90000 2720700
2	21.06	Зарахована з розподільчого рахунку на поточний рахунок підприємства іноземна валюта (Курс – 30,23 грн/€)	312	316	€90000 2720700
Отримання авансу від нерезидента не потребує оформлення податкової накладної та не призводить до податкового зобов'язання з ПДВ					
3	15.07	Сплачені митні збори	377	311	3500
4	15.07	Відображення митних зборів у складі витрат	93	377	3500
5	15.07	Відвантаження товару покупцеві – нерезиденту (курс НБУ на дату відвантаження – 30,1 грн/€)	287	281	1550000
6	15.07	Нараховано податкове зобов'язання з ПДВ за ставкою 0 %	702	641	0*
* Податкова накладна за ставкою 0 % складається на дату оформлення митної декларації					
7	з/д	Включення транспортних витрат з доставки товару до витрат відповідно до товарно-транспортних документів	93	685	3000
8	з/д	Податковий кредит з ПДВ по транспортних витратах	641	685	600**
** Застосування ставки ПДВ 0 % при експорті товарів дає право платнику ПДВ на «вхідний» податковий кредит у загальному порядку					
9	з/д	Погашення заборгованості по транспортних витратах	685	311	3600
10	17.07	Перейшли всі ризики й вигоди, пов'язані з правом власності на товар, і одночасно відбулася втрата контролю за товаром. 17.07. Визнано доходи (€90000 x 30,23 = 2720700 грн)	362	702	€90000 2720700***
*** Доходи визначаються за курсом НБУ, що діяв на дату отримання авансу – 30,23 грн/€, а не за курсом на 15.07 чи 17.07					
11	17.07	Списано собівартість реалізованого товару	902	287	1550000
12	17.07	Залік заборгованостей	6812	362	2720700
13	31.07	Визначення фінансового результату	702	791	2720700
			791	902	1550000
			791	93	6500

Джерело : складено автором

За умовами прикладу резидент – ТОВ «Арго» за експортним договором отримано передоплату в сумі 90000 євро. Іноземна валюта зарахована на розподільчий рахунок 20.06, курс НБУ на цю дату становив 30,23 грн/1 євро.

Наступного дня іноземна валюта зарахована на поточний валютний рахунок, офіційний курс НБУ не змінився.

На дату балансу – 30.06 валютний курс становив 29,9 грн/1 євро.

Товари вартістю 90000 євро відвантажені 15.07. Курс НБУ на дату відвантаження 30,1 грн/€.

Втрата контролю за реалізованими товарами та передача всіх ризиків і вигод, пов'язаних з правом власності на товар за умовами договору відбулися одночасно – 17.07. Курс НБУ на 17.07 – 30,0 грн/€.

Собівартість реалізованого товару склала 1550000 грн.

Сплачено наступні витрати (умовно): митні збори – 3500 грн, транспортні витрати з доставки товару до кордону – 3600 грн (у тому числі ПДВ – 600 грн).

Рис. 1. Порядок визначення курсових різниць при розрахунках за експортною операцією [Складено автором]

Оскільки першою подією є оплата, а отже в подальшому заборгованість буде погашатися не грошовими коштами, а відвантаженням товару, тому це немонетарна заборгованість, яка в подальшому не підлягає перерахунку у зв'язку зі зміною валютного курсу. З цієї причини не визначаємо курсові різниці на дату балансу 30.06, хоча валютний курс змінився.

Доходи від реалізації в такому разі визначаються за курсом НБУ не на дату передання ризиків і втрати контролю, а за курсом на дату отриманого авансу.

Як видно з таблиці, дохід від реалізації визначено за курсом, що діяв на дату отримання авансу. І саме тому жодних курсових різниць немає.

Разом з тим податкові зобов'язання з ПДВ виникають, як і при експорті з наступною оплатою – на дату оформлення митної декларації. Особливо це слід враховувати при продажу продукції/товарів без вивезення за межі митної території України.

Доходи підлягають перерахунку в національну валюту:

- в частині вартості, яка не була оплачена в попередніх періодах – по курсу НБУ на дату визнання таких доходів;

- в частині отриманої передоплати – по курсу НБУ на дату її отримання.

Порядок визначення курсових різниць при розрахунках за експортною операцією наведено на рис. 1.

Отже, порядок відображення в обліку експортних операцій залежить від того, яка з подій відбулася першою – відвантаження товарів чи отримання попередньої оплати. Узагальнено правила відображення експортних операцій в бухгалтерському та податковому обліку в таблиці 3.

Таблиця 3. Правила відображення експортних операцій в бухгалтерському та податковому обліку

Перша подія – відвантаження товару	Перша подія – отримання передоплати
Дохід визначається по курсу НБУ на дату визнання доходів	Дохід визначається по курсу НБУ на дату отримання передоплати
Податкові зобов'язання з ПДВ виникають на дату митного оформлення митної декларації	Податкові зобов'язання з ПДВ виникають на дату митного оформлення митної декларації
Дебіторська заборгованість, що виникла є монетарною статтею, тому по ній розраховуються курсові різниці на дату балансу та/або на момент її погашення нерезидентом із застосуванням валютного курсу на ці дати	Кредиторська заборгованість, що виникла перед нерезидентом, є немонетарною. У звітності відображається за курсом на дату отримання, і в подальшому курсові різниці по ній не визначаються

Джерело : складено автором

«Проте, на практиці в силу різних причин виникають ситуації, коли сума авансів підлягає поверненню, наприклад, при зміні, припиненні договірних відносин з контрагентом. Між тим НП(С)БО 21 не містить прямої норми щодо обліку немонетарних статей, які перетворились в монетарні, і навпаки, зокрема, щодо визначення по них курсових різниць. На наш погляд, на дату

прийняття рішення про повернення авансу (про що свідчить, наприклад, додаткова угода) стаття з немонетарної «перетворюється» в монетарну, адже вона вже відповідає поняттю «монетарної» (це активи і зобов'язання, що будуть оплачені у фіксованій (визначеній) сумі грошей). Отже, після підписання додаткової угоди, заборгованість нерезидента (нерезиденту), на нашу думку, слід перераховувати за курсом на дату балансу (якщо дата балансу передуює даті повернення коштів) і на дату повернення коштів, та визначати курсові різниці» [21].

Варто акцентувати увагу на особливостях обліку при здійсненні експорту товарів декількома партіями, оплата яких здійснюється у вигляді авансових платежів в іноземній валюті частинами.

П.6 НП(С)БО 21 визначено, що у разі одержання від покупця авансових платежів в іноземній валюті частинами та відвантаження частинами покупцеві немонетарних активів дохід від реалізації визнається за сумою авансових платежів із застосуванням валютних курсів, виходячи з послідовності одержання авансових платежів [19].

Іншими словами, для визначення суми доходу при часткових оплатах і поставках необхідно використовувати метод ФІФО [22, с. 129].

Як зазначалося вище, авансова оплата вартості товарів, що вивозяться за межі митної території України, не змінює значення сум податку на додану вартість, які належать до податкових зобов'язань платника податку – експортера (ст. 187.11 ПКУ). Тобто в експортера така операція реалізації відобразатиметься у звітності з ПДВ виключно за фактом перетину товаром митного кордону, а в разі надання послуг – на дату оформлення документа, що засвідчує їх надання нерезиденту.

Розглянемо на прикладі порядок відображення в обліку часткових оплат і поставок, коли перша подія – передоплата, яка надходить частинами, товар відвантажується декількома партіями. За договором з нерезидентом одержано дві передоплати за товар 20.06 в сумі €90000 (Курс НБУ – 30,23 грн/€) і 27.06 – €10000 євро (Курс НБУ – 30,2 грн/€). В рахунок авансу здійснено 2 поставки по €50000.

Таким чином, гривневий еквівалент доходу та отриманих авансів співпадають і складуть 3022700 грн. Причиною тому є немонетарність авансів, і відсутність курсових різниць.

Відповідно до ст. 4 Закону 959 до видів зовнішньоекономічної діяльності, які здійснюють в Україні суб'єкти цієї діяльності, з поміж інших належить надання суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності України послуг іноземним суб'єктам господарської діяльності, в тому числі: виробничих, транспортно-експедиційних, страхових, консультаційних, маркетингових, експортних, посередницьких, брокерських, агентських, консигнаційних, управлінських, облікових, аудиторських, юридичних, туристських та інших, що прямо і виключно не заборонені законами України [3].

Порядок відображення в бухгалтерському обліку валютних операцій, пов'язаних з експортом послуг нерезидентам, в цілому, аналогічний порядку

обліку операцій з експорту товарів, готової продукції, за виключенням субрахунків, на яких відображаються доходи та собівартість виконаних робіт/наданих послуг (703, 903 відповідно).

Таблиця 4. Облік експорту товарів партіями з попередньою оплатою частинами

№ з/п	Дата	Найменування операції (події)	Дебет	Кредит	Сума, €/грн
Перша подія – передоплата					
1	20.06	Зарахована передоплата від нерезидента на розподільчий рахунок підприємства (Курс – 30,23 грн/€)	316	6812	€90000 2720700
2	21.06	Зарахована з розподільчого рахунку на поточний рахунок підприємства іноземна валюта (Курс – 30,23 грн/€)	312	316	€90000 2720700
3	23.06	Сплачені митні збори	377	311	3500
4	23.06	Відображення митних зборів у складі витрат	93	377	3500
5	23.06	Відвантажена перша партія товару покупцеві – нерезиденту (курс НБУ на дату відвантаження – 30,1 грн/€)	287	281	775000
6	23.06	Нараховано податкове зобов'язання з ПДВ за ставкою 0 %	702	641	0
7	25.06	Перейшли всі ризики й вигоди, пов'язані з правом власності на товар, і одночасно відбулася втрата контролю за товаром. Визнано доходи (€50000 x 30,23 = 1511500 грн)	362	702	€50000 1511500*
*Доходи визначаємо за курсом НБУ, що діяв на дату отримання авансу – 30,23 грн/€					
8	25.06	Списано собівартість реалізованого товару	902	287	775000
9	25.06	Залік заборгованостей	6812	362	1511500
10	27.06	Зарахована друга частина передоплати від нерезидента на розподільчий рахунок підприємства (Курс – 30,2 грн/€)	316	6812	€ 10000 302000
11	27.06	Зарахована з розподільчого рахунку на поточний рахунок іноземна валюта (Курс – 30,2 грн/€)	312	316	€ 10000 302000
12	28.06	Сплачені митні збори	377	311	3500
13	28.06	Відображення митних зборів у складі витрат	93	377	3500
14	28.06	Відвантажена друга партія товару нерезиденту (курс НБУ на дату відвантаження – 30,3 грн/€)	287	281	775000
15	28.06	Нараховано податкове зобов'язання з ПДВ за ставкою 0 %	702	641	0
16	30.06	Перейшли всі ризики й вигоди, пов'язані з правом власності на товар, і одночасно відбулася втрата контролю за товаром. Визнано доходи	362	702	€ 50000 1511200**
**Доходи визначаємо за курсом НБУ, що діяв на дату отримання авансу: €40000 (90000 євро – 50000 євро) x 30,23 грн/€+ €10000 євро x 30,2грн/€= 1209200 грн + 302000 грн = 1511200 грн					
17	30.06	Списано собівартість реалізованого товару	902	287	775000
18	30.06	Залік заборгованостей	6812	362	1511200

Джерело : складено автором

Доходи за виконані роботи, надані послуги визнаються на дату їх надання. Документом, який підтверджує факт виконання робіт (послуг), є акт виконаних робіт (наданих послуг), оформлений належним чином.

Дохід від реалізації робіт/послуг визнається відповідно до п.10 НП(С)БО 15, виходячи із ступеня завершеності операції на дату балансу, якщо може бути достовірно оцінений результат такої операції. Тобто у разі можливості достовірно оцінити ступінь завершеності надання послуг підприємство повинно визнавати дохід на кожну дату балансу.

Оподаткування ПДВ послуг, наданих за кордон – досить складне питання, яке вимагає детального аналізу кожної конкретної ситуації.

Об'єктом оподаткування ПДВ є операції з надання послуг (виконання робіт), місце постачання яких розташоване на митній території України.

В даному випадку об'єктом оподаткування є лише послуги з місцем їх постачання на митній території України. Тому необхідно визначити місце постачання послуг відповідно до ст. 186 ПКУ. Так, п. 186.2 – 186.4 ПКУ наведено види послуг, місце постачання яких визначається залежно від місця реєстрації постачальника або отримувача відповідних послуг, або від місця фактичного надання відповідних послуг.

Якщо місце надання послуг розташоване за межами митної території України, такі послуги не є об'єктом оподаткування ПДВ. Якщо ж місце надання послуг знаходиться на митній території України, такі операції підлягають оподаткуванню ПДВ.

Отже, вирішальним при оподаткуванні послуг є місце постачання, яке може бути різним для різних видів послуг.

Податкові зобов'язання з ПДВ у резидента – платника ПДВ виникають за правилом «першої події»: на дату отримання авансу від нерезидента або на дату оформлення документа, що підтверджує факт постачання послуг (п. 187.1 ПКУ).

Базою оподаткування є договірна (контрактна) вартість, але не нижче ціни придбання таких послуг, а в разі постачання самостійно виготовлених послуг – не нижче за звичайні ціни.

Для окремих категорій послуг Податковий кодекс передбачає нульову ставку ПДВ. Перелік таких послуг визначено п. 195.1.3 ПКУ, а саме:

- міжнародні перевезення пасажирів і багажу та вантажів залізничним, автомобільним, морським і річковим та авіаційним транспортом. До того ж ставку ПДВ 0 % застосовують лише до перевезень, здійснених за єдиним міжнародним перевізним документом;

- послуги, що передбачають роботи з рухомим майном, попередньо ввезеним на митну територію України для виконання таких робіт та вивезеним за її межі платником, що виконував такі роботи, або отримувачем-нерезидентом. Найпоширенішим є приклад постачання послуг з переробки давальницької сировини;

- послуги з обслуговування повітряних суден, що виконують міжнародні рейси. До таких послуг відносять, зокрема, послуги з наземного обслуговування повітряних суден та пасажирів в аеропортах, посадку-зліт

повітряного судна, послуги персоналу з обслуговування повітряних суден тощо.

Усі інші операції з постачання послуг нерезидентам залежно від місця постачання оподатковуються ПДВ за ставкою 20 % або не оподатковуються взагалі (не є об'єктом оподаткування).

Таким чином, при оподаткуванні послуг нерезиденту застосовуються наступні ставки ПДВ:

- 0 % – у випадках, передбачених п. 195.1.3 ПКУ;

- 20 % – якщо місце постачання послуг розташоване на території України.

Розглянемо порядок обліку експорту послуг з після оплатою.

Експортер надав 27.08 нерезиденту послуги на суму 1000 \$ (курс НБУ на цю дату становив 41,2 грн за 1 \$). Собівартість послуг становила 20000 грн.

Місце постачання послуг (умовно) згідно зі ст. 186 ПКУ розташоване за межами митної території України.

Оплата за послуги надійшла на розподільчий рахунок банку 30.08 (курс НБУ на цю дату становив 41,212 грн/\$).

100 % валюти зараховано на поточний валютний рахунок підприємства 31.08 (курс НБУ на цю дату становив 41,3 грн/\$).

Операції будуть відображені в обліку, як показано в таблиці 5.

Таблиця 5. Облік операцій з експорту послуг

Дата операції	Зміст господарської операції	Бухгалтерський облік		
		Дт	Кт	Сума, дол./грн
27.08	Відображено дохід від надання послуг (Курс НБУ- 41,2)	362	703	1000 \$ 41200,00
27.08	Відображено витрати за наданою послугою (собівартість послуг)	903	23	20000,00
30.08	Надійшла оплата за послуги на розподільчий рахунок (Курс – 41,212)	316	362	1000 \$ 41212,00
30.08	Відображено доходи від курсових різниць $(41,212 - 41,2) \times 1000 \$$	362	714	12,00
31.08	Зарахована з розподільчого рахунку на поточний рахунок підприємства експортна виручка в іноземній валюті (Курс – 41,3)	312	316	1000 \$ 41300,00
31.08	Відображено доходи від курсових різниць $(41,3 - 41,212) \times 1000 \$$	316	714	88,00

Джерело : складено автором

Оскільки в подальшому мають надійти валютні кошти, така заборгованість є монетарною, а отже у разі змін валютного курсу на дату оплати визначаються курсові різниці (у нашому випадку доходи – Кт 714 – в сумі 12 і 88 грн.).

Таким чином, українське податкове законодавство сприяє розвитку експорту. На сьогодні експорт привертає все більшу увагу суб'єктів

господарювання. Втім, здійснюючи експортні операції, експортерам важливо враховувати численні аспекти, які впливають на облік таких операцій. Також слід враховувати особливості оподаткування, пов'язані з експортними операціями.

Ключовим питанням в обліку експорту товарів є дата визнання доходу. Дохід від продажу товарів має визнаватися в разі задоволення всіх наведених в НП(С)БО 15 критеріїв, що передбачає, насамперед, детальний аналіз умов ЗЕД – контракту, визначення моменту переходу ризиків та втрати контролю за реалізованими активами. Дохід за експортною операцією слід визнати на дату останньої з подій: передачі ризиків або втрати контролю.

При експорті послуг визнання доходу відбувається на дату підписання акта та на кожну дату балансу, враховуючи ступінь завершеності операції відповідно до вимог пунктів 10 – 14 НП(С)БО 15.

Важливо враховувати, що при перерахунку доходу у валюту звітності слід використовувати курс НБУ на дату визнання доходу, а при отриманні передоплати – офіційний курс на дату її надходження.

Доходи та витрати, пов'язані з тією самою операцією, визнаються одночасно – за принципом відповідності доходів та витрат.

Важливим аспектом в обліку експортних операцій є необхідність розрахунку курсових різниць за монетарною заборгованістю нерезидента.

Якщо першою подією за експортною операцією є відвантаження товару/надання послуг, то розмір дебіторської заборгованості формує курсові різниці, які розраховують на кожну дату балансу, а також на дату здійснення господарської операції. Монетарною статтею є валютні кошти на розподільчому та поточному рахунках, тому при їх надходженні й на дату балансу також слід визначати курсові різниці. Виникнення доходу або втрат від курсових різниць напряму впливає на розмір фінансового результату до оподаткування.

Якщо ж першою подією є отримання оплати (авансу), то така кредиторська заборгованість є немонетарною і перерахунку в подальшому не підлягає (курсів різниць не визначаються). Для розмежування немонетарної заборгованості необхідно виділити субрахунок 6812.

Вивезення товарів (продукції) у митному режимі експорту, а також постачання послуг, місце постачання яких розташоване на митній території України, є об'єктом оподаткування ПДВ. Постачання товарів оподатковується за нульовою ставкою, але лише у разі, якщо вивезення підтверджене митною декларацією. Разом з цим, експортерам варто зважати на проблеми при експорті товарів за умовою EXW, а саме необхідність нарахування податкових зобов'язань за ставкою 20 %, 14 %, 7 %.

Водночас за нульовою ставкою ПДВ оподатковується лише постачання послуг, перелічених у п. 195.1.3 ПКУ. Оподаткування ПДВ у разі експорту інших послуг залежить від місця їх постачання. Послуги, місце постачання яких знаходиться на митній території України, оподатковуються за ставкою 20 %.

Розуміння специфіки застосування кожної з цих ставок важливе для правильного ведення обліку та уникнення податкових ризиків.

Податкові зобов'язання з ПДВ при експорті товарів виникають за датою оформлення митної декларації, яка не збігається з датою визнання доходу. Попередня оплата (аванс) вартості товарів, що експортуються, не збільшує податкові зобов'язання експортера. Натомість, при експорті послуг податкові зобов'язання з ПДВ виникають на дату першої події: отримання авансу або надання послуг.

Оскільки митне та податкове законодавство постійно оновлюється, зокрема і в період воєнного стану, тому експортерам варто уважно стежити за змінами.

Складність обліку та оподаткування експортних операцій пов'язана переважно з визнанням доходу, визначенням курсових різниць, які впливають на фінансовий результат експортера, а також з моментом виникнення податкових зобов'язань та коректністю визначення бази оподаткування для розрахунку податків. Особливої уваги потребують операції з експорту послуг, правила оподаткування яких відмінні від експорту товарів.

Список використаних джерел

1. Помулева В. М. Облік операцій купівлі – продажу іноземної валюти // Концептуальні основи та практичний досвід обліку, аудиту та оподаткування в умовах глобалізації економіки: монографія / за ред. Лищенко О. Г. – Запоріжжя: Запорізька політехніка-ФОП Мокшанов В. В., 2023. С. 70-80.

2. Українська економіка у 2024 році: спецвипуск Трекеру. URL: https://ces.org.ua/ukrainian_economy_in_2024/?gad_source=1&gad_campaignid=22439086746&gbraid=0AAAAACM-mc3OGLyqwO_kC0Y3eMnyiqtVW&gclid=CjwKCAjw3_PCBhA2EiwAkH_j4veLvU4WMTtYDUZHiznv-Erkd5JRA71X9o9pRRsqVQtLM2e48pkKcRoC91YQAvD_BwE.

3. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16.04.1991 р. № 959-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#Text>.

4. Митний кодекс України № 4495-VI від 13.03.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#n1111>.

5. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI [із змінами та доповненнями]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.

6. Про затвердження переліків товарів, експорт та імпорт яких підлягає ліцензуванню, та квот на 2025 рік : постанова КМУ від 24 грудня 2024 року № 1481. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1481-2024-%D0%BF#Text>.

7. Фітосанітарні вимоги країн. URL: <https://dpss.gov.ua/fitosanitariya-kontrol-u-sferi-nasinnictva-ta-rozsadnictva/fitosanitarni-vimogi-krayin>.

8. Access2Market. URL: <https://trade.ec.europa.eu/access-to-markets/en/home>.

9. Авторизація на провадження митної брокерської діяльності: як уникнути відмов? URL: <https://qdpro.com.ua/uk/news/avtorizaciya-na-provadžhennya-mitnoyi-brokerskoyi-diyalnosti-yak-uniknuti-vidmov>.

10. Договір про зону вільної торгівлі №. 997_n25 від 18.10.2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_n25#Text.

11. Угода про Правила визначення країни походження товарів у Співдружності Незалежних Держав №. 997_m65 від 20.11.2009 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_m65#Text.

12. Про Перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності: Закон України № 3392-VI від 19.05.2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3392-17>.

13. Про затвердження Змін до Правил перевезень вантажів автомобільним транспортом в Україні: наказ Міністерства розвитку громад та територій України від 14.11.2024 № 1332. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1831-24#Text>.

14. Кадуріна Л. О., Стрельнікова М.С. Облік зовнішньоекономічної діяльності на підприємствах України: теорія, практика, рекомендації: Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2007 – 606 с.

15. Жиглей І. В., Осіпчук Д. С. 2020. Експорт товарів і послуг: спільні та відмінні риси обліку й оподаткування. *Економіка, управління та адміністрування*. 4(90) (Січ 2020), 148–154. DOI:[https://doi.org/10.26642/ema-2019-4\(90\)-148-154](https://doi.org/10.26642/ema-2019-4(90)-148-154).

16. Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 15 «Дохід»: наказ МФУ №. 290 від 29.11.99. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0860-99#Text>.

17. Інкотермс- 2020: особливості застосування. URL: <https://news.dtki.ua/state/zed/58907-inkoterm-2020-osoblivosti-zastosuvannia>.

18. Щодо роз'яснення окремих питань бухгалтерського обліку: лист МФУ від 03.03.2007 №. 31-34000-20-10/4345. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v4345201-07#Text>.

19. Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 21 «Вплив змін валютних курсів»: наказ МФУ №. 193 від 10.08.2000. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0515-00#Text>.

20. Про затвердження узагальнюючих податкових консультацій з деяких питань оподаткування податком на додану вартість: наказ Мінфіну від 03.08.2018 р. № 673. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0673201-18#n16>.

21. Помулева В. М. Курсові різниці: облік та відображення у звітності. Особливості економічних реформ в Україні, пов'язаних з вимогами євроінтеграції: колективна монографія за ред. С. В. Шарової, Н. М. Левченко, ЗНТУ. Запоріжжя : СТАТУС, 2017. С. 191-207.

22. Валютні операції: порядок здійснення та облік/ М. Казанова, Н. Вороная, Н. Курган та ін. – Вид. 8-ме, перероб. І доп. Х.: Фактор, 2012.– 416 с.

Розділ 2. СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ОЦІНЮВАННЯ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

БОЛДУЄВА О. В.

*д.е.н., доцент, доцент кафедри фінансів,
банківської справи, страхування та фондового ринку,
Запорізький національний університет*

ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ ТА ФОРМУВАННЯ ЕКОСИСТЕМ У МІЖНАРОДНІЙ БАНКІВСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Функціонування банківського сектору є одним із ключових чинників стабілізації глобальної економіки. Він виступає рушієм економічного розвитку держав, сприяє зміцненню їх фінансової системи та підвищенню інвестиційної привабливості. Сфера банківських послуг постійно адаптується до нових викликів, серед яких провідну роль відіграють цифрова трансформація, глобалізаційні процеси, еволюція споживчих моделей і циклічні фінансові кризи [27].

Формування міжнародної банківської системи відбувалося поступово – у міру розвитку економічних відносин, ускладнення фінансових механізмів і розширення кола суб'єктів фінансового посередництва. Первісно банківські функції виконувалися різними учасниками економіки – від купців до духовних інституцій, які забезпечували зберігання цінностей, позики й обмін валют. Це є свідченням того, що банківська діяльність історично виникла як практичний інструмент торговельної взаємодії.

З часом ця діяльність набула інституційної форми: з'явилися спеціалізовані банки з чітко визначеним правовим статусом і регламентованими функціями. Важливим етапом стало створення центральних банків та впровадження систем регулювання, покликаних забезпечити фінансову стабільність та довіру до грошового обігу. Поступове розширення спектру банківських послуг охопило не лише традиційне залучення вкладів, а й кредитування, інвестування, управління активами тощо [23].

Сучасна банківська система – це складна мережа, до якої входять як традиційні банки, так і численні небанківські фінансові установи, що виконують подібні функції. Водночас, під впливом інновацій та змін у нормативному середовищі, дедалі більше банківських операцій виходять за межі класичного розуміння банківської справи. Причиною цього є активне розширення фінансових послуг, розвиток фінтех-сектору та нові формати взаємодії з клієнтами, що трансформують уявлення про межі й завдання банківської галузі [11].

Перш ніж аналізувати сутність банків та їхню роль у фінансовій системі, необхідно чітко окреслити поняття банківського ринку та його взаємозв'язок із фінансовим ринком загалом. Багато дослідників розглядають банківський ринок як комплекс усіх ринків, де присутні банки – як у ролі продавців

банківських продуктів, так і як споживачів ресурсів, необхідних для їхньої діяльності [10, 15, 24]. Такий підхід дозволяє стверджувати, що банківський ринок пронизує практично всі сектори економіки, оскільки охоплює широкий спектр операцій і послуг, які надають фінансові установи (табл. 1).

Таблиця 1. Взаємодія банків з різними ринками в ролі продавців і покупців

Ринок	Продавці	Покупці
Ринок засобів виробництва і виробничих послуг	Надання кредитів підприємствам, здійснення розрахунково-касового обслуговування, управління фінансами, ведення рахунків	Засоби праці та виробничі послуги, необхідні для здійснення банківської діяльності
Ринок предметів споживання і споживчих послуг	Надання споживчих кредитів, виступ як фінансовий посередник	Товари та послуги, необхідні для надання банківських сервісів і забезпечення експлуатаційної діяльності
Ринок праці	Формування попиту на професійні компетенції, участь у підготовці кадрів	Трудові ресурси, необхідні для реалізації кадрової політики банку
Ринок інтелектуально-інформаційного продукту	Надання банківських послуг інтелектуального характеру, зокрема консультаційних і аналітичних	Інформаційні технології, програмне забезпечення, аналітичні продукти для формування банківської екосистеми
Ринок нерухомості	Надання іпотечних кредитів, реалізація прав застави, участь у вторинному ринку нерухомості	Об'єкти нерухомості (офіси, земельні ділянки), необхідні для забезпечення функціонування банку
Фінансовий ринок	Надання кредитів, операції з валютою, цінними паперами, дорогоцінними металами	Грошові ресурси, депозити, цінні папери, валюта та дорогоцінні метали, що акумулюються банками
Ринок фінансових технологій	Запровадження фінтех-продуктів (мобільний банкінг, цифрові гаманці, платіжні сервіси)	Технологічні рішення, цифрові платформи, API, що забезпечують автоматизацію банківських операцій

Сучасна банківська діяльність ґрунтується на взаємодії з різними секторами ринкової економіки, що зумовлює наявність численних взаємозв'язків між продавцями та покупцями на ключових сегментах ринку.

На ринку засобів виробництва та виробничих послуг банки виступають продавцями, що надають кредити підприємствам, здійснюють розрахунково-касове обслуговування, управління фінансами та ведення рахунків. У ролі покупців виступають організації, які постачають банкам виробничі ресурси та послуги, необхідні для підтримки інфраструктури й забезпечення ефективного функціонування установи.

У сегменті ринку товарів широкого вжитку та споживчих послуг банки, виконуючи функції фінансових посередників, пропонують населенню споживчі кредити. Це забезпечує їхню взаємодію з постачальниками товарів і

послуг, що, своєю чергою, необхідні для обслуговування клієнтів та реалізації управлінських і операційних процесів.

На ринку праці банки формують попит на професійні компетенції, адаптовані до вимог сучасного цифрового середовища та динамічних змін у фінансовому секторі. Водночас вони виступають покупцями трудових ресурсів, необхідних для реалізації кадрової політики, підтримання операційної ефективності та досягнення стратегічних цілей.

У межах ринку інтелектуально-інформаційного продукту банки надають спеціалізовані послуги, зокрема консалтингові й аналітичні, а також активно споживають програмне забезпечення, інформаційно-аналітичні матеріали та інші результати інтелектуальної діяльності, які слугують основою для формування інноваційного банківського середовища.

На ринку нерухомості банки виконують функції фінансових посередників у процесах іпотечного кредитування та реалізації заставного майна у разі неповернення кредитів. Водночас вони самі виступають покупцями об'єктів нерухомості, необхідних для розміщення офісів, філій та інших елементів інфраструктури, що забезпечують адміністративну та операційну діяльність банку.

На фінансовому ринку банки є активними учасниками, що надають кредити, здійснюють операції з іноземною валютою, цінними паперами та дорогоцінними металами. Покупцями у цьому випадку виступають як фізичні, так і юридичні особи, які передають банкам кошти у вигляді депозитів або здійснюють інвестиції через фінансові інструменти.

На ринку фінансових технологій банки виступають і постачальниками, і споживачами інноваційних рішень. З одного боку, вони впроваджують фінтех-продукти – мобільний банкінг, онлайн-оплати, цифрові гаманці, автоматизовані платіжні сервіси, які змінюють формат взаємодії з клієнтами. З іншого – закупають технологічні платформи, API-рішення, інструменти для обробки великих даних, що забезпечують цифрову трансформацію операційних і управлінських процесів.

Таким чином, банківська система є інтегрованим елементом ринкової економіки, одночасно виконуючи функції постачальника й споживача фінансових, інформаційних, людських, матеріальних і технологічних ресурсів, що забезпечує її глибоку взаємозалежність з усіма ключовими ринками.

Поняття банківського ринку доцільно трактувати як комплексну систему, що охоплює всі форми банківської активності, спектр фінансових продуктів і послуг, умови їх надання, канали реалізації, а також категорії клієнтів, які є споживачами цих послуг. Такий ринок функціонує в межах кредитних, інвестиційних, розрахунково-платіжних, довірчих, консалтингових та інших фінансових операцій, що відображає багатовекторний характер сучасної банківської діяльності та її гнучке пристосування до потреб економіки.

Окрему специфіку має міжнародний банківський ринок, який на відміну від національних сегментів функціонує поза межами юрисдикції окремих держав і, як правило, обслуговується у євровалюті або інших вільно

конвертованих валютах. Його ключовою ознакою є відсутність територіальних обмежень, що створює умови для вільного руху капіталів, транснаціонального обслуговування клієнтів і тісної інтеграції банківських операцій у глобальну фінансову систему [7].

При аналізі банківського ринку доцільно враховувати його місце у структурі світового фінансового простору. Поняття банківського та фінансового ринку тісно взаємопов'язані, але не є тотожними. Світовий фінансовий ринок являє собою багатокomпонентну систему, що охоплює національні та міжнародні ринки капіталу, валют, цінних паперів, страхових і пенсійних продуктів. Його основним призначенням є забезпечення ефективного розподілу фінансових ресурсів між економічними суб'єктами, оптимізація співвідношення між попитом і пропозицією капіталу, а також підтримання стабільності глобальної економіки та функціонування міжнародної торгівлі [3].

Функціонування світового фінансового ринку забезпечується через діяльність спеціалізованих фінансових інститутів, які здійснюють управління потоками капіталу, його акумуляцію та перерозподіл між суб'єктами світової економіки. До основних функцій цього ринку належать зниження трансакційних витрат, концентрація фінансових ресурсів, забезпечення безперервності міжнародного руху капіталу, а також підтримання стійких економічних зв'язків у глобальному вимірі [4].

Залежно від обраного методологічного підходу, структура фінансового ринку може класифікуватися за секторальною ознакою (кредитний, валютний, страховий, фондовий, інвестиційний сегменти) або за типами учасників (банки, страхові компанії, пенсійні фонди, трастові установи тощо). Гнучкість і багаторівнева природа цього ринку дозволяють виокремлювати його окремі елементи: валютний сегмент, ринок дорогоцінних металів, боргових інструментів, капіталу та готівкових коштів [22]. Як і банківський ринок, світовий фінансовий ринок не має чітко визначених меж, оскільки його суб'єкти нерідко здійснюють операції, що виходять за межі традиційної спеціалізації та охоплюють декілька функціональних напрямів одночасно.

Взаємозалежність між банківським і фінансовим ринками зумовлена не лише тим, що банківський сектор є складовою частиною фінансового ринку, а й тим, що саме через банки проходить значна частина фінансових потоків [21]. Банківський ринок виступає історично сформованим механізмом організації фінансової системи в умовах індустріальної та постіндустріальної економіки, зберігаючи провідну роль у перерозподілі капіталу.

Однак банки не обмежуються виключно виконанням фінансових функцій. Вони також пропонують низку додаткових, небанківських і нефінансових сервісів – довірче управління активами, оренду індивідуальних сейфів, консультаційні, інформаційні, маркетингові послуги – що суттєво розширює межі їхньої економічної активності. Відтак поняття банківського ринку охоплює значно ширший спектр функцій, ніж це може здаватися при поверхневому аналізі, й виходить за межі суто фінансових трансакцій [1].

У цьому контексті міжнародний банківський ринок слід розглядати як самостійний структурний елемент глобального фінансового середовища, в межах якого здійснюють діяльність як банки, так і пов'язані фінансові та нефінансові інституції. Вони забезпечують обслуговування клієнтів за допомогою банківських і суміжних сервісів, що мають як грошовий, так і нематеріальний характер. Операції переважно проводяться у міжнародно визнаних валютах і базуються на стандартах фінансової інтеграції, що забезпечує ефективність взаємодії в умовах глобалізованої економіки.

Центральною категорією функціонування банківського ринку є поняття банківської діяльності, яка охоплює різноманітні форми фінансової взаємодії між інститутами та споживачами. Водночас ця діяльність не обмежується виключно банками як юридичними особами, адже в умовах трансформації фінансового середовища до її здійснення дедалі активніше залучаються інші фінансові структури – зокрема кредитні спілки, фінансові компанії, електронні платіжні системи – а в окремих випадках і нефінансові організації, які виконують подібні функції на підставі чинної нормативно-правової бази [25].

У класичному розумінні банківська діяльність передбачає створення грошей у формі кредитів, що є результатом трансформації залучених коштів у платоспроможний ресурс. Це забезпечує баланс між потребами позичальників і можливостями кредиторів, а також сприяє зниженню інформаційної асиметрії між учасниками фінансових відносин. Функціональна роль банків значно виходить за межі простого управління грошовими потоками, адже саме вони забезпечують підтримання ліквідності економіки та стабільність грошового обігу.

Однак з огляду на стрімкий розвиток фінансових інструментів, розширення спектра банківських послуг, появу нових суб'єктів фінансового ринку та розбіжності в правових підходах між країнами, універсального визначення банківської діяльності на сьогодні не існує. Це поняття є динамічним і змінюється відповідно до нормативного, технологічного та економічного контекстів.

У цьому зв'язку банківську діяльність доцільно трактувати як систематичне виконання активних, пасивних і посередницько-комісійних операцій, що здійснюються фінансовими інститутами з метою задоволення потреб клієнтів у банківських продуктах і послугах. Ці операції реалізуються в межах чинного національного та міжнародного законодавства з дотриманням принципів прозорості, надійності та ефективності.

Незалежно від юрисдикційних особливостей, банківська діяльність має стратегічне спрямування, орієнтоване на оптимізацію ризиків, зміцнення фінансової стійкості, розширення клієнтської бази, а також підвищення ринкової частки та прибутковості. Досягнення зазначених цілей забезпечується завдяки постійному вдосконаленню банківських технологій, впровадженню інноваційних фінансових продуктів, підвищенню якості обслуговування клієнтів та гнучкому реагуванню на їхні потреби шляхом адаптації цінової політики.

З функціонального погляду банківську діяльність прийнято класифікувати на три основні напрями:

Пасивні операції – передбачають мобілізацію фінансових ресурсів через залучення депозитів, випуск боргових інструментів, міжбанківське кредитування та інші механізми формування ресурсної бази.

Активні операції – охоплюють розміщення акумульованих коштів у формі кредитів, інвестицій, операцій з цінними паперами та іншими видами активів.

Комісійно-посередницькі операції – включають широкий спектр додаткових послуг, зокрема ведення рахунків, перекази коштів, надання консультацій, обслуговування платіжних інструментів, довірче управління активами тощо [6, 17, 24].

Кожен із цих напрямів формує основу для створення банківських продуктів, які, у свою чергу, реалізуються на спеціалізованих сегментах банківського ринку відповідно до змін попиту, конкурентного середовища та регуляторних умов (табл. 2).

Таблиця 2. Сфера банківської активності та відповідні сегменти банківського ринку

Функціональний напрям діяльності	Основні операції	Відповідні сегменти банківського ринку
Пасивні операції	– формування власного капіталу; – залучення депозитів і коштів на поточні рахунки; – випуск облігацій та векселів; – міжбанківське кредитування.	– інвестиційний сегмент: депозитні продукти, облігації, угоди з фондами та дорогоцінними металами.
Активні операції	– кредитування фізичних та юридичних осіб; – вкладення у матеріальні та нематеріальні активи; – інвестиційна діяльність; – операції з готівкою.	– ринок кредитних ресурсів: пряме та опосередковане кредитування, фінансові інструменти (лізинг, факторинг, форфейтинг).
Посередницько-комісійна діяльність	– ведення рахунків; грошові перекази; – обслуговування платіжних карток; валютні операції; – довірче управління; консалтингові послуги.	– платіжний сервіс, довірче управління, консалтинг, допоміжні ринки (страхування, зберігання цінностей, ІТ-послуги).

У діяльності будь-якої установи, що здійснює банківські операції – незалежно від її статусу чи форми власності – повинні дотримуватися фундаментальні принципи, які забезпечують її стабільне функціонування в ринковому середовищі. До базових засад, на яких ґрунтується сучасна банківська практика, належать:

- фінансова автономія та відповідальність у прийнятті управлінських рішень, що передбачає самостійність у веденні господарської діяльності та повну відповідальність за її результати;

- пріоритет ризик-орієнтованого підходу, що виявляється в розробці й впровадженні стратегій мінімізації потенційних загроз у процесі просування банківських продуктів і прийняття фінансових рішень;

- функціонування в межах доступних ресурсів і регуляторного поля, тобто діяльність банку має відповідати обсягам залучених коштів, можливостям інфраструктури й вимогам чинного законодавства;

- індивідуалізація операційної політики, що передбачає адаптацію банківських дій до конкретних умов ринку, типу клієнтів і специфіки фінансових інструментів;

- побудова відносин із клієнтами на договірній основі, що забезпечує прозорість зобов'язань і правовий захист сторін;

- опосередковане державне регулювання, яке реалізується не через пряме втручання в оперативну діяльність банків, а шляхом використання економічних інструментів впливу з боку наглядових органів, таких як ліцензування, нормування ризиків і застосування пруденційних стандартів [8].

У контексті міжнародної банківської діяльності, що виникла як відповідь на потребу обслуговування міждержавних торговельних потоків та руху капіталів, важливу роль відіграє географічна присутність банку за межами своєї країни. Така діяльність потребує розвиненої мережі іноземних представництв або дочірніх компаній – транснаціональних банків, основна частка доходів яких формується завдяки операціям з іноземними контрагентами.

Основою для здійснення міжнародних банківських операцій слугують дві ключові моделі: система кореспондентських рахунків та участь у глобальних платіжно-розрахункових мережах. Саме ці механізми забезпечують ефективне проведення трансакцій на значні обсяги в межах світового ринку [19].

Разом із тим сучасний етап розвитку банківської сфери супроводжується активною цифровізацією фінансових процесів, унаслідок чого значна частина операцій переміщується у віртуальне середовище. Сьогодні більшість трансакцій здійснюється через цифрові платформи, мобільні застосунки або вебпортали банків, що фактично зменшує потребу у фізичній присутності фінансових установ, у тому числі й за кордоном. Поширення мобільного банкінгу, систем онлайн-ідентифікації клієнтів, а також автоматизація внутрішніх процесів (наприклад, через застосування штучного інтелекту й машинного навчання) сприяють радикальному перегляду традиційної ролі банківських відділень.

На цьому тлі активізується розвиток необанків – фінансових установ, які надають широкий спектр банківських послуг виключно в цифровому форматі без фізичних офісів. Водночас зростає роль фінтех-компаній, які формують конкурентне середовище для класичних банків, пропонуючи інноваційні продукти з вищою адаптивністю до потреб клієнтів. У результаті географічна експансія транснаціональних банків трансформується: замість розширення мережі філій вони все частіше інвестують у цифрову інфраструктуру, кросплатформені рішення й забезпечення кібербезпеки. Така еволюція

підкреслює зростаюче значення цифрової присутності як ключового чинника глобальної банківської стратегії [26].

В умовах домінування цифрових технологій традиційне розмежування між національними та міжнародними банківськими операціями поступово стирається. Клієнт може здійснювати фінансові дії у глобальному масштабі, не покидаючи меж власної країни, що трансформує уявлення про територіальну приналежність банківських послуг. Відтак сучасний міжнародний банкінг дедалі більше трансформується у платформну модель, де простір функціонування визначається не фізичною інфраструктурою, а цифровими інтерфейсами доступу до фінансових сервісів (рис. 1).

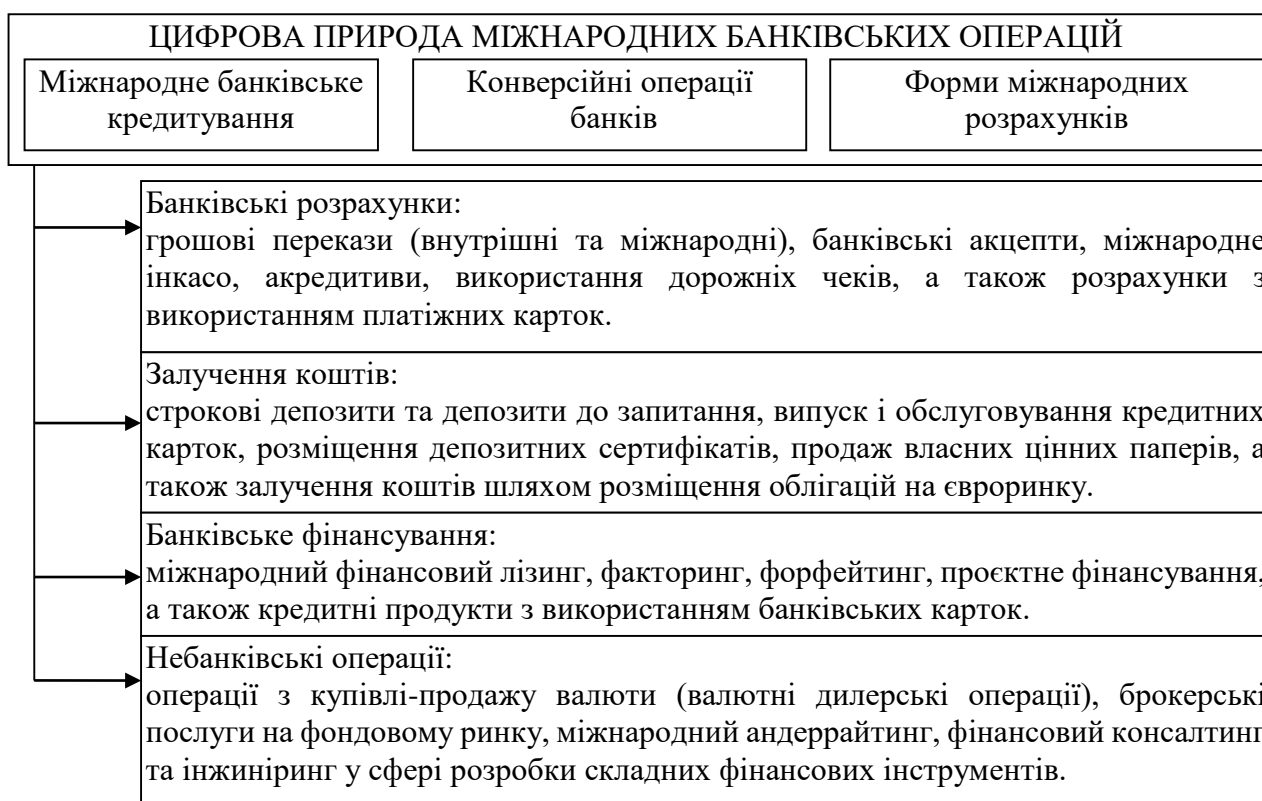

Рис. 1. Основні види міжнародних банківських операцій з урахуванням їх цифрової природи

Система регулювання банківської діяльності формується на національному рівні кожної держави та ґрунтується на положеннях внутрішнього фінансового законодавства. У її межах функціонують спеціалізовані органи нагляду, які контролюють дотримання банками нормативних вимог, забезпечують стабільність фінансової системи та знижують рівень системних ризиків. [18].

Наприклад, у Сполучених Штатах Америки головним регулятором банківського сектору є Федеральна резервна система (Federal Reserve System, або Fed), яка не лише виконує функції центрального банку, а й здійснює моніторинг діяльності комерційних банків по всій країні. Структура Fed включає Раду керівників, Федеральний комітет з операцій на відкритому

ринку (FOMC), а також 12 федеральних резервних банків, розташованих у ключових економічних регіонах. Крім того, регуляторними повноваженнями володіють банківські департаменти окремих штатів і Офіс контролера грошового обігу (OCC), що входить до структури Міністерства фінансів США.

У Китаї, починаючи з 2023 року, контроль над банківською системою здійснює Національна адміністрація фінансового регулювання (National Financial Regulatory Administration, NFRA), яка замінила ліквідовану Комісію з регулювання банківської та страхової діяльності (CBIRC). Цей орган об'єднав функції нагляду за банками, страховими компаніями та іншими фінансовими інститутами в межах єдиного регулятора.

В Україні основні функції щодо регулювання банківської сфери покладені на Національний банк України (НБУ), який водночас виконує функції емісійного центру, макропруденційного регулятора і координатора валютно-курсової політики.

Водночас із національним регулюванням зберігається потреба в глобальній фінансовій координації, яка забезпечує узгодженість міжнаціональних банківських операцій, уніфікацію вимог до проведення транзакцій і контроль за міждержавними потоками капіталу. У цьому контексті особливу роль відіграє Банк міжнародних розрахунків (BIS), який виступає в ролі наднаціонального інституційного посередника – своєрідного «банку для центральних банків».

Спочатку заснований для адміністрування репараційних виплат Німеччиною після Першої світової війни, нині BIS виконує критично важливі функції у забезпеченні фінансової стабільності на глобальному рівні. Його капітал розподілений між 63 центральними банками країн-учасниць, які володіють 600 000 акцій із номінальною вартістю 5 000 спеціальних прав запозичення (SDR) кожна. Разом ці країни формують близько 95 % світового валового внутрішнього продукту.

Його організаційна структура включає низку комітетів і робочих груп (наприклад, Базельський комітет з банківського нагляду, Комітет з ринкової інфраструктури, Комітет з глобальної фінансової системи), які забезпечують нормативну гармонізацію, обмін статистичними даними, стандартизацію нагляду та розробку рекомендацій для фінансових інституцій усього світу.

На практиці рекомендації BIS, зокрема Базельського комітету, активно впроваджуються в національні регуляторні системи. Наприклад, принципи Базель III щодо достатності капіталу, управління ризиками та ліквідності стали основою реформ банківського сектору в ЄС, США, Японії, Канаді, Україні та інших країнах. У межах нагляду BIS регулярно проводить огляди відповідності (peer reviews), що дозволяє забезпечити однаковий підхід до банківського регулювання навіть у різних економічних середовищах. Таким чином, BIS не лише формує глобальні стандарти, а й контролює їх практичну реалізацію у фінансових системах країн-учасниць (табл. 3).

Таблиця 3. Структура і напрямки діяльності Банку міжнародних розрахунків [32]

Орган / Комітет BIS	Коротка характеристика функцій
Рада з фінансової стабільності	Координує дії національних і міжнародних органів з питань регулювання, нагляду і стандартизації з метою підтримання стабільності.
Міжнародна асоціація страховиків депозитів	Розробляє глобальні стандарти страхування вкладів і вирішує питання, пов'язані з неплатоспроможністю банків.
Міжнародна асоціація органів страхового нагляду	Установлює стандарти нагляду в страховому секторі для захисту страхувальників і забезпечення стійкості фінансової системи.
Базельський комітет з банківського нагляду	Розробляє стандарти регулювання і нагляду, спрямовані на стабільний розвиток банківських систем країн-учасниць.
Комітет Ірвінга-Фішера зі статистики центральних банків	Розв'язує статистичні завдання на рівні глобальної професійної спільноти економістів і представників центробанків.
Робоча група з управління центральними банками	Забезпечує обмін інформацією щодо методів організації та управління центральними банками на неформальній основі.
Комітет з ринків	Аналізує поточну ринкову ситуацію, підтримує операції щодо реалізації монетарної та валютної політики центробанків.
Комітет з глобальної фінансової системи	Моніторить глобальні ризики, формує рекомендації для центробанків, визначає загрози стабільності фінансових ринків.
Комітет з платіжних і ринкових інфраструктур	Розробляє стандарти функціонування платіжних систем, клірингу, розрахунків та забезпечує їх ефективність і надійність.

Банк міжнародних розрахунків виконує низку ключових функцій, які охоплюють як операційні, так і стратегічні аспекти міжнародного фінансового регулювання. Основними напрямками його діяльності є:

- обслуговування міжнародних фінансових операцій, включаючи депозитні, кредитні, валютні трансакції, а також операції з цінними паперами й золотом;

- виконання ролі координатора монетарної та валютної політики, що передбачає узгодження дій між центральними банками в умовах глобальних економічних викликів;

- регуляторний моніторинг транскордонної фінансової діяльності, яка не підпадає під національні юрисдикції, зокрема в частині небанківських фінансових структур;

- надання аналітичної, статистичної та дослідницької підтримки, що сприяє підвищенню прозорості міжнародних фінансових процесів і формуванню єдиної інформаційної бази для монетарних регуляторів;

- функції клірингового та розрахункового посередника, особливо у сфері розрахунків у євровалюті, що зміцнює технічну інфраструктуру світового платіжного обороту.

Попри широкий спектр завдань, головною місією BIS залишається забезпечення стабільності глобальної фінансової системи. Ця мета

реалізується, зокрема, через розробку міжнародних стандартів банківського регулювання та впровадження загальних підходів до пруденційного нагляду.

Із 1974 року у структурі Банку діє Базельський комітет з банківського нагляду (BCBS), створений у відповідь на кризові події – насамперед банкрутство німецького банку Herstatt та втрати великих фінансових інститутів у результаті недостатнього регуляторного контролю. Комітет став ініціатором Базельських угод, які містять базові рекомендації щодо формування капіталу банків, оцінювання ризиків і організації банківського нагляду. Саме ці угоди стали наріжним каменем формування єдиного міжнародного регуляторного середовища.

Окрім BIS на глобальному фінансовому рівні функціонують інші важливі інститути, зокрема:

Міжнародний валютний фонд (МВФ), який був створений у 1945 році під егідою Організації Об'єднаних Націй. Його основне завдання – надання фінансової допомоги країнам, що мають дефіцит платіжного балансу, а також сприяння стабільності валютних курсів і розвитку міжнародної торгівлі;

Світовий банк (ВБ), діяльність якого зорієнтована на досягнення цілей сталого розвитку, зокрема через надання безпроцентних кредитів або грантів країнам з обмеженим доступом до міжнародного ринку капіталу.

Попри широке поле діяльності, ці інститути зосереджені переважно на державному секторі та фінансовій підтримці країн, що розвиваються. Натомість Банк міжнародних розрахунків виступає центральною ланкою міжбанківської взаємодії на наднаціональному рівні, формуючи основу для глобального фінансового управління.

Наразі міжнародна банківська діяльність регулюється відповідно до положень Базельської угоди третьої редакції (Базель III), яка є чинною на глобальному рівні. Однак фінансові регулятори вже працюють над новим етапом реформ – Базель IV, покликаним посилити пруденційне наглядання за банківською системою в умовах зростаючої складності фінансових інструментів і ризиків.

Базель I (1988–2004)

Цей початковий стандарт був запроваджений у відповідь на хвилю банкрутств банків і мав на меті обмежити кредитний ризик шляхом встановлення нормативу достатності капіталу. Було вперше запропоновано підхід до розрахунку ризику із застосуванням вагових коефіцієнтів активів, а фінансова стійкість банку визначалася здатністю покривати ризики за рахунок власного капіталу, що складався з основного (акціонерного) та додаткового капіталу. Основний недолік – фокус винятково на кредитному ризику, без урахування інших типів фінансових загроз, з обмеженою деталізацією ризикових категорій.

Базель II (2004–2009)

Удосконалена версія угоди враховувала нові реалії, зумовлені поширенням цифрових фінансових послуг. Окрім кредитного ризику, до нормативного поля були включені ринковий та операційний ризики. Розрахунки стали більш гнучкими завдяки впровадженню трьох підходів:

стандартизованого, базового внутрішнього рейтингу та вдосконаленого внутрішнього рейтингу. Проте угода зазнала критики через надмірну гнучкість у підходах до розрахунку капіталу, що дозволяло банкам знижувати фактичні резерви до мінімально допустимих рівнів, ускладнюючи забезпечення фінансової стійкості в умовах кризи.

Базель III (з 2009 року і дотепер)

Розроблений після глобальної фінансової кризи 2008 року, цей пакет заходів мав на меті усунути прогалини в пруденційній політиці. Посилено вимоги до капіталу, зокрема запроваджено буфери капіталу для покриття непередбачених втрат, встановлено нормативи ліквідності (LCR і NSFR), а також обмеження рівня левериджу. Значно розширено охоплення стандарту – він поширюється не тільки на банки, а й на інші фінансові установи, що виконують посередницькі функції. Водночас високі вимоги виявилися складними для впровадження в багатьох юрисдикціях, спричинивши зростання обсягів «тіньового» банкінгу, що уникає суворого нагляду.

Базель IV (у процесі впровадження)

Розробка нового пакета заходів почалася у 2014 році як логічне продовження Базель III. Основна мета – подальше зміцнення фінансової стабільності через уточнення методології розрахунку ризиків. Передбачено перехід до нових принципів оцінки активів, з урахуванням кредитного ризику контрагента, відсоткового ризику в банківській книзі, а також зміни коефіцієнтів ризиковості. Також оновлюється підхід до розрахунку операційного ризику – впроваджується модель із використанням бізнес-індикаторів і коефіцієнта потенціалу.

За інформацією Базельського комітету, поступове впровадження стандарту заплановано на 2023–2028 роки, хоча в ЄС і Великій Британії він стартує з 2025 року і триватиме до 2030 року. У США точні строки ще не затверджені.

Попри поступове вдосконалення регуляторної бази, Базельські угоди залишаються далекими від універсального вирішення проблем банківської ліквідності та наглядової ефективності.

По-перше, вимоги щодо передачі ризиків поза межі банківського балансу через сек'юритизацію стимулюють створення спеціальних дочірніх структур, які номінально не підпадають під банківський нагляд. Це породжує нові фінансові продукти й установи, формально легальні, але потенційно ризиковані.

По-друге, тіньовий банківський сектор продовжує стрімко зростати. Тіньовий банківський сектор зберігає динаміку зростання та охоплює майже половину світових фінансових активів – 49,1 % станом на 2023 р. Порівняно з традиційним банкінгом, його обсяг зріс на 8,5 %, тоді як банки – лише на 3,3 %. Найбільші частки розміщені в США та Європі, зростання ж сектору стрімко посилилося після коронакризи.

По-третє, пандемія COVID-19 пришвидшила діджиталізацію банківського обслуговування. У ряді країн було ухвалено рішення дозволити дистанційне відкриття рахунків для фізичних осіб і суб'єктів малого та

середнього бізнесу, з використанням онлайн-банкінгу та мобільних застосунків, включаючи віддалену ідентифікацію клієнтів [2].

Таким чином, учасників глобального фінансового ринку доцільно класифікувати за двома великими блоками:

суб'єкти пруденційного нагляду та регуляторні органи – як на глобальному (Базельський комітет, МВФ, БМР), так і на національному рівнях;

банки, парабанківські інститути та представники тіньового сектору – як носії основних фінансових трансакцій (рис. 2).

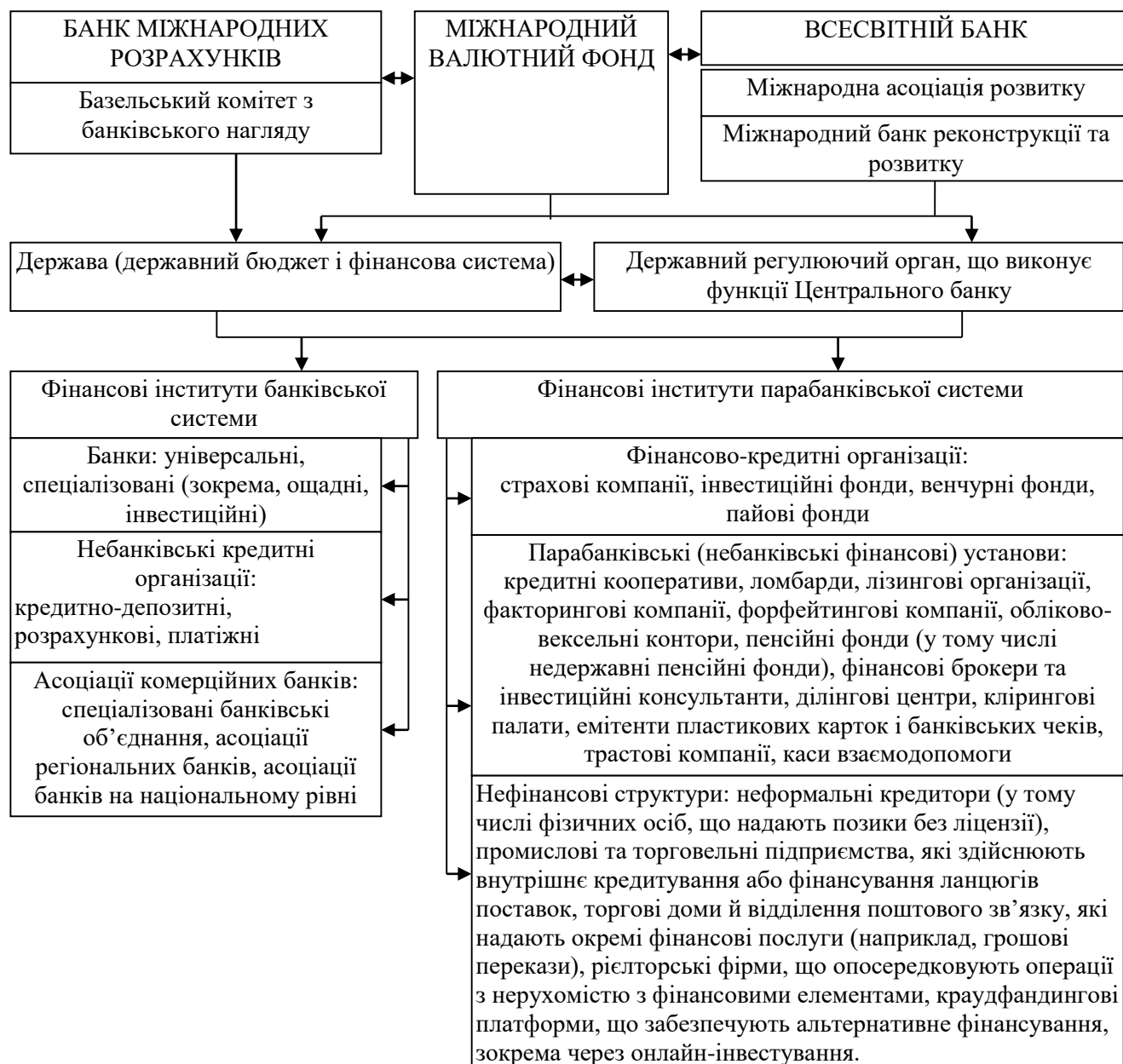

Рис. 2. Структура учасників світового фінансового ринку

Попри розмаїття учасників фінансового ринку, провідну роль у забезпеченні стабільності та ефективності функціонування як національного, так і міжнародного банківського середовища продовжують відігравати

установи класичної банківської системи – передусім, банки. Їх домінування пояснюється кількома ключовими чинниками.

По-перше, банки активно діють у більшості секторів економіки, пропонуючи повний спектр фінансових послуг. Вони не лише надають кредити, виступаючи як посередники між вкладниками та позичальниками, а й беруть участь у торгівлі цінними паперами, валютними операціями та угодах із дорогоцінними металами. Крім того, банки мають широкі можливості для участі в міжнародних розрахункових і кредитно-фінансових операціях, що зміцнює їхню позицію на глобальному ринку.

По-друге, банківські установи функціонують у чітко регламентованому правовому полі. Це забезпечує вищий рівень довіри з боку контрагентів і клієнтів, знижує ризики фінансових операцій і створює підґрунтя для здійснення як внутрішніх, так і транскордонних угод. У свою чергу, це надає банкам конкурентні переваги у порівнянні з іншими типами фінансових інститутів.

Разом із тим, останнім часом зростає значення так званих парабанківських структур – небанківських фінансових установ, які часто діють гнучкіше, оперативніше впроваджують інновації й здатні адаптуватися до змін споживчих запитів без обтяжливих адміністративних процедур. Їх популярність пояснюється швидким доступом до послуг, діджиталізацією та здатністю працювати в онлайн-середовищі, що забезпечує зручність для клієнтів і знижує операційні витрати [13]. Проте, слід зауважити, що ці організації не позбавлені традиційних банківських ризиків, зокрема ризику втрати ліквідності. Ба більше, недостатня регуляторна прозорість і слабкий нагляд посилюють потенційні загрози для фінансової стабільності.

У результаті таких змін спостерігається розмиття меж між класичною банківською діяльністю та функціонуванням альтернативних фінансових сервісів. Сьогодні банківську діяльність здійснюють не лише банки в традиційному розумінні, а й низка нових учасників, які пропонують фінансові послуги поза межами класичних моделей. Водночас і самі банки дедалі частіше виходять за межі своєї типової функціональності, впроваджуючи продукти, що не завжди відповідають усталеним уявленням про банківську справу.

Це зумовлює необхідність переосмислення поняття «банківська система». Традиційно воно охоплювало сукупність банків, кредитних установ, допоміжних сервісних організацій (клірингових центрів, платіжних систем, аудиторських та ІТ-компаній), які забезпечували функціонування банківського сектору. Проте нині банківська екосистема значно розширилася. У ній дедалі активніше функціонують компанії, що працюють на стику фінансових і технологічних секторів (fintech), а також інститути, які створюють інфраструктуру для підтримки цифрових трансакцій [28].

Діджиталізація стала потужним імпульсом змін у банківській і фінансовій системі загалом. Вона охоплює всі сфери людської діяльності, змінюючи не лише інструменти й технології, а й принципи взаємодії між учасниками ринку, управлінські моделі, інституційні рамки та нормативно-

правове регулювання. Цифрові рішення породжують нові економічні екосистеми, де провідне місце займають хмарні технології, штучний інтелект, блокчейн та платформи відкритого банкінгу [5].

Разом з тим, темпи і характер впровадження цифрових технологій значною мірою залежать від історико-культурного контексту, рівня розвиненості національної інфраструктури, а також інституційної спроможності держави. Тому цифрова трансформація банківської сфери у кожній країні має свої особливості і відбувається за унікальним сценарієм.

Фінансовий сектор глобальної економіки зазнає глибоких змін, зумовлених як технологічними проривами, так і трансформацією глобального ринкового середовища. На формування міжнародного ринку капіталу сьогодні впливають такі основні чинники:

- швидкість технологічного та економічного розвитку країн;
- глибина лібералізації національних ринків;
- рівень політичної стабільності [20].

Ці аспекти формують як можливості, так і ризики для подальшого функціонування банківських інституцій у глобальному контексті. (табл. 4).

Таблиця 4. Характеристика факторів впливу на розвиток світових ринків капіталу

Фактор	Вплив на розвиток ринків капіталу
Темпи економічного розвитку	Економічне зростання сприяє формуванню надлишкових заощаджень і капіталу в країнах з розвинутою фінансовою системою, що забезпечує їх експорт на міжнародні ринки. Водночас у країнах з нижчим рівнем розвитку зростає попит на зовнішні фінансові ресурси. Важливу роль відіграють також структурні реформи, інституційна якість, продуктивність праці й інвестиційна привабливість економіки.
Рівень лібералізації національних ринків капіталу	Поглиблення інтеграції до глобального фінансового середовища залежить від відкритості та лібералізації внутрішнього ринку капіталу. Проте надмірна лібералізація без належного регулювання може створити фінансові ризики. Поступовий перехід країн із перехідною економікою до стандартів провідних фінансових центрів супроводжується як позитивною динамікою, так і потенційною вразливістю до зовнішніх шоків.
Рівень політичної стабільності та передбачуваності	Політична стабільність та передбачуваність державної політики є ключовими умовами притоку капіталу. Іноземні інвестори оцінюють не лише політичні ризики, але й наявність ефективних правових механізмів, захист прав власності, боротьбу з корупцією, незалежність судової системи та послідовність регуляторних рішень. Ринки з високим рівнем політичної прозорості та інституційної якості користуються підвищеним довірою з боку глобальних інвесторів.

Протягом останніх десятиліть світова економіка зазнає стрімких змін під впливом взаємопов'язаних процесів, серед яких ключову роль у формуванні цифрового середовища відіграють глобалізація та індустріалізація, що супроводжуються впровадженням новітніх технологій.

Поняття глобалізації, що стало загальноживаним у другій половині ХХ століття, насправді має глибші історичні корені. Перші спроби його концептуалізації пов'язують із занепадом Вестфальської моделі суверенних держав унаслідок зростаючого впливу транснаціональних потоків інформації, капіталу й товарів [29]. Ще у 1983 році Т. Левіт запропонував сучасну економічну інтерпретацію терміна «глобалізація», наголосивши на тому, що транснаціональні корпорації формують нові ринкові структури, а рушіями глобальних економічних трансформацій виступають технології та глобальні інтеграційні процеси [39]. У свою чергу, М. Кастельс визначає глобалізацію як економіку, що функціонує як єдине ціле в реальному часі на глобальному рівні [33].

Глобалізація – це багатовимірне явище, що охоплює політичні, економічні, соціальні та технологічні виміри. Вона трансформує міжнародну економічну взаємодію, уніфікуючи ринкові механізми та стираючи національні бар'єри між учасниками фінансової системи. У банківському секторі цей процес виявився через активне зростання транснаціональних банківських структур, посилення конкуренції на світовому ринку капіталів, а також розширення географії надання банківських послуг.

Однією з ключових тенденцій стало формування глобального банківського простору через злиття регіональних банківських ринків, що поступово інтегруються у єдину світову банківську систему. Зниження інституційних бар'єрів, спрощення доступу до ринків капіталу, а також відмова від вузької спеціалізації банків сприяли появі універсальних фінансових установ, які часто позначають терміном «банківські супермаркети» [34].

Ці зміни відкрили нові можливості: розширення клієнтської бази, диверсифікація джерел доходів і ризиків, швидке реагування на коливання ринкової кон'юнктури. Разом із цим банки були змушені адаптуватися до таких викликів, як: зміни в структурі та поведінці споживачів, зниження прибутковості (маржі), стрімке зростання операційних витрат, швидкий розвиток цифрових технологій, поява нових каналів збуту, зростання вимог до прозорості діяльності філій, активізація фондових ринків, нові регуляторні ініціативи, високий попит на капітал і загострення конкуренції [34].

На тлі глобалізаційних процесів світ вступив у нову фазу індустріального розвитку. Сьогодні активно розгортається четвертий етап – Індустрія 4.0, і водночас здійснюються підготовчі кроки до переходу на п'яту фазу – Індустрію 5.0. Концепція Індустрії 4.0, популяризована після виступу Клауса Шваба на Всесвітньому економічному форумі у 2016 році [43], передбачає комплексне поєднання людини, машин та цифрового середовища. Вона ґрунтується на інтеграції кіберфізичних систем, хмарних платформ, штучного інтелекту та великих даних, що дозволяють переносити значну частину операцій у віртуальний простір.

Основні принципи Індустрії 4.0 включають:

- безпосередню взаємодію між людьми та машинами через Інтернет речей;

- автоматизацію небезпечних або складних для людини операцій;
- створення цифрових двійників реальних процесів;
- автономність машин у прийнятті рішень на основі аналізу масивів даних;

- миттєвий обмін інформацією між учасниками виробничого ланцюга.

Паралельно з розвитком Індустрії 4.0 починає формуватися Індустрія 5.0, яка зосереджується на індивідуалізації продуктів, людиноцентричності виробництва та сталому розвитку, і яка очікувано настане протягом найближчих десяти років – значно швидше, ніж попередні етапи індустріалізації.

Оцінювання рівня цифрового розвитку здійснюється як на рівні окремих компаній, так і на рівні держав. Для комплексної характеристики цифрового середовища використовуються, зокрема, два основні індикатори:

Індекс цифрової економіки та суспільства (DESI) [44] – дає змогу оцінити рівень цифрової інтеграції через показники розвитку електронних комунікацій, цифрових навичок населення, впровадження інновацій бізнесом і доступності цифрових державних послуг.

Рейтинг цифрової конкурентоспроможності [45] – аналізує здатність країн до цифрових перетворень на основі трьох компонентів: знань, технологій та готовності до інновацій.

Таким чином, цифровізація перетворюється на визначальний чинник модернізації світової економіки. Швидкість технологічних змін не лише скорочує часові інтервали між фазами індустріального розвитку, а й радикально змінює модель функціонування глобальних ринків. У XXI столітті цифрові технології виступають не просто інструментом, а рушієм еволюції міжнародної економічної діяльності, трансформуючи принципи конкуренції, форми кооперації та логіку стратегічного планування.

У сучасну епоху цифрової трансформації визначено низку ключових тенденцій, які суттєво змінюють логіку функціонування економіки, споживчої поведінки та бізнес-моделей. До найбільш помітних цифрових трендів належать:

Трансформація споживчих моделей. Сучасні користувачі очікують миттєвого доступу до продуктів та сервісів, з підвищеним упором на інтуїтивні інтерфейси та візуальний контент.

Цифрове переосмислення секторів та поява нових галузей. VR/AR/XR активно інтегруються у сферу нерухомості, освіти, туризму, рітейлу, культури тощо

Експоненційне впровадження інноваційних технологій. Як підкреслює Рей Курцвейл, швидкість технічного прогресу зростає за експоненційною моделлю, що радикально змінює правила гри в бізнесі та на ринку [38].

Зростання частки нематеріальних активів у вартості компаній. Якщо ще чотири десятиліття тому нематеріальні ресурси становили менше п'ятої частини ринкової капіталізації компаній індексу S&P 500, то сьогодні їх частка перевищує 85 %, що еквівалентно близько 21 трлн дол. США [30, 36].

Формування інноваційних бізнес-екосистем. Компанії, які прагнуть утримати лідерство, трансформують свої операційні моделі, створюють багатовекторні цифрові екосистеми, поєднуючи фінансові, технологічні, логістичні, інформаційні та сервісні компоненти.

Історія цифровізації у фінансовому секторі бере початок із появи перших обчислювальних машин, глобальної мережі Інтернет та технологій самообслуговування. Сьогодні ці процеси охоплюють мобільні додатки, вбудовані платформи, штучний інтелект та хмарні рішення. У результаті банки зазнали повної трансформації, що охоплює не лише оновлення інфраструктури, але й кардинальні зміни бізнес-процесів, організаційних структур і підходів до обслуговування клієнтів.

У цьому дослідженні цифровізація розглядається як сукупність змін у банківських процесах, зумовлених поширенням цифрових технологій, що відповідають новим запитам клієнтів і загальноекономічним трендам.

Масове підключення до Інтернету та соціальних платформ дало клієнтам безпрецедентні можливості контролю, вибору й доступу до фінансових послуг. Це усунуло асиметрію інформації, яка раніше дозволяла банкам диктувати умови. Подальший розвиток мобільних технологій, поширення смартфонів і персональних комп'ютерів сприяв повсюдному переходу до дистанційного обслуговування – без черг і у форматі 24/7.

У наступній фазі з'явилися мобільні гаманці, які не лише зменшили потребу у готівкових розрахунках, а й поступово витісняють фізичні банківські картки, які замінюються смартфонами з технологією NFC. З огляду на це, банківські установи стикаються з новим викликом – клієнти все менше потребують традиційного обслуговування і фізичної присутності банків.

Експерти передбачають, що в найближчі роки може відбутися остаточне відокремлення функцій поточного рахунку від банку як інституції. Усе більше фізичних і юридичних осіб зможуть надавати банківські послуги самотійно, віртуально, без потреби в ліцензованому офісі. За прогнозами Бретта Кінга, у разі, якщо класичні банки не адаптуються до цифрової реальності, вони можуть зникнути в їхньому звичному вигляді [37].

Згідно з аналітичними звітами компанії McKinsey, цифровізація дозволила банкам створити нові конкурентні переваги, зокрема:

- розширення асортименту послуг (зокрема, персоналізованих фінансових, телекомунікаційних, роздрібних, туристичних);
 - зниження витрат на обслуговування та управління операціями;
 - глибший аналіз ризиків і підвищення точності кредитних рішень;
 - формування інноваційних екосистем навколо банківської діяльності
- [40].

Таким чином, банківська система пройшла еволюційний шлях – від фрагментарної структури з обмеженою доступністю до цілісного цифрового банкінгу, орієнтованого на клієнтський досвід, гнучкість, оперативність обслуговування та інтеграцію з цифровими екосистемами, що охоплюють широкий спектр фінансових і нефінансових послуг.

Остаточний імпульс до повномасштабної цифровізації банківської галузі було надано пандемією COVID-19 у 2020 році. Масові локдауни, обмеження фізичних контактів і необхідність підтримки економічної активності змусили банки впроваджувати цифрові інструменти не поступово, а терміново.

Саме цей період став точкою неповернення до традиційних моделей, коли банки почали активно розбудовувати власні цифрові екосистеми, орієнтовані на безперервність послуг, кібербезпеку, штучний інтелект та хмарні рішення (табл. 5).

Таблиця 5. Нові етапи цифрової трансформації банківської системи під впливом розвитку технологій

Етап	Ціль	Ключові елементи
Цифровізація	Збільшення продажу банківських продуктів і виконання банківських операцій через цифрові канали	Штучний інтелект та роботизація; Системи комунікацій; Розрахунковий центр; Аутентифікація та біометрія
Технології	Проведення реструктуризації традиційного банківського бізнесу шляхом впровадження банківських продуктів і фінансових послуг в екосистему	Монетизація даних; Відкритий API; DevSecOps; Хмарні технології; Великі дані; Застосування методів проєктного управління
Внутрішня екосистема	Формування нового елемента стилю і життя приватних і корпоративних клієнтів	Банк, вбудований в навколишнє середовище; Екосистема житла і управління капіталом; Мобільні дані; Превалювання сегмента B2B

Найбільший вплив цифровізація виявилася на банківські продукти та банківські послуги (рис. 3).

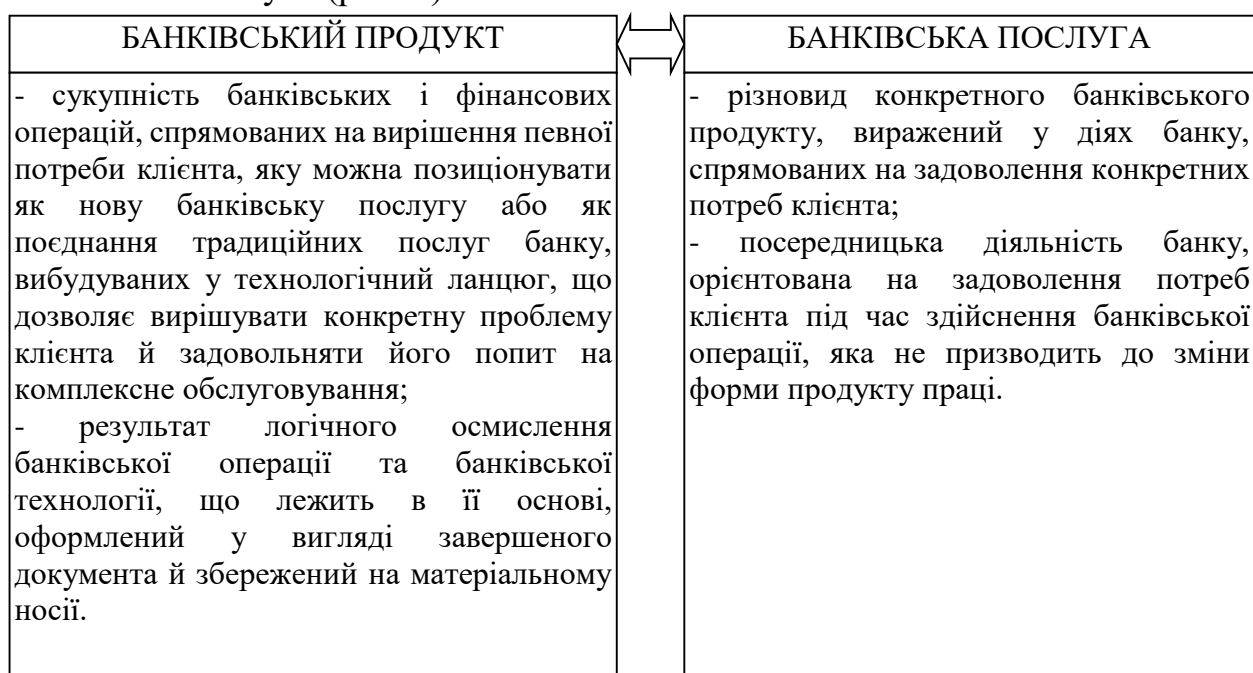

Рис. 3. Співвідношення понять «банківський продукт» і «банківська послуга» [16]

Цифрова трансформація істотно вплинула на змістовне наповнення та межі між поняттями «банківський продукт» і «банківська послуга», які дедалі більше інтегруються в єдину пропозицію, орієнтовану на створення цінності для клієнта. У нових умовах банківську послугу доцільно розглядати як елемент банківського продуктового комплексу, якість якого визначається цілою низкою чинників. Серед них – рівень надійності, гарантованість, оперативність обслуговування, доступність каналів комунікації, зрозумілість пропозиції, а також низький ризик використання. Окрему роль відіграють як внутрішні (професіоналізм персоналу, інноваційність організаційних процесів, стан технологічної інфраструктури), так і зовнішні (ринкова динаміка, регуляторні умови, споживчі очікування) чинники.

Унаслідок цифровізації банківська сфера демонструє стрімке оновлення через впровадження численних інновацій, які охоплюють як зміст продуктів, так і способи їхнього надання. Ці інновації умовно можна класифікувати на три основні напрями:

1. Процесні інновації

Йдеться про модернізацію механізмів і каналів надання банківських послуг завдяки впровадженню новітніх цифрових технологій, серед яких: інтеграція високошвидкісних каналів передачі даних; розвиток систем міжбанківських і транскордонних розрахунків, зокрема SWIFT, T2, а також національних систем миттєвих платежів, таких як Faster Payments, UPI, Pix, TIPS; цифрова ідентифікація учасників фінансових операцій; використання технологій штучного інтелекту, обробки великих даних (Big Data) і блокчейн-рішень; функціонування глобальних і регіональних платіжних систем, зокрема Visa, MasterCard, SEPA, SWIFT, UPI та Pix.

2. Продуктові інновації

Модернізація та розширення переліку банківських продуктів, спрямованих на задоволення нових потреб споживачів: пропозиція комплексних фінансових рішень, таких як інвестиції в нерухомість, страхові інструменти, фінансовий лізинг; розширення валютних операцій та інструментів із дорогоцінними металами; впровадження гейміфікованих фінансових сервісів; розвиток інтернет-банкінгу та мобільного банкінгу, що забезпечують цілодобовий доступ до рахунків; інновації у сфері обслуговування банківськими картками (віртуальні картки, NFC, токенизація тощо).

3. Інновації на ринку капіталу

Розширення спектра послуг у сфері боргового капіталу: фінансове посередництво з використанням нових інструментів: депозитні сертифікати, грошові ринкові рахунки, контокорентні лінії з овердрафтом; брокерські послуги та підтримка клієнтів у здійсненні біржових операцій; обслуговування інструментів фінансового ринку: фінансові деривативи (ф'ючерси, опціони), неліквідні цінні папери, похідні фінансові інструменти (ПФІ), криптовалюти; розвиток альтернативних ринків залучення капіталу, зокрема краудфандингу та токенизації активів.

Сукупність вказаних трансформацій формує підґрунтя для становлення принципово нового формату банківської моделі – «Банк 4.0», що орієнтується на повну цифрову присутність, автоматизацію операцій, персоналізацію обслуговування та високий рівень клієнтського досвіду (рис. 4).

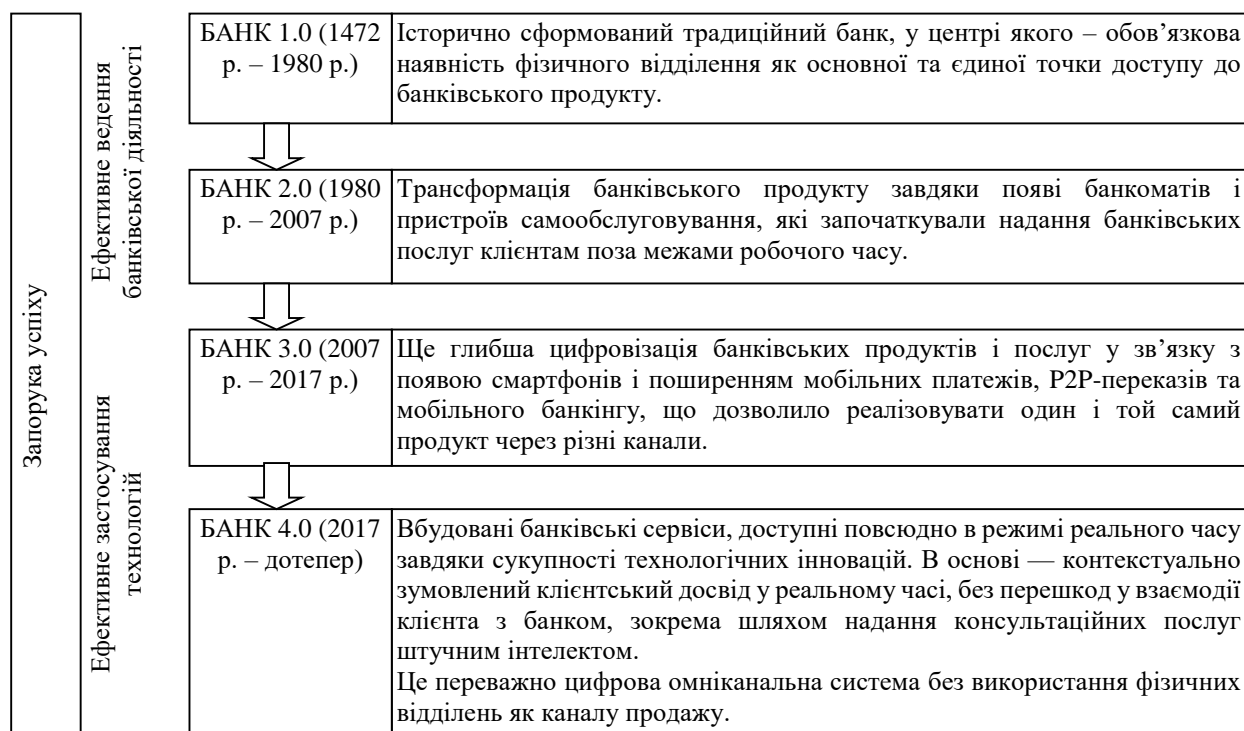

Рис. 4. Перехід від «Банку 1.0» до «Банку 4.0» шляхом цифровізації банківської діяльності [37]

Попри формальне виділення етапів еволюції банківської діяльності, часові межі переходу до кожного з них залишаються умовними. Деякі фінансові установи, ігноруючи цифрову трансформацію, досі функціонують за принципами, що сформувались ще в епоху «Банку 1.0» – тобто з часів середньовічних банківських домів, зокрема родини Медичі в XII столітті. Таке технологічне відставання загрожує їх повним витісненням з ринку через втрату конкурентних переваг, обмежену затребуваність і неспроможність адаптуватися до сучасних умов функціонування фінансового сектору.

Оцінити потенційну неконкурентоспроможність банку можна шляхом аналізу таких чинників:

- рівень бар’єрів входу на банківський ринок та їх регуляторна жорсткість;
- особливості правового регулювання банківської діяльності в конкретній країні;
- наявність якісної інфраструктури постачання фінансових ресурсів;
- загальний рівень розвитку фінансового сектору;
- ступінь проникнення та використання новітніх технологій;
- рівень попиту з боку споживачів на інноваційні банківські продукти та цифрові послуги.

Щоб банк відповідав критеріям «Банку 4.0» і залишався конкурентоспроможним у цифрову епоху, він має не лише оновлювати свої сервіси, а й стати невід’ємною частиною повсякденного життя клієнтів – як фізичних, так і юридичних осіб. За відсутності таких змін фінансові установи ризикують бути витісненими з ринку інноваційними альтернативами, зокрема краудфінансовими платформами, які надають користувачам більше гнучкості, швидкості обслуговування та зменшення транзакційних витрат.

НАДАННЯ ПОСЛУГ	ВЕДЕННЯ БІЗНЕСУ	ТЕХНОЛОГІЇ	БАНКІНГ
моделювання даних і поведінки клієнтів; проектування клієнтського досвіду; брендинг і реклама; орієнтація на ключовий функціонал пропонуваніх банківських продуктів.	дослідження, стратегія, розвиток; взаємодія з партнерами; комунікації та організаційний розвиток; фінансування та контроль; комплаєнс-контроль, юридичні процедури та алгоритми.	органічне використання нових технологій; урахування необхідності цифрової ідентифікації користувача, безпеки, мінімізації ризиків; створення внутрішніх систем; використання комплексу технологій; акцент на штучному інтелекті, машинному навчанні, моделюванні.	зберігання коштів, інвестиції, заощаджувальні програми; кредитування; платежі, мережі, торгове фінансування.

Маркетингові дослідження фінансового ринку та інновацій на ньому	Менеджмент готівкових коштів і інновації у фінансовому посередництві
Моніторинг ринку з використанням цифрових технологій	Скорочення операційних витрат за рахунок ефективного управління активами й операціями та використання нових технологій
Дослідження змін інституційного середовища	Реінжиніринг бізнес-процесів і реструктуризація організаційної структури
Моніторинг законодавства	Зміни в усіх бізнес-процесах із метою відповідності новим запитам і вектору на цифровізацію банківської діяльності. Сегментація та диверсифікація бізнесу, зниження нераціональних витрат, зміна підпорядкованості.
Адаптація банківських продуктів і продуктів екосистеми до використання в банку	Використання програм лояльності
Інвестиції в нові технології, нерухомість, страховий бізнес, фінансовий лізинг і трастові операції; формування екосистеми інновацій. При цьому важливо враховувати вимоги клієнтів і зберігати баланс між традиційними й інноваційними продуктами, а також проводити відповідні банківські операції.	Збір інформації про задоволеність клієнтів і виявлення їх основних запитів на основі великих даних і з використанням технологій штучного інтелекту
	Розробка програми інновацій з урахуванням зниження інноваційного ризику
	Побудова єдиної інноваційної стратегії з урахуванням синергійного ефекту ризику

Рис. 5. Елементи формування організаційної структури сучасного банку в умовах розвитку і технологій цифрової економіки [37]

Для забезпечення ефективної цифрової трансформації банк має реалізувати системну інноваційну стратегію, яка передбачає: створення продуктів на основі аналізу потреб клієнтів та доступних технологічних можливостей; формування кадрового резерву з високим рівнем цифрових

компетенцій; розбудову інтегрованої системи управління даними та впровадження механізмів швидкої аналітики; перехід до гнучкої архітектури ІТ-рішень і застосування принципів відкритого банкінгу (open banking); активне впровадження технологій штучного інтелекту, машинного навчання та блокчейн-платформ; налагодження партнерств із фінтех-компаніями для підвищення ефективності, скорочення витрат і розширення спектра цифрових послуг; співпрацю з постачальниками даних для поглибленого аналізу поведінки клієнтів та персоналізації сервісів.

Таким чином, новітня модель організації банку повинна ґрунтуватися на гнучкій, інноваційно орієнтованій структурі, що здатна ефективно використовувати наявні ресурси й цифрові технології для виконання широкого спектра фінансових операцій. Такий підхід забезпечить не лише виживання, а й лідерські позиції банку на сучасному ринку фінансових послуг (рис.5).

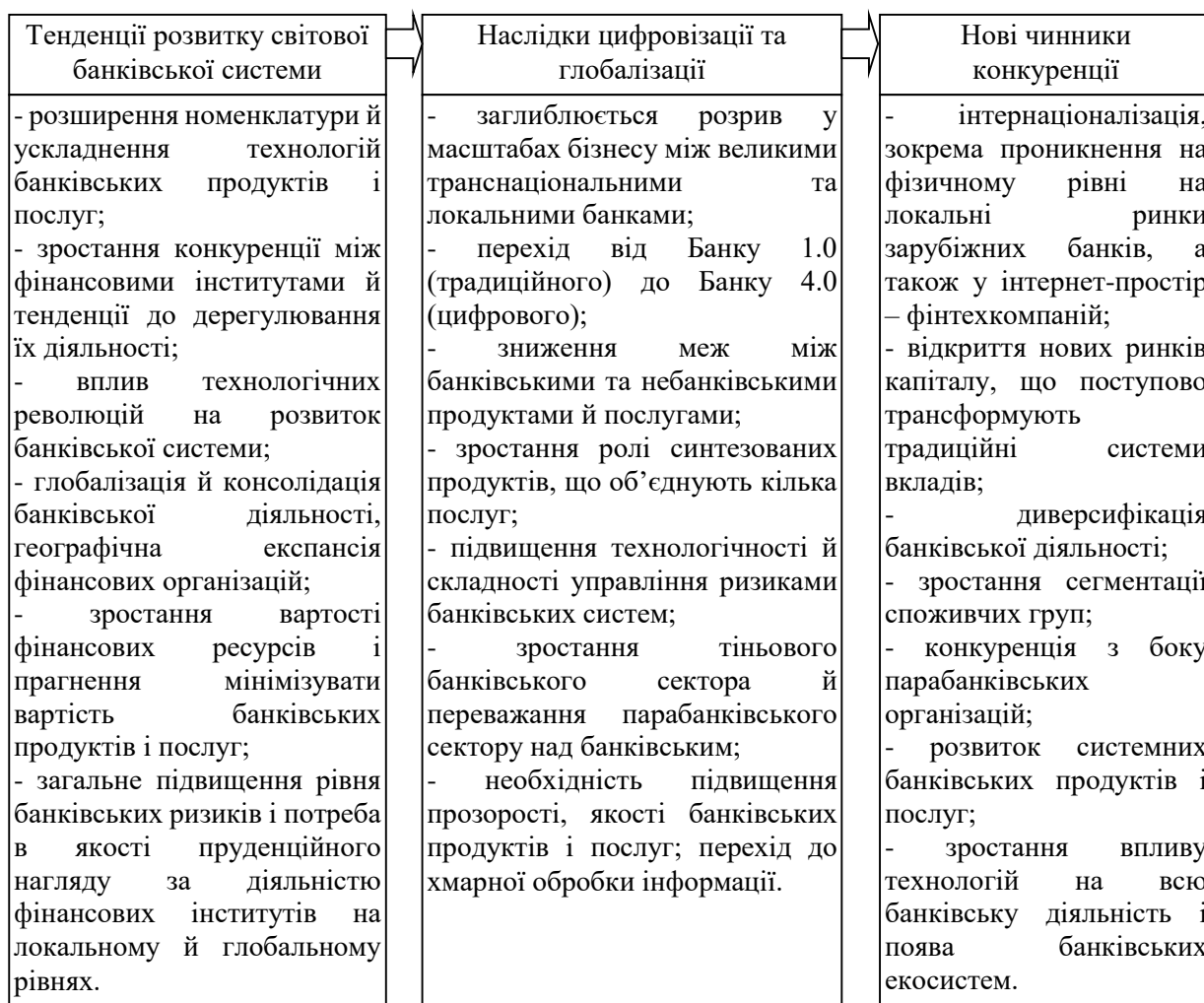

Рис. 6. Вплив глобалізації та цифровізації на банківську діяльність [15]

Отже, процеси глобалізації та цифрової трансформації стали вирішальними чинниками, що зумовили формування нових напрямів еволюції світової банківської системи. Вони також трансформували ключові риси

банківської діяльності, виступивши своєрідним каталізатором загострення конкурентного середовища як серед банківських установ, так і між банками та іншими фінансовими посередниками, включно з небанківськими структурами (рис. 6).

Ці зміни спричинили суттєве оновлення спектру банківських продуктів, розширення способів взаємодії з клієнтами, а також появу фінансових інститутів нового типу, які функціонують у межах розгалужених цифрових екосистем. У результаті банки опинилися перед необхідністю перегляду класичних моделей управління та запровадження інноваційних організаційних рішень. Такі трансформації є критично важливими для збереження конкурентних переваг і утримання стабільних позицій на ринку фінансових послуг в умовах стрімких технологічних і ринкових змін.

Активне впровадження цифрових технологій і швидкий темп технічного прогресу призводять до суттєвих змін у структурі діяльності навіть найбільших традиційних банківських установ. Відбувається поступове стирання меж між профільною спеціалізацією банків і їх проникнення в нові, раніше нехарактерні для них напрями, що охоплюють широкий спектр послуг у різних сферах суспільно-економічного життя. Банки дедалі частіше виходять за межі класичних фінансових операцій і розпочинають активну інтеграцію в суміжні сектори, надаючи послуги, які раніше були прерогативою небанківських організацій [14].

Сучасні щоденні банківські транзакції все частіше відбуваються поза межами традиційної банківської інфраструктури – через мобільні застосунки, цифрові гаманці, фінтех-платформи та сервіси самообслуговування. Автоматизація процесів і використання інструментів на основі штучного інтелекту, таких як чат-боти та Smart-консультанти, дедалі більше замінюють персонал фронт-офісів, забезпечуючи оперативність та безперервність банківського сервісу.

На цьому тлі поступово утверджується концепція «Банку 4.0» – нового покоління гнучких фінансових установ, які будують свою стратегію навколо потреб клієнтів. Ці банки формують клієнтоцентричну місію, здатну забезпечити адаптивну перебудову процесів, швидке оновлення продуктового портфеля, масштабування цифрових рішень, активне впровадження прототипування та експериментального навчання. Однією з визначальних характеристик такого банку є розвиток омніканального цифрового середовища, що дозволяє забезпечити інтегровану комунікацію з клієнтами у різних цифрових форматах.

Попри наявність значних бар'єрів для ефективної взаємодії банків і фінтех-компаній у процесі створення інноваційних цифрових продуктів та побудови фінансових екосистем, така співпраця поступово стає стратегічно необхідною. Серед основних перешкод, які ускладнюють цей процес, можна виокремити: розбіжності в корпоративній культурі, технологічний дисбаланс, короткий інвестиційний горизонт при оцінці прибутковості проєктів, нестача або відсутність відповідної нормативно-правової бази, а іноді – прямі обмеження з боку регуляторів. До цього додаються бажання банків зберігати

контроль над розробками, а також надмірна бюрократизація процесу укладання партнерських угод. Втім, об'єднання потенціалу банків (довіра, клієнтська база, ліцензії) і фінтех-компаній (гнучкість, технології, інновації) створює нові конкурентні переваги для обох сторін.

Швидке впровадження онлайн-сервісів стимулює зміну поведінкових моделей споживачів, формуючи так звану «цифрову свідомість». Це особливо помітно в сегменті мобільних платежів: за даними iResearch, у Китаї їхній обсяг зріс майже в 5-кратному вимірі протягом 2015–2017 років. Пандемія COVID-19 у 2020-2021 роках спричинила ще потужніший стрибок ізростання користувацької бази мобільного банкінгу, що стало глобальним прискорювачем цифровізації у банківській сфері.

Окремим трендом стало масштабне входження фінтех-компаній на ринок банківських послуг. Такі гіганти, як Google, Amazon, Virgin, Alipay, WeChat, Atom, Starling, Revolut, N26, Rakuten – демонструють нову модель роботи у фінансовому секторі. Вони функціонують як альтернативні фінансові установи, руйнуючи традиційне уявлення про банківську діяльність за рахунок впровадження передових технологій та гнучких цифрових рішень.

Навіть найбільші традиційні банки не змогли залишитися осторонь інновацій:

- ICBC запустив платформу Rong E-Gou, що перетворила банк у майданчик e-commerce та онлайн-кредитування з десятками мільйонів користувачів і обсягами транзакцій у сотні мільярдів юанів.

- Emirates NBD з 2012 року реалізує всеосяжну цифрову трансформацію. Через Future Lab були запроваджені проєкти EVA™ (AI-чат-бот), FaceBanking, повний мобільний банкінг, CRM-оновлення, що надали змогу банку пройти важливу модернізацію клієнтських сервісів.

Модернізація банківської сфери здійснюється двома основними шляхами:

- самостійне формування цифрових екосистем і трансформація продуктів;
- стратегічне партнерство з фінтех-компаніями та парабанківськими структурами.

Найбільш перспективним у стратегічному сенсі є саме формування власної екосистеми, що потребує глибокої трансформації всієї банківської моделі, але дає синергетичні ефекти і стабільні фінансові результати.

Серед ключових переваг таких екосистем:

- централізований доступ клієнтів до різноманітних послуг через єдиний портал;
- підвищення конкурентоспроможності постачальників;
- розвиток інноваційного середовища;
- вихід на нові ринки та розширення клієнтської бази;
- зниження ризиків через накопичення багатofакторних даних;
- оптимізація витрат через партнерські зв'язки.

Аналітики McKinsey прогнозують, що до 2025 року цифрові екосистеми можуть згенерувати понад \$60 трлн доходу, що становитиме приблизно 30 % від загального обороту глобального корпоративного сектору.

У свою чергу, за результатами дослідження Accenture, проведеного серед 120 найбільших банків світу, 88 % керівників погодилися з тим, що саме екосистеми стануть основним чинником трансформації взаємин між банками та клієнтами.

Одним із перших прикладів повноцінної фінансової екосистеми вважається проект Alibaba, яка об'єднала на цифровій платформі широкий спектр фінансових і нефінансових послуг, доступних через мобільний застосунок. Це дозволяє створювати й використовувати фінансові продукти незалежно від географічного розташування користувачів – наразі сервіси екосистеми працюють у понад 80 країнах світу, інвестуючи у провідні компанії США, Південної Кореї, Індії, Філіппін тощо.

Банківська екосистема – це інтегрована технологічна модель, яка поєднує банк як активного суб'єкта міжнародних економічних відносин із широким колом партнерів: постачальниками нефінансових послуг, фінтех-компаніями, мобільними операторами та іншими учасниками цифрової інфраструктури. Її головною метою є забезпечення клієнтів комплексним спектром сервісів у межах єдиного цифрового середовища за принципом «єдиного вікна». Такий підхід передбачає не лише зручність користування, а й динамічне адаптування до змін запитів клієнтів на основі постійного аналізу їхніх потреб, формування цілісного бренду банку, гнучкість у масштабуванні рішень, а також здатність до інноваційного розвитку.

Ключові властивості сучасної банківської екосистеми включають:

- модульність – можливість формування системи з окремих функціональних блоків, які легко оновлюються або замінюються без порушення загальної архітектури;
- кастомізованість – персоналізація сервісів відповідно до індивідуальних запитів кожного користувача;
- мультистороння взаємодія – одночасне обслуговування кількох груп учасників (клієнтів, постачальників, партнерів) у межах єдиної платформи;
- інтеграційна координація – тісна взаємодія між усіма елементами екосистеми для досягнення спільних стратегічних цілей;
- єдина цифрова інфраструктура – централізована технологічна база, що забезпечує обробку, обмін і зберігання даних;
- уніфікований інтерфейс – зручне середовище доступу до банківських і навколобанківських сервісів, що підтримує безшовну комунікацію між усіма функціями системи.

Концептуальні засади побудови банківських екосистем представлені на рис. 7, що ілюструє архітектуру та взаємозв'язки між основними складовими платформи.

У межах банківської діяльності, з урахуванням світового досвіду впровадження цифрових екосистем, умовно можна виділити три домінуючі підходи до інтеграції банків у такі структури:

Банк як ініціатор і драйвер екосистеми (Банк-лідер). У цьому сценарії фінансова установа виступає рушієм створення повноцінної мультисекторної екосистеми. Банк формує ядро взаємодії, навколо якого об'єднуються численні партнери, що надають супутні послуги (логістичні, страхові, торговельні тощо). Власні фінансові продукти при цьому відіграють роль «точки входу» для клієнта до ширшого комплексу сервісів.

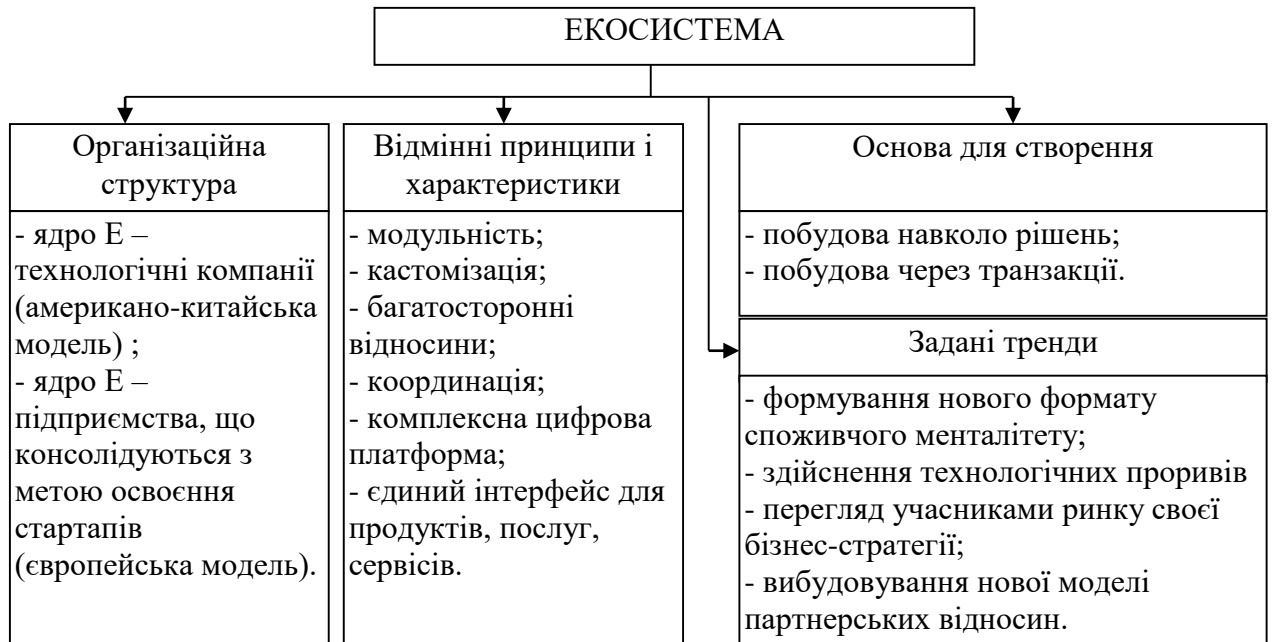

Рис. 7. Види, характеристики та функціональні особливості екосистем [9, 12, 28]

Банк як елемент сторонньої екосистеми (Банк-партнер). У цьому випадку банк не створює власну екосистему, а інтегрується в уже існуючу цифрову інфраструктуру великої платформи або корпорації. Його функція полягає у забезпеченні фінансових послуг у межах чужої екосистеми – наприклад, обслуговування розрахунків, кредитування покупок або надання електронних гаранцій.

Банк-спостерігач (пасивна стратегія). Деякі банки займають вичікувальну позицію, непрагнучі до глибокої цифрової інтеграції. Вони концентрують свою діяльність на наданні класичних банківських послуг або розвитку вузькоспеціалізованих ніш, уникаючи активної участі в побудові або входженні до екосистем.

Таким чином, існуюча практика формування фінансових екосистем демонструє різноманітність стратегій, які обирають банки в залежності від власного потенціалу, ринкової позиції та регуляторного середовища. Їхня участь в екосистемах може варіюватися від повного лідерства до кооперації з іншими суб'єктами – технологічними компаніями, промисловими гігантами чи державними установами.

Одним із підходів є створення фінтех-екосистем, повністю очолюваних самими банками. Яскравим прикладом є діяльність китайських компаній

Linklogis та Ping An Insurance. Перша функціонує як фінтех-стартап, що підтримує банки у створенні цифрових платформ і маркетплейсів на базі блокчейн-технологій. Це забезпечує не лише підвищення прозорості та надійності у сфері ланцюгів постачання, а й сприяє спрощенню перевірки клієнтів, управлінню активами та документами. У випадку Ping An Insurance мова йде про інтеграцію страхового підрозділу з мережею фінансових і нефінансових організацій, включаючи факторингові компанії, трастові фонди та брокерські структури, що діють у межах централізованої цифрової екосистеми.

Іншу стратегію реалізують банки в партнерстві з регуляторними органами. Наприклад, платформа торгового фінансування для району Великої затоки була створена за участі Центрального банку Китаю спільно з провідними державними банками. Мета такої ініціативи – забезпечення уніфікованого доступу компаній до фінансування, логістичних та консультаційних сервісів із меншими транзакційними витратами та спрощеними адміністративними процедурами. Такий підхід демонструє ефективну взаємодію між банківським сектором і державними структурами в контексті цифрової трансформації.

Ще один варіант – це модель партнерських екосистем, у межах яких банки виступають коопераційними учасниками, взаємодіючи з представниками різних галузей економіки. У цьому контексті прикладом є екосистема маркетплейса, що формується шляхом налагодження нових зв'язків між банками, небанківськими фінансовими установами, технологічними компаніями та факторинговими агентствами. Такий підхід сприяє гнучкій експансії та диверсифікації джерел вартості.

Окрему групу становлять екосистеми, ініційовані у співпраці з великим промисловим бізнесом. Аналіз практичних кейсів підтверджує, що банки можуть реалізовувати різноманітні моделі участі в екосистемах: від повного лідерства та ініціативності до рівноправного партнерства. Вибір стратегії залежить від ступеня цифрової зрілості, наявності партнерських мереж, підтримки з боку регулятора та стратегічних пріоритетів самої фінансової установи.

Згідно з дослідженнями, проведеними аналітиками консалтингової компанії BCG [31], ключовими засадами успішного формування цифрових екосистем виступають ефективна співпраця між учасниками та узгоджена координація їхніх дій. Саме ці принципи дозволяють не лише охопити ширшу географію користувачів, а й створити сталу модель генерування доданої вартості в динамічному режимі. Результатом такого підходу є досягнення синергії, що проявляється у зростанні прибутковості, підвищенні ринкової частки та оптимізації процесів.

Інтеграція єдиних правил, стандартів і процедур у межах екосистеми дає змогу сформувати уніфікований інтерфейс доступу до послуг, що підвищує зручність взаємодії для кінцевого користувача та сприяє розвитку економічного середовища через поєднання зусиль банків, фінтех-компаній та інших цифрових гравців.

Цей підхід орієнтований на довгострокове створення цінності, з урахуванням реальних потреб клієнтів, і передбачає точне налаштування архітектури екосистеми відповідно до запитів споживача. Відповідність між запитами користувачів і функціональними модулями цифрової екосистеми може бути проілюстрована за допомогою зіставлення компонентів і потреб, яке наведено в табл. 6.

Таблиця 6. Взаємозв'язок між потребами клієнтів і компонентами цифрової фінансової екосистеми [41]

Група потреб	Конкретні потреби клієнта	Відповідні компоненти екосистеми
Підготовка до вступу в університет	Освітній кредит, підготовчі курси, перші заощадження	Банк, освітні платформи, підготовчі курси до ЗНО, офіційні портали вишів, реєстрація облікового запису
Навчання у закладі вищої освіти	Студентський кредит, організація дозвілля, отримання додаткових знань	Банк, цифрові освітні ресурси, сервіси з оренди транспорту, фітнес-клуби, студентські клуби
Подорожі	Планування поїздки, бронювання послуг, страхування	Банк, туристичні агентства, страхові компанії
Працевлаштування	Пошук роботи, оренда житла, придбання першого автомобіля	Банк, рекрутингові агентства, агентства нерухомості, автосалони, сервіси персонального розвитку
Створення сім'ї	Організація весілля, медовий місяць, облаштування житла	Банк, весільні агентства, роздрібні мережі, туристичні оператори, ріелторські компанії
Народження дитини	Придбання дитячих товарів, оформлення страхування, планування декретної відпустки	Банк, медичні заклади, дитячі магазини, страхові компанії, організатори дитячих свят
Вихід на пенсію	Пенсійне планування, зміна стилю життя, переїзд	Банк, пенсійні фонди, освітні програми для старших осіб, агентства нерухомості, будинки для літніх

Зростання значущості та поширення банківських екосистем докорінно трансформує підходи до взаємодії між учасниками глобального фінансового середовища. В умовах цифрової економіки класичні двосторонні угоди поступово втрачають актуальність, поступаючись місцем багатостороннім договірним відносинам, що формуються між банками, технологічними постачальниками, сервісними структурами та фінтех-компаніями. Така багатовекторна модель співпраці сприяє підвищенню ефективності та швидкості адаптації до нових ринкових умов.

У цьому контексті, на нашу думку, найперспективнішою стратегією для банку, який прагне посісти провідне місце на глобальному ринку фінансових послуг, є побудова власної екосистеми за типом «Банк-лідер». Така модель передбачає центральну роль банку як ініціатора та координатора взаємодії, який формує інфраструктуру навколо потреб клієнта та забезпечує повний спектр сервісів у межах єдиного цифрового середовища.

Екосистема «Банк-лідер» має бути здатною охопити всі фази життєвого циклу клієнта – від перших фінансових кроків до складних інвестиційних рішень – і включати не лише класичні банківські інструменти, а й широкий перелік суміжних, небанківських послуг, які є актуальними як для фізичних осіб (сегмент В2С), так і для корпоративного сектору (сегмент В2В). Такий підхід дозволяє сформуванню універсальної, клієнтоцентричної платформи, здатної оперативно реагувати на зміни запитів споживачів, демонструючи гнучкість і масштабованість у швидкоплинному цифровому світі (рис. 8).

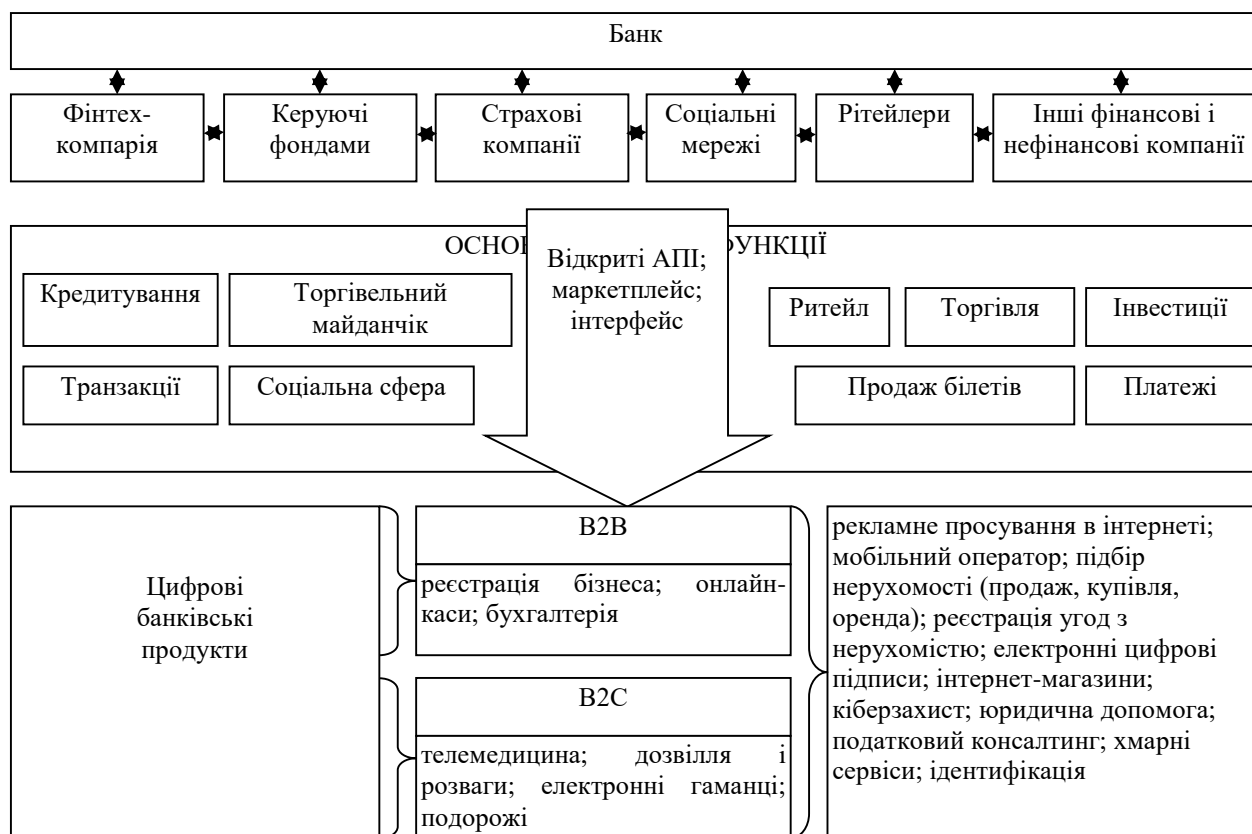

Рис. 8. Приклад побудови банківської екосистеми за принципом «Банк-лідер» [37; 46]

Отже, можна зробити висновок, що саме міжнародний банківський сектор є найсприятливішим середовищем для впровадження цифрових рішень. Його глобальний характер, орієнтація на клієнтів різних юрисдикцій, висока динаміка операцій та залежність від інформаційних технологій створюють унікальні передумови для розробки нових моделей функціонування банку, зокрема через формування комплексних інноваційних екосистем. Такі екосистеми будуються на принципі рівноваги між кількома ключовими сегментами: електронною комерцією, фінансовими послугами, логістикою та соціальними комунікаціями, що разом формують платформу для стійкого зростання та конкурентних переваг [35].

Для ефективного впровадження та розвитку подібних екосистем банки мають дотримуватися низки стратегічних етапів [42]:

Формування клієнтоорієнтованої бізнес-моделі. На першому етапі необхідно здійснити всебічний аналіз ринку: визначити невирішені потреби клієнтів, ідентифікувати «уразливі місця» у фінансовій взаємодії, оцінити доступність технологічних партнерів та можливості спільного створення цінності.

Визначення стратегічної позиції та ролі банку в екосистемі. Важливо чітко сформулювати місію, бачення та довгострокові цілі, які враховуватимуть як поточні фінансові послуги, так і потенціал розширення на суміжні сегменти – від страхування й інвестицій до логістичних і технологічних рішень.

Гнучкий підхід до розвитку. Банки повинні забезпечити поетапне впровадження інновацій, водночас залучаючи зовнішніх партнерів (у тому числі з парабанківського сектору) та користувачів до процесу ко-створення нових сервісів і удосконалення екосистеми.

Масштабованість і адаптивність. Після запуску екосистеми необхідно постійно моніторити ефективність її елементів, вдосконалювати користувацький досвід, інтегрувати нові продукти, розширювати ринки та запобігати втраті гнучкості в умовах швидких технологічних змін.

Однак, попри перспективність екосистемного підходу, створення подібної архітектури супроводжується суттєвими ризиками, які вимагають системного управління:

- деградація капіталу та зниження вартості інвестованих активів, що можуть не забезпечити очікуваного прибутку;
- бізнес-ризик, пов'язані з неправильним вибором партнерів або неефективною інтеграцією нових сервісів;
- репутаційні втрати, що виникають через слабку відповідність стандартам або скандали за участю елементів екосистеми;
- посилення кіберзагроз, які особливо небезпечні для банківських структур через концентрацію конфіденційної інформації;
- втрати фінансової стабільності, пов'язані з надмірною залежністю від технологій або ринковою нестабільністю.

Насправді, банки – як ключові фінансові посередники між фізичними, юридичними особами та навіть державами – є найбільш привабливою ціллю для кіберзлочинців, особливо з огляду на величезні масиви персональних і транзакційних даних, якими вони володіють. Більше того, саме високий рівень цифровізації та інтеграції в цифрову інфраструктуру робить банки особливо вразливими до атак з боку автоматизованих цифрових алгоритмів, які не спостерігаються в інших секторах економіки.

У зв'язку з цим, вивчення загроз кібербезпеки та формування ефективних стратегій їх нейтралізації є критично важливими для переходу до моделі «Банк 4.0» та формування довгостроково життєздатних екосистем. Саме безпечна та стійка цифрова інфраструктура стає запорукою не лише конкурентоспроможності, а й виживання банків у цифрову епоху.

Список використаних джерел

1. Банківська система : навч. посіб. для здобувачів закл. вищ. освіти / [О. В. Крилова та ін.]. Дніпро : Пороги, 2020. 323 с.
2. Бортніков Г. П., Огородник В. В., Любіч О. О. Вплив світової пандемії COVID-19 на банківський сектор. Наукові праці НДФІ. 2021. Вип. 1. С. 65-82.
3. Галазюк Н. М., Зелінська О. М. Трансформація світової фінансової системи: тенденції та перспективи розвитку сучасних фінансових ринків. *Економічні науки. Серія : Регіональна економіка*. 2020. Вип. 17. С. 62-72.
4. Гарбар Ж. Система інститутів регулювання світового фінансового ринку. *Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія : Економічні науки*. 2015. Вип. 39(2). С. 49-57.
5. Глущенко Ю. А., Ведмідь М. О. Діджиталізація та цифрові трансформації банківської системи України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2022. № 4. С. 80-89.
6. Глущенко Я. І., Корогодова О. О., Моїсеєнко Т. Є., Сосновська О. О., Черненко Н. О. Диверсифікація банківської діяльності в умовах фінансової глобалізації на засадах Індустрії 4.0. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2021. № 18. С. 172-179.
7. Гойванюк М. П. Регулювання банківської діяльності: міжнародний досвід та вітчизняна практика : дис. канд. екон. наук : 08.00.08 ; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». К., 2012. 240 с.
8. Гриджук Д. М. Ефективність банківської діяльності в умовах посткризової трансформації глобальної економіки : дис. д-ра екон. наук : 08.00.08 ; Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». Київ, 2019. 508 с.
9. Довгань Ж. М. Розвиток банківських екосистем: ризики і перспективи. *Інноваційна економіка*. 2019. № 5-6. С. 158-164.
10. Дроботя Я. А. Нетрадиційні банківські послуги та фінансові ризики пов'язані з ними: реалії України, міжнародний досвід. *Вісник ХНАУ. Серія : Економічні науки*. 2018. № 1. С. 31-40.
11. Кафтя М. А. Тенденції глобального економічного розвитку у розрізі впливу на світову банківську індустрію. *Бізнес-навігатор*. 2020. Вип. 4. С. 26-31.
12. Козлов В. П., Лещенко І. М. Розвиток банківської сфери в Україні як цифрової екосистеми. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія : *Економічні науки*. 2020. № 11(3). С. 84-89.
13. Кравчук Г. В., Дубина М. В. Вплив системи парабанківських посередників на розвиток національної економіки. *Актуальні проблеми економіки*. 2012. № 5. С. 108-114.
14. Крихівська Н. О., Ромашко О. М., Пукіш О. В. Світова практика впровадження фінансових технологій у банківському секторі. *Бізнес Інформ*. 2021. № 11. С. 362-369.

15. Лазебник Л. Л. Міжнародні банківські розрахунки : навч. посіб. ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ : Київський університет, 2014. 284 с.
16. Литвин М. В. Глобальні детермінанти впровадження міжнародних стандартів банківської діяльності : дис. канд. екон. наук : 08.00.02 ; Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Д., 2011. 246 с.
17. Онопрієнко Ю. Особливості розвитку банківської діяльності у країнах ЄС. Науковий вісник Полісся. 2023. № 2. С. 306-316.
18. Павлюк О. О. Сучасні світові стандарти банківського регулювання та їх імплементація в Україні : монографія ; Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». Київ : КНЕУ, 2018. 280 с.
19. Савчук С. С. Міжнародно-правові стандарти банківської діяльності : дис. канд. юрид. наук : 12.00.11 ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2017. 259 с.
20. Старостіна А. О., Проценко І. В. Основні фактори трансформації міжнародного ринку послуг на сучасному етапі розвитку світового господарства. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2013. Вип. 12. С. 99-103.
21. Стащук О., Борисюк О., Шматковська Т. Роль банківських інновацій на фінансовому ринку в умовах глобального фінансового простору. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2020. № 4. С. 71-79.
22. Сьомченков О. А. Сучасна концепція сутності та структури фінансового ринку. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Економічні науки*. 2014. Вип. 9(2). С. 160-165.
23. Тарасова О. В. Розвиток міжнародної банківської діяльності в умовах циклічності світового господарства : дис. канд. екон. наук : 08.00.02 ; Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2014. 230 с.
24. Тшонковскі К. Банківська діяльність в умовах економічної кризи: національний та міжнародний досвід. *Інвестиції: практика та досвід*. 2023. № 22. С. 17-22.
25. Фукс Н. А. Теоретико-правова характеристика понять «банк» і «банківська діяльність». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки*. 2017. Вип. 3(2). С. 68-73.
26. Холявко Н. І., Козлянченко О. М. Світові тенденції діджиталізації банківського сектора. *Проблеми економіки*. 2021. № 2. С. 217-224.
27. Шаров О. М. Міжнародний досвід інноваційних напрямів фінансово-банківської діяльності щодо інвестиційного кредитування. *Фінанси України*. 2025. № 1. С. 32-63.
28. Шірінян Е., Шірінян А. Банківська екосистема: новий понятійний апарат банківської науки. *Облік і фінанси*. 2022. № 2. С. 82-90.
29. Шумський І. К. Вестфальська система як виток новомодерної системи міжнародних відносин. *Альманах міжнародного права*. 2020. Вип. 23. С. 81-86.

30. AON Empower Results. Intangible Assets Financial Statement Impact Comparison Report. 2022. URL: <https://www.aon.com/insights/reports/2022/2022-aon-ponemon-global-report>.
31. BCG. The Front-to-Back Digital Retail Bank. URL: <https://www.bcg.com/publications/2021/global-retail-banking-report>.
32. BIS. Офіційний сайт. URL: <https://www.bis.org>.
33. Castells M. The Rise of the Network Society (The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. I). Oxford: Blackwell. 1996.
34. Derig H. U. Universalbank – Bank der Zukunft. Finanzstrategien für das nächste Jahrtausend. Düsseldorf: Econ Verlag, 1997. 368 S.
35. Fasnacht D. Banking 4.0: Digital Ecosystems and Super-Apps. URL: <https://www.finextra.com/blogposting/20428/banking-40-digital-ecosystems-and-super-apps>.
36. GIFT. Global Intangible Finance Tracker (GIFTTM) – an annual review of the world’s intangible value (2019). URL: https://brandfinance.com/wp-content/uploads/1/gift_2.pdf.
37. King B. Bank 4.0: Banking Everywhere, Never at a Bank. Singapore: Wiley. 2018.
38. Kurzweil R. The Law of Accelerating Returns. In: Teuscher C. (eds) Alan Turing: Life and Legacy of a Great Thinker. Springer, Berlin, Heidelberg. 2004. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-662-05642-4_16.
39. Levitt T. The Globalization of Markets. Harvard Business Review, 1983. 61(3), 92–102.
40. McKinsey & Company. The future of banking: How banks can use digital to create value. McKinsey & Company. 2021 URL: <https://www.mckinsey.com/industries/financial-services/our-insights/the-future-of-banking-how-banks-can-use-digital-to-create-value>.
41. Open Banking: Are You Ready to Become a Banking Ecosystem? / FICO Blog. URL: <https://www.fico.com/blogs/open-banking-are-you-ready-become-banking-ecosystem>.
42. Rupp Ch., Liesenkotter B., Hahn E., Wall J-Ch., Kneisel S. Ecosystems – Definition and success factors. URL: <https://www.bankinghub.eu/topics/ecosystems>.
43. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. Geneva: World Economic Forum. 2016.
44. The Digital Economy and Society Index (DESI). URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/desi>.
45. The IMD World Digital Competitiveness Ranking. URL: <https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-digital-competitiveness-ranking/>.
46. Why banks care to build an ecosystem? / Finextra. URL: <https://www.finextra.com/blogposting/16316/why-banks-care-to-build-an-ecosystem>

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ФІНАНСОВИХ РИНКІВ ТА ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Фінансові ринки, фінансова безпека та фінансові технології в Україні тісно взаємопов'язані, особливо в контексті євроінтеграції та цифрової трансформації економіки. Фінансовий ринок є інфраструктурою, через яку здійснюється перерозподіл фінансових ресурсів, а фінансова безпека забезпечує захист фінансових інтересів держави та її суб'єктів. Розвинений та стабільний фінансовий ринок є необхідною умовою для забезпечення фінансової безпеки. Фінансові ринки забезпечують переміщення капіталу, а фінансові технології впроваджують інноваційні технології для надання фінансових послуг, водночас фінансова безпека є критично важливою для захисту цих процесів та інтересів користувачів. Взаємодія між фінансовими ринками та фінансовою безпекою є двосторонньою. З одного боку, фінансові ринки впливають на рівень фінансової безпеки, а з іншого – фінансова безпека визначає умови функціонування та розвитку фінансових ринків. Ефективна взаємодія між цими двома аспектами є ключовим фактором для забезпечення стабільного та сталого розвитку економіки. Зміст фінансової безпеки підприємств полягає в здатності підприємств постійно мати достатній запас міцності в умовах невизначеності і конкурентного середовища. Особливу значущість в сучасній економіці набувають проблеми забезпечення не тільки фінансової стійкості, а й фінансової безпеки підприємств. Існує необхідність створення безпечних умов для розвитку підприємств, вдосконалення та використання інструментів, методів, механізмів управління, досягнення та підтримки фінансової безпеки суб'єктів господарювання. Фінансова стійкість і фінансова безпека підприємства нерозривно пов'язані між собою, взаємовпливають і взаємодоповнюють одна одну. Фінансова стійкість – необхідна, але недостатня умова фінансової безпеки підприємства.

Розвиток фінансових ринків, пов'язаний з глобалізацією та інтеграцією національних ринків у світові фінансові ринки, зараз неминуче впливає на економічні процеси. Переоцінка цих процесів вимагає комплексного врахування суперечностей та їхньої передбачуваності взаємодії елементів фінансових ринків.

Політичні, економічні, правові та соціальні фактори є основними в оцінці стану фінансової нестабільності.

Політика Національного банку України та розвиток вітчизняного фінансового ринку значною мірою визначає сучасний стан української економіки. Інституційні та регуляторні аспекти діяльності фінансових ринків у рамках Національної економічної стратегії до 2030 року та Стратегії розвитку фінансового сектору України до 2025 року визначають перспективні показники фінансової стабільності, макроекономічного розвитку та розвитку фінансового ринку.

У контексті модернізації фінансового ринку питання вдосконалення державного регулювання фінансового сектору вимагає конкретних науково-методологічних досягнень, що враховують інтереси та елементи управління інших учасників фінансової екосистеми.

З огляду на сучасну глобальну фінансову нестабільність, держави переоцінюють економічні процеси та переглядають основні концепції та прогнози, що призводить до розвитку профіцитів та трансфертних можливостей при врахуванні суперечностей й передбачуваності взаємодії елементів фінансових ринків.

Поглиблене дослідження функціонування фінансових ринків було опрацьовано С. Єш, В. Унінець-Ходаківською, Є. Січ, Д. Дема, Н. Слав'юк, К. Ковальчук, О. Третьяковою, Ю. Фама, Н. Трусовою, В. Клименко та Н. Івановою. Незважаючи на велику кількість наукових робіт, адаптивність фінансових ринків впливає на розвиток уявлень про глобальну фінансову нестабільність та її вплив на економіку. Загалом, необхідні подальші дослідження.

Сучасний стан української економіки значною мірою залежить від політики вітчизняного мегарегулятора Національного банку України та зростаючою роллю фінансових ринків. Для багатьох країн критично важливим є дослідження теоретичних та практичних рішень для розвитку національного нагляду за фінансовим сектором та встановлення міжнародних стандартів на основі інтеграції, проектування та розвитку ринкової інфраструктури, нагляду за ринками капіталу та кредитною системою.

Для зміцнення фінансової стабільності у перспективі державні регулятори повинні вжити низку заходів для посилення захисту прав кредиторів та інвесторів і розробити план дій щодо боротьби з розмиванням бази оподаткування і переміщенням прибутків за кордон (BEPS), покращення корпоративного управління фінансовими установами, посилення внутрішнього контролю, зміцнення системи страхування депозитів, виведення з ринку неплатоспроможних фінансових установ, сприяння ризик-орієнтованому підходу в контексті нагляду за банками та небанківськими фінансовими установами, що передбачено асоціацією між Україною та ЄС.

Пріоритети стимулювання макроекономічного розвитку включають активізацію кредитування малих та середніх підприємств, закриття проблемних фермерських господарств та запобігання переходу до відновлення на основі іпотеки та експортного фінансування. Інші важливі завдання включають фінансову політику, розвиток ринків небанківських кредитів, посилення координації між Міністерством фінансів та Національним банком, сприяння побудові трирівневої пенсійної системи та її удосконалення її регулювання, а також поштовх до розвитку внутрішнього ринку державних цінних паперів. [4]

В процесі розвитку фінансових ринків державні регулятори активізують заходи, спрямовані на лібералізацію іноземної валюти, створення ліквідних ринків фінансових інструментів (деривативів, корпоративних акцій та

облігацій тощо) та дерегуляцію ринку низькоризикових небанківських фінансових послуг.

Критерієм регулювання страхової діяльності є невідповідність практики ЄС (Solvency II та принципи IAIS). Принципи IAIS забезпечують легітимний нагляд за страховими посередниками, модернізують фондові біржі та депозитарну інфраструктуру, створюють комплексну ІТ-систему для моніторингу фондових ринків та підтримання зусиль щодо застосування міжнародних стандартів функціонування інфраструктури ринку капіталу (включаючи Регламент Центрального депозитарію цінних паперів (CSDR – Central Securities Depository Regulation)) [1].

Розширюючи фінансову інклюзію, посилюються норми ринкової поведінки фінансових установ, застосовується розкриття інформації про фінансові продукти та захист прав та інтересів резидентів, відбувається заохочення розвитку платіжної інфраструктури для безготівкових операцій, а також розширення та вдосконалення системи страхування депозитів.

Інновації у фінансовому секторі розвиваються вражаючими темпами. Широкий спектр діяльності включає: розробку системи дистанційної ідентифікації BankID, створення платформ краудфандингу та венчурного капіталу, а також регуляторних «пісочниць», впровадження нових технологій платежів та переказу коштів, розширення доступу до публічних реєстрів для учасників фінансового ринку, значні інвестиції у розвиток big data, блокчейн та хмарні технології.

Модернізація та національний розвиток фінансових ринків здійснюватиметься через поширення реформ на всі сфери фінансового сектору: банківські ринки, сектор небанківських фінансових установ та ринки капіталу. Реалізація цієї стратегії дозволить створити перспективний, конкурентоспроможний, стабільний та технологічно розвинений фінансовий сектор. Це стане рушійною силою інклюзивного економічного розвитку та соціальної згуртованості в Україні шляхом ефективного накопичення та перерозподілу фінансових ресурсів в економіці. [1]

Тенденції функціонування банківських установ України як важливої складової фінансового ринку у 2022-2025 роках (станом на квітень 2025) :

- активний розвиток мобільних додатків та онлайн-сервісів (Monobank, Privat24).

- злиття і поглинання: передбачають те, що слабші банки банкрутують або зливаються з сильнішими.

- фінансова стабільність: банківська система залишається стабільною за підтримки Національного банку України та міжнародних партнерів.

- до запуску електронної гривні в обіг будуть введені криптовалюти та CBDC, а пілотний проєкт заплановано розпочати у 2025 році.

Динаміку цих показників наведено у табл. 1. Зараз кількість активних банків зменшується переважно за рахунок банків з вітчизняним капіталом.

Банки здатні утримувати оптимальну рентабельність активів, чисту процентну маржу високою, а їхню прибутковість – значною, тим самим підтримуючи вищий рівень капіталу.

Таблиця 1. Банківські установи України: 2022 – (квітень) 2025 рр.

Рік	Кількість банків	Основні події	Тенденції
2022	67 (61 з ліцензією)	- Початок повномасштабної війни - Введено валютні обмеження - Заборона виводу капіталу	- Підтримка стабільності - Рефінансування від НБУ - Онлайн-сервіси на піку
2023	65	- Sense Bank перейшов у держвласність - Стимулювання депозитів - Підтримка міжнародних партнерів	- Зміцнення цифрових банків - Розвиток fintech - Активізація кредитування
2024	64	- Підготовка до запуску е-гривні - Зміцнення регуляторного нагляду - Посилення фінмоніторингу	- Реформи в комплаєнсі - Зростання B2B-кредитування - Розширення мобільного банкінгу
2025 (квітень)	64	- Тестування е-гривні - Очікування злиття банків - Готовність до післявоєнного відновлення	- Фінансова інклюзія - Вхід нових іноземних гравців - Зростання довіри населення

Джерело: сформовано на основі [2].

Динаміка активів та резервів наведена у табл. 2. Активи чітко визначені як кредити. Структура цих показників залишається незмінною.

Таблиця 2. Сумарні активи українських комерційних банків станом на 1 березня 2025 року (у мільйонах гривень)

Показник	01.02.2025	01.03.2025	Зміна
Активи (усього)	3411224	26256	0.8 %
Активи в іноземній валюті	935187	-33573	-3.5 %
Загальні активи (не скориговані на резерви)	3763229	26095	0.7 %
Загальні активи (не скориговані) в іноземній валюті	1027749	-34261	-3.2 %
готівкові кошти	100925	-7473	-6.9 %
банківські метали	280	6	2.2 %
Кошти в НБУ	250100	36150	16.9 %
Коррахунки, що відкриті в інших банках	355413	-22708	-6.0 %
Строкові вклади в інших банках та кредити іншим банкам	123036	-625	-0.5 %
Надані кредити	1153567	16618	1.5 %
кредити органам державної влади	11687	-681	-5.5 %
кредити суб'єктам господарювання	859106	14441	1.7 %
кредити фізичним особам	282722	2885	1.0 %
кредити небанківським фінустановам	53	-26	-32.9 %
Резерви за активними операціями банків	358568	274	0.1 %

Джерело: сформовано на основі [3].

Найбільш негативним фактором для прибутковості банків є неодноразове підвищення ставки податку на прибуток до 50 %. Податкові інновації значно збільшила складність планування капіталу банків та звузила їхню кредитну спроможність.

Банківська система успішно впровадила свою нову трирівневу структуру капіталу, розпочав капіталізацію всіх суттєвих ризиків (кредитних,

ринкових та операційних) та отримала перші результати внутрішньої оцінки достатності капіталу (ІСААР), забезпечуючи при цьому дотримання чинних банківських правил відповідно до європейських стандартів.

Загальні зобов'язання банківської системи України (всі комерційні банки, включаючи державні банки) представлені в таблиці 3. Крім того, визначені залучені кошти юридичних та фізичних осіб. [4]

Таблиця 3. Сумарні пасиви українських комерційних банків на станом на 1 березня 2025 року (у мільйонах гривень)

Показник	01.02.2025	01.03.2025	Зміна
Пасиви (усього)	3411224	26256	0.8 %
Капітал	405938	8408	2.1 %
статутний капітал	406955	120	0.0 %
Зобов'язання банків	3005286	17847	0.6 %
Зобов'язання банків в іноземній валюті	969700	-26481	-2.7 %
кошти суб'єктів господарювання	1429464	-8354	-0.6 %
у т.с. строкові кошти суб'єктів господарювання	308694	1981	0.6 %
кошти фізичних осіб	1232863	14672	1.2 %
у т.с. строкові кошти фізичних осіб	420011	1899	0.5 %
кошти небанківських фінустанов	71289	4245	6.3 %
у т.с. строкові кошти небанківських фінустанов	38390	2806	7.9 %

Джерело: сформовано на основі [3].

Суттєвих змін у структурі цих показників не очікується. В зобов'язаннях банків бачимо співвідношення залучених коштів від юридичних осіб та коштів від фізичних осіб, на які припадає більша частина залучених ресурсів.

У таблиці 4 наведено довідкові дані по всій банківській системі України (що охоплює всі комерційні банки, включаючи державні банки).

Таблиця 4. Довідкові показники по банківській системі України станом на 1 березня 2025 року (у мільйонах гривень)

Показник	01.02.2025	01.03.2025	Зміна
Рентабельність активів	5,75 %	4,93 %	-0.82
Рентабельність капіталу	50,23 %	42,42 %	-7.81

Джерело: сформовано на основі [3].

Змін у структурі цих показників немає, і вони залишаються стабільними. Динаміка розвитку банківських установ України у 2025 році залежатиме від факторів кількох рівнів:

Економічна стабільність. Банківська система продовжуватиме адаптуватися до впливу економічної кризи, економічних санкцій, інфляції та коливань валютного курсу. Одже, в процесі посткризового економічного відновлення очікується, що ключові економічні показники стабільно зростуть.

Інтеграція в міжнародну фінансову систему. Україна продовжить інтеграцію в міжнародну фінансову структуру та отримуватиме інвестиції, що надасть позитивний поштовх розвитку банківського сектору.

Цифровізація. Банки активно інвестують у цифрову трансформацію. Очікується зростання попиту онлайн-банкінгу, мобільних платформ та нових

фінансових технологій (фінтех). Це покращить доступ до фінансових послуг для фізичних осіб та суб'єктів господарювання.

Реформування в сфері регулювання. У міру впровадження реформ фінансового сектору зміни в банківському регулюванні можуть підвищити довіру у фінансовому середовищі та продовження підтримки політики прозорості і боротьби з корупцією.

Конкуренція та консолідація. Українські банки продовжуватимуть працювати на ринку та пропонувати більш інноваційні та індивідуальні продукти. Наразі на сучасному етапі банківська система переживає процес консолідації в банківському секторі, що допомагає зменшити фінансові ризики та підвищити ефективність.

Підтримка малого та середнього бізнесу. Враховуючи важливу роль малого та середнього бізнесу в сучасній економіці, банки повинні розширювати свої програми підтримки малого та середнього бізнесу та надавати їм доступні кредити та фінансові послуги, виконуючи роль драйверів на ринку фінансових послуг.

В перспективі вітчизняна банківська система адаптується до змін в економіці та технологіях на фінансовому ринку.

Шляхом аналізу факторів розвитку сучасного фінансового ринку України можна підсумувати наступні моменти:

1. Вплив масштабної війни (2022-2024), що призводить до нестабільності ринку: російське вторгнення у 2022 році спричиняє шок для фінансової системи: різке падіння інвестиційної активності, відтік капіталу та тиск на банківську систему; контроль валютного ринку: встановлення фіксованого обмінного курсу гривні, валютні свопи та валютний контроль з метою стабілізації ринку.

2. Політика Національного банку та фінансова стабільність, зокрема у формі жорсткої монетарної політики, з підвищенням ставки до 25 % у 2022 році для стримування інфляції; на основі валютної політики: з 2023 року перехід до гнучкої політики, лібералізація та часткова лібералізація валютного ринку, зниження облікової ставки; розширення використання фінансових інструментів шляхом застосування державних облігацій (ОВДП) та збільшення обсягу фінансових операцій населення по купівлі державних облігацій (ОВДП).

3. Стан банківського сектору країни є визначальним щодо впливу на економіку: залежність від стабільності банків – під час війни банки підтримують ліквідність за повної підтримки Національного банку України та міжнародних партнерів; фінансові технології (фінтех) та цифровізація – позитивна динаміка розвитку онлайн-банкінгу та платіжних послуг, а також посилення ролі «Дії» у фінансовій інтеграції; активізація консолідації у банківській сфері: деякі банки втратили свої ліцензії, але очікується, що галузь продовжуватиме зростати через укрупнення сектору.

4. Інвестиції та ринки капіталу, результати по яких призводять до зниження прибутковості інвестицій: високі ризики для іноземних інвесторів через воєнні дії та зниження їх інтересу до української економіки; процес

відновлення з 2023 року демонструє збільшення державних і внутрішніх інвестицій, включаючи модернізацію інфраструктури; державна підтримка – створення механізму страхування військових ризиків з акцентом на захист інвесторів.

5. Отримання зовнішнього фінансування та підтримки через міжнародну допомогу: значна частина фінансування надходить у формі позик та грантів від Європейського Союзу, Сполучених Штатів та Міжнародного валютного фонду; проекти 2023-2024 рр. – проект МВФ на суму 15,6 млрд доларів США та Програма реконструкції України; роль донорів у бюджетній стабілізації та зростанні гривні.

Між 2022 і 2024 роками фінансовий ринок України зазнав серйозного воєнного стресу, але продемонстрував гнучкість та адаптивність. Завдяки державному регулюванню, міжнародній підтримці та цифровій трансформації, вдалося успішно подолати системну кризу та закласти фундамент для передових інновацій в процесі відновлення в воєнних умовах.

Аналізуючи сучасні тенденції фінансового ринку, ми можемо оцінити вітчизняний фінансовий ринок з таких аспектів:

– для подальшого розвитку фінансових ринків регулятори застосують обачну стратегію лібералізації монетарного та валютного контролю, створення ліквідних ринків для фінансових інструментів та дерегуляції ринку небанківських фінансових установ. Страхова діяльність регулюватиметься на фоні низького рівня ризику.

Національна стратегія модернізації фінансових ринків включає реформи в усіх сегментах фінансового сектору : банківських ринках, секторі небанківських фінансових установ та ринках капіталу.

Банківська система зберігає стабільність за підтримки Національного банку України та його міжнародних партнерів.

Наразі триває кілька пілотних проектів та досліджень щодо електронної гривні та криптовалют.

Розвиток цифровізації веде до послаблення державними регуляторами сфери фінтех-індустрії.

Розвиток регуляторних платформ в Україні зумовлений цифровізацією та автоматизацією процесів. Ці платформи сприяють впровадженню нових технологій, таких як розумні центри обробки даних та блокчейн, для автоматизації ліцензування, видачі дозволів та обробки інформації. Створюється єдина платформа для видачі ліцензій та моніторингу та контролю підприємницької діяльності в режимі реального часу. Взаємодія сприяє інтеграції державних регуляторних платформ, тим самим зменшуючи бюрократію, покращуючи міжвідомчу координацію та оптимізуючи інтерактивні системи.

Доступ та прозорість до банку даних сприятимуть використанню конфіденційних даних в регулюванні інших секторів економіки, тим самим забезпечуючи громадянам та підприємствам доступ до інформації. Буде створено онлайн-платформу для подання та відкликання свідчень та звернень. Очікуються зміни в нормативно-правовій базі. Її оновлення та спрощення

зменшати адміністративні бар'єри для суб'єктів господарювання. Реформи регуляторної політики спростять ліцензування, сертифікацію та інші процедури.

Адаптація до європейських стандартів та інтеграція українських платформ до Єдиного європейського цифрового ринку будуть прискорені завдяки співпраці з європейськими регуляторами.

Поточна економічна ситуація забезпечує ефективний розподіл та перерозподіл фінансових ресурсів, сприяє інноваціям та інвестиціям, а також сприяє економічному відновленню та зростанню при центральній ролі фінансових ринків.

Українські банки й надалі продовжать відновлення, адаптуватимуться до економічних та технологічних змін і збережуть своє важливе становище на українському фінансовому ринку. Під час війни основні банки забезпечували ліквідність за повної підтримки Національного банку України та його міжнародних партнерів.

Завдяки співпраці між урядами, фінансовими установами та міжнародними організаціями можна досягти прямого розвитку фондових ринків, ринків облігацій, торговельних інструментів та ринків іноземної валюти, інтеграції з міжнародними фінансовими ринками, налагодити механізми управління ризиками та інструменти хеджування, підвищити довіру інвесторів, а також прискорити технологічний та цифровий розвиток. Успіх залежить від економічної стабільності, політичної ситуації та здатності фінансового середовища адаптуватися до змін.

Розвиток цифровізації дає можливість банкам продовжувати надавати дистанційні послуги, включаючи онлайн-перевірку особи, відкриття рахунків, кредитування через мобільні додатки та збільшення кількості клієнтів цифрового банкінгу, розширення електронних платежів, платежів NFC та платежів за QR-кодами.

Перспективи розвитку фінансових ринків залежать від державних прерогатив та ініціатив, що вживаються професійними учасниками ринку з усіх боків, враховуючи те, що розвиток фінансових ринків, ринків фінансових послуг як шляхів залучення інвестицій та стабілізації розвитку України є невіддільними.

Впровадження цих підходів залежить як від внутрішньої координації між Урядом, фінансовими установами та бізнес-спільнотою, так і від тісної співпраці з міжнародними партнерами для забезпечення стабільного розвитку фінансового ринку, забезпечення стабільного розвитку архітектури відкритого фінансового ринку, підвищення його ефективності та сприяння зростанню міжнародних інвестицій в Україну. [4]

Досягти головної мети країни – модернізацію фінансових ринків країни, метою якої є координація макроекономічного розвитку та економічного зростання; покращення фінансової стабільності, розширення фінансової інклюзії, сприяння фінансовим інноваціям та оновлення нормативно-правових положень країни щодо банків та небанківських фінансових установ, особливо великих фінансових установ. Свідченням функціонування ринку FinTech та

визначення тенденцій його розвитку є високий світовий рівень розвитку FinTech, зростання інновацій FinTech, і це найпопулярніша сфера для інвестицій.

Історія розвитку та поточний стан світового ринку фінтех залежить від кількох ключових факторів: глобальних транзакцій у ключових фінтех-секторах; глобальної інвестиційної активності у фінтех-секторі; глобального проникнення фінтех-послуг та безпосереднього застосування цих технологій. Аналізуючи тенденції фінтех-операцій у розвинених країнах, ми можемо зрозуміти основні прямі застосування фінтех в Україні та інтеграцію з метою формування єдиного комунікаційного середовища.

Світова фінансова криза змусила фінансові компанії скорочувати витрати та, як наслідок, почалося зростання популярності фінансових технологій. Ці процеси надали поштовх бурхливому розвитку ринку мобільних технологій. Світова спільнота отримала можливість за допомогою портативних гаджетів перебувати в кіберпросторі цілодобово, куди поступово переміщуються робочі процеси, торгівля, освіта, спілкування, розваги тощо.

Таким чином, фінтех-компанії, що з'являються на базі ключових фінансових технологій (аналіз великих даних, штучний інтелект, технології розподіленого реєстру, біометрія і т. і.) швидко та успішно заповнюють цю нішу. Як показує світова практика, фінтех-компанії оперативніше традиційних фінансових організацій реагують на зміни різних ринків, фінансового ринку тощо, швидше додають інноваційні продукти та послуги. Цільовою аудиторією стартапів є нове покоління споживачів на цифрових технологіях.

На сучасному етапі відбувається найшвидше зростаючий у світі глобальний ринок фінансових технологій. За експертними оцінками, кількість користувачів фінансових технологій у світі щорічно зростає на 15–20 %, цьому активно сприяє зростання розповсюдження та проникнення інтернету у світі. Але для комплексної оцінки ринок фінансових технологій складний для через його сильну диверсифікацію та недоступність даних по ряду напрямків. Наведемо дані щодо ключових сегментів сектора як ілюстрацію (платежів та переказів, особистих та корпоративних фінансів): сукупний обсяг транзакцій у грошовому вираженні в перелічених сегментах у 2020 р. склав 5,1 трлн дол. (+24 % до рівня 2019 р.) Венчурний капітал виступає основним джерелом фінансування фінтех-проектів у світі, у загальному обсязі фінансування його частка становить понад 70 %.

Окремо, можна виділити такі традиційні інструменти залучення капіталу, як угоди поглинання та злиття, а також прямі інвестиції та альтернативні, наприклад, краудфандінг, краудінвестинг, P2B-кредитування, онлайн-факторинг, які формують абсолютно нову фінансову галузь.

Крім того, варто відзначити різноманітний склад гравців нової галузі. Рушійною силою у всьому світі виступають фінтех-стартапи, але й традиційні фінансові організації активно вкладають кошти у сучасні технології, щоб не залишити інноваційним компаніям поле для маневру та зміцнити свої позиції. Фінансові технології також постійно і послідовно проникають до інших сфер.

Великі інтернет-корпорації та інші гравці нефінансової сфери стали конкурентами фінансових організацій – володарями великих клієнтських баз.

Цифрова економіка має власну інфраструктуру, яка визначається як комплекс взаємодоповнюючих і взаємопов'язаних підсистем забезпечення ефективної взаємодії суб'єктів цифрової економіки з метою оптимального задоволення у цифрових товарах і послугах в умовах обмеженості ресурсів.

Індустрія фінтеху як галузь кардинально впливає на світові фінансові ринки, посиленню конкуренції на фінансових ринках сприяє запровадження нових технологій. Відбувається розширення та персоналізація продуктової пропозиції при спрощенні доступу до них.

Між самими фінансовими продуктами та послугами, орієнтованими на стиль життя, поступово розмиваються межі визначаючи нові стандарти. Нові гнучкі бізнес-моделі з'являються та розвиваються, що дозволяє оперувати у нових ринкових нішах. Наприклад, найважливішою формою нових відносин, що виникли завдяки розвитку фінтех-індустрії стали P2P-сервиси. P2P-модель (peer-to-peer) охоплює взаємодію приватних осіб. За цією бізнес-моделлю працюють ехнологічні компанії, в основі покладений «принцип зведення» як платформа з власними правилами та регулюванням, а також механізмами винагороди та платежів, яка сприяє врегулюванню попиту та пропозиції. Бізнес-модель P2P ставить у центр клієнта, який може одночасно продавати та купувати продукти та послуги за допомогою запропонованих P2P-сервисами рішень.

Ефективність бізнесу також дозволяють підвищувати інновації. Вартість супроводу транзакцій, пов'язаних з фінансами, у глобальному світі знижується. Суттєво знижувати собівартість залучення та обслуговування клієнтів, знаходити нові джерела доходу, оцінювати та попереджати існуючі та нові ризики та інші завдання допомагають інновації. Прозорість бізнесу при цьому підвищується. Існуючі бізнес-моделі поступово реструктурують розподілені системи, роблячи їх максимально прозорими.

Виокремлювати нові категорії потенційних клієнтів, покращувати їх обслуговування, тим самим підвищуючи їхню лояльність, розробляти таргетовані пропозиції надає фінансовим компаніям використання інструментів аналітики великих даних. Як показує практика, клієнти, які вже користувалися технологічними сервісами, хочуть принципово нової взаємодії з фінансовими установами.

Більш того, трансформується нагляд за фінансовою галуззю. Іноді спостерігається, що нові технологічні фінансові бізнес-моделі/ продукти/послуги знаходяться поза правовим полем. Регулятори аналізують впроваджені технології та співпрацюють з традиційними та новими учасниками з метою розробки ефективних нормативних актів. Відбулося усвідомлення світовими регуляторами, що розгортання необхідної інфраструктури (створення системи відкритого банкінгу, біометричних систем та ін.) необхідне для довгострокового сталого зростання фінансово-технологічного сектору.

У глобальному фінансовому секторі ключові тенденції сформовані інтеграцією технологій. Вплив науково-технічного прогресу за останній час суттєво зазнала фінансова індустрія, в результаті вона суттєво змінила свій вигляд. Інновації, насамперед, впроваджуються у банківській сфері, де практично всі операції базуються на сучасних технологіях – відбувається розвиток дистанційних каналів продажу та комунікацій. Активна цифровізація всіх бізнес-процесів робить можливим ефективно обслуговування клієнтів, окрім традиційних офісів продажів, через: віртуальні офіси; контакт-центри; термінали, банкомати; офіційні сайти та маркетплейси, мобільні програми, акаунти в соцмережах;

Таблиця 5. Інтеграція різних каналів комунікації та продажу з метою формування єдиного комунікаційного середовища

Ключовий канал	Сервіс комунікації/продажів
Веб сайт	- опція здійснення дзвінка до контакт-центру; - опція замовлення дзвінка певного спеціаліста; - відео-конференц-зв'язок; - чат-месенджер (спілкування зі спеціалістом), чат-бот (віртуальний помічник); - інтеграція з соцмережами та ін.
Особистий кабінет/ інтернет-банк	- чат-месенджер (спілкування зі спеціалістом), чат-бот (віртуальний помічник) - опція здійснення дзвінка до контакт-центру;
Спеціальний мобільний додаток / мобільний банк	- опція здійснення дзвінка до контакт-центру; - чат-месенджер (пряме спілкування з фахівцем, виконання низки операцій, перехід до інших каналів), чат-бот (віртуальний помічник); - геолокаційні послуги та ін.
Соціальні мережі	віртуальні відділення з відео-конференц-зв'язком (відділення в соцмережі)
Термінали, банкомати, інтерактивні екрани та ін.	- відео-конференц-зв'язок для зв'язку з фахівцями; - повноцінний доступ до онлайн-послуг. Користувач може почати проводити операції на комп'ютері або мобільному телефоні та завершити їх за допомогою, наприклад, терміналу та навпаки онлайн-банкінг (за допомогою надання планшетів);
Відділення (включаючи smart- відділення з максимальним самообслуговуванням та «відділення майбутнього»)	- мультифункціональні банкомати та термінали; - опція здійснення дзвінка до контакт-центру для вирішення складних завдань за участю профільного спеціаліста (відео-конференц-зв'язок); - роботизовано помічники з можливістю навчання; - інтерактивні екрани з можливістю здійснення платіжних та інших фінансових операцій

Зміна споживчих поколінь сприяла розвитку цифрових каналів. Нове покоління технічно озброєних клієнтів (міленіали, 1982-2004 рр. н.) готові активно користуватися цифровими рішеннями.

Наступне споживче покоління – центеніали (2005 р. н. – теперішній час) – практично повністю буде орієнтоване на цифрові та мобільні технології.

При цьому посилюється тенденція до омніканальності на тлі інтеграції традиційних та цифрових каналів. Комунікація клієнта з фінансовою установою не розглядається ізольовано в розрізі кожного окремо взятого каналу, а інтегровано з погляду задоволення потреби, що спонукала клієнта звернутися до компанії. Найкращим рішенням для підвищення інтересів споживачів обслуговуванням у рамках такого контакту буде надання можливості перетикання між різними каналами з мінімальними зусиллями, ніж спроба надати можливість отримання всіх можливих потенційних сервісів по всіх каналах. Приклади міжканальної інтеграції у фінансовій сфері представлені у табл. 5 [5].

Учасники фінансового сектора за допомогою аналізу особливостей поведінки споживачів можуть розробляти максимально персоналізовані пропозиції. Транзакційні клієнтські профілі, соцмережі, маркетингова інформація (дні народження, свята та ін.) та ін. є основними джерелами даних. У табл. 6 відображено основні стратегії персоналізації, які використовуються фінансовими компаніями [5].

З метою навчання населення користуватися дистанційними каналами, скорочення витрат утримання класичних відділень сформувалася тенденція відкриття смарт-відділень та зон самообслуговування (включаючи використання робототехніки) у класичних відділеннях фінансових установ. Для банкіngu ця тенденція відкриття концептуальних відділень та «відділень майбутнього» є найбільш характерною. У всьому світі спостерігається тенденція до закриття фізичних відділень. Однак повної відмови від відділень поки що не відбувається. З іншого боку, у майбутньому можливе формування ніш ретро-банків чи ретро-страховиків, з акцентом на традиційному обслуговуванні.

Актуальною стала проблема кібербезпеки, захисту персональних даних, ідентифікації та автентифікації особистості в інформаційному просторі під час здійснення фінансових транзакцій в епоху тотальної цифровізації. Безумовно, для користувачів важливіша безпека, ніж зручність сервісу. При цьому основна перевага надається біометричній та багатофакторній автентифікації, продовжується активний розвиток цього напрямку.

Найближчим часом технологічний розвиток фінансової галузі зазнає набагато більшої трансформації [5].

Потенціал фінансових ринків визначає можливість отримання інструментів для регулювання процесів інфляції та зростання ринків капіталу. Страхові ринки, що захищають національні валютні одиниці за нинішніх обставин – це спосіб забезпечити високий рівень національної фінансової безпеки.

Таблиця 6. Напрями персоніфікації у фінансовому секторі

Напрямок	Опис
Персоналізація продуктів	Розробка максимально персоналізованих пропозицій на основі глибокого аналізу клієнтських даних (фінансовий стан, споживча поведінка тощо). Наприклад, пропозиція пільгових автокредитів сумлінним автовласникам, кобрендингових кредитних карток з пільговими умовами залежно від переваг клієнта тощо.
Персоналізація контенту сайту	Використання можливостей штучного інтелекту для адаптації «під клієнта» змісту офіційних сайтів, створення динамічного контенту. Наприклад, якщо клієнт почав дистанційно оформлювати фінансовий продукт, але не завершив операцію, система це помітить та надішле відповідне нагадування чи допоможе призначити особисту зустріч з менеджером у відділенні.
Цільові повідомлення та таргетована реклама	Надсилання клієнтам мобільних повідомлень з максимально релевантною для них інформацією. Наприклад, банк має інформацію, що клієнт – шанувальник комп'ютерних ігор, але практично не подорожує. У цьому випадку клієнту буде надіслано повідомлення про нову кредитну картку для геймерів або знижки на ігри, а не інформація про новий сервіс накопичення. Точкова сегментація аудиторії дозволяє зробити рекламу максимально ефективною.
Стратегія залучення	На зміну повідомленням з прямою пропозицією продукту/послуги приходить стратегія залучення клієнта до роботи з фінансовою організацією, яка передбачає отримання зворотного зв'язку, включаючи побажання клієнта до нового продукту.
Персоналізація каналів	Створення інтегрованого мультимедіального середовища взаємодії з клієнтом. У кожного нового оператора, який підключається до спілкування з клієнтом, має бути вся інформація про питання та переваги споживача; Можливість індивідуального налаштування каналів з урахуванням потреб клієнта.
Лайфстайл банкінг	Створення для масового клієнта так званого «путівника» щодо його фінансового життя. Це цифрова екосистема, яка має повністю задовольнити всі запити клієнта фінансової організації: від іпотеки та оформлення страхових полісів до подорожей та бронювання столиків у ресторан

З огляду на те, що незалежність, стабільність та стійкість фінансової системи України мають життєво важливе значення в умовах внутрішньої та зовнішньої нестабільності, питання безпеки стали важливим національним інтересом у межах повноважень суверенної держави. Система фінансової безпеки покликана захищати та гармонійно служити інтересам держави, регіонів, установ, підприємств, організацій, національних урядів та громад. Ефективне управління Фондом національної фінансової безпеки є головним пріоритетом економічної політики країни. У сфері державного економічного управління існує потреба постійно застосовувати більш складні методи оцінки бюджетної безпеки з урахуванням конкретних умов національної економіки.

Дослідження цифровізації зосереджені на різних аспектах фінансової безпеки з комплексним підходом, що охоплює всі сфери фінансової системи, але дослідження є неповним. Питання, пов'язані з глобалізацією,

міжнародними фінансово-економічними кризами, а також ризиками для фінансової безпеки та державного управління України, терміново потребують подальших досліджень. Для забезпечення ефективного управління державним боргом та підвищення його якості необхідно адаптувати існуючу правову та регуляторну базу до поточних потреб та загроз. Вплив FinTech на фінансову безпеку в економічному секторі також потребує подальших досліджень. Поглиблене дослідження цих потреб допоможе розробити ефективну стратегію фінансової безпеки.

Боргова безпека як складова фінансової безпеки в Україні; методики її оцінки в Україні; фактори боргової безпеки; показники оцінки фінансової стабільності та їх динаміка в Україні свідчать про ефективність фінансових дій та стратегій, спрямованих на забезпечення боргової безпеки в системі фінансової безпеки України.

Відповідно до Закону України «Про національну безпеку України» та Стратегії управління державним боргом на 2024-2026 роки та Методичних рекомендацій розрахунку рівня економічної безпеки України фінансова безпека – це стан фінансової системи країни, за якого створюються необхідні фінансові умови для стабільного соціально-економічного розвитку країни, забезпечується її стійкість до фінансових шоків та дисбалансів, створюються умови для збереження цілісності та єдності фінансової системи країни.

Складові фінансової безпеки:

- 1) банківська безпека;
- 2) безпека небанківських фінансових ринків;
- 3) безпека боргова;
- 4) безпека бюджетна;
- 5) безпека валютна;
- 6) безпека грошово-кредитна [6].

Одним із найважливіших показників фінансової стабільності є зовнішній державний борг. Боргову безпеку країни можна визначити як оптимальний баланс між внутрішніми та зовнішніми зобов'язаннями, загальним обсягом державного боргу та вартості обслуговування його складових. Динаміка зовнішнього боргу та гарантованого державою боргу України у 2021-2025 роках наведена у таблиці 7.

Таблиця 7. Динаміка зовнішнього державного та гарантованого державою боргу України з 2021 по 2025 рр. у млрд дол. США

Рік	Сукупний борг	Державний борг	Гарантований борг	Зміна держ. боргу	Зміна гарант. боргу
2021	97,96	86,62	11,34	8,41 %	9,57 %
2022	111,45	101,59	9,86	17,28 %	-13,05 %
2023	145,32	136,59	8,73	34,45 %	-11,46 %
2024	166,06	159,20	6,86	16,55 %	-21,42 %
31.03.2025	171,73	165,20	6,53	3,77 %	-4,81 %

Джерело : побудовано за даними [7]

Зростання сукупного державного та гарантованого державою боргу України розпочалося з 2021 року. Сукупний державний та гарантований державою борг України мали найбільше зростання у 2023 році (на 30,39 %), також зростає з 2021 року. Найбільше зростання державного боргу України спостерігалось у 2023 році (на 34,45 %). Гарантований державою борг почав зменшуватися з 2022 року. Найбільше скорочення спостерігалось у 2024 році (на 21,42 %) [7].

Аналіз фінансових ризиків України надає інформацію про фінансовий стан та потенційні ризики національної економіки на основі даних про обсяг запозичень, погашення та обслуговування державного боргу за 2023 та 2024 роки. Зменшення обсягів запозичень за 2024 рік було скориговано порівняно з 2023 роком через можливі спроби зменшення залежності від зовнішніх запозичень. Це може бути пов'язано зі змінами у фінансовій політиці або переходом до внутрішнього фінансування. Значні коливання в обсязі запозичень (збільшення у 2024 році становить 1 423,31 млрд гривень) можуть свідчити про зміни у фінансовій політиці та потребу у ресурсах для задоволення термінових потреб, таких як витрати на оборону та соціальні програми. Витрати на виплати зовнішнього боргу значно зросли у 2024 році (727,34 млрд гривень) в порівнянні з 2023 роком (66,79 млрд гривень). Необхідно враховувати майбутні дати погашення величезних боргів та необхідність значних фінансових ресурсів для обслуговування боргу (табл. 8).

Таблиця 8. Загальні витрати на погашення та обслуговування державного боргу України з 2021 по 2025 рр. (млрд дол. США)

Рік	Загальні витрати держ. боргу	Внутр. борг	Витрати з обслуг. внутр. боргу	Витрати з погаш. внутр. боргу	Зовніш. борг	Витрати з обслуг. зовніш. боргу	Витрати з погаш. зовніш. боргу
2020	585,13	418,80	86,37	332,43	166,33	55,21	111,12
2021	550,71	423,97	99,63	324,34	126,74	54,31	72,43
2022	605,26	517,47	114,41	403,06	87,79	37,99	49,79
2023	684,83	569,52	199,85	369,66	115,31	48,52	66,79
2024	1 423,31	591,95	209,12	382,83	831,36	104,02	727,34
31.03.2025	1 025,29	740,43	242,17	498,26	284,86	170,91	113,95

Джерело : побудовано за даними [8]

За рахунок різкого збільшення витрат на обслуговування зовнішнього боргу у 2024 році (104,02 млрд грн); зміни витрат у зв'язку з погашенням зовнішнього боргу у 2024 році (989,00 %); зміни витрат за обслуговування зовнішнього боргу у 2024 році (114,39 %) відображаються значні відсоткові платежі та збільшення витрат на обслуговування боргових зобов'язань, це означає збільшення боргового навантаження або підвищення ставок за запозиченнями. Аналіз обсягів боргу, його погашення та зобов'язань з обслуговування боргу показує, що українська економіка стикається з величезним борговим тиском (табл. 9).

Таблиця 9. Динаміка структури загальних витрат на погашення та обслуговування державного боргу України за 2021-2025 рр. (%)

Рік	Зміна витрат держ. боргу	Зміна витрат внутр. боргу	Зміна витрат обслуг. внутр. боргу	Зміна витрат з погаш. внутр. боргу	Зміна витрат зовніш. боргу	Зміна витрат з обслуг. зовніш. боргу	Зміна витрат з погаш. зовніш. боргу
2021	-5,88	1,23	15,35	-2,43	-23,80	-1,63	-34,82
2022	9,91	22,05	14,83	24,27	-30,73	-30,05	-31,26
2023	13,15	10,06	74,68	-8,29	31,35	27,72	34,14
2024	107,83	3,94	4,64	3,56	6,21	114,39	989,00
31.03. 2025	-27,96	25,08	15,80	30,15	-65,74	64,30	-84,33

Джерело : побудовано за даними [8]

Зростання обсягу запозичень та витрат на їх обслуговування може значно збільшити рівень фінансового ризику країни.

Довші терміни погашення банківських кредитів призводять до вищих витрат на обслуговування, що зменшує інвестиційні можливості для соціальних та економічних проектів. Високі державні виплати обтяжують державні бюджети та зменшують ресурси, доступні для фінансування важливих соціальних та економічних проектів. Постійний перегляд банківських стратегій та політик може допомогти зменшити фінансові ризики. Зміни у витратах на обслуговування боргів у бік зменшення свідчать про позитивні зрушення в управлінні боргом та покращення умов фінансування (табл. 10).

Таблиця 10. Періоди пікових платежів за державним боргом. Платежі за державним боргом у 2023–2026 роках (на основі поточних боргових зобов'язань), у мільярдах гривень.

Показник	2023	2024	2025	2026
Всього	721	1028	1189	1184
Середнє	1031			
Боргові виплати / ВВП	11,1 %	13,4 %	13,3 %	11,7 %
Виплати боргу/ Доходи державного бюджету	25,3 %	32,2 %	32,4 %	28,6 %

Джерело: побудовано за даними [8]

Витрати на рефінансування можна мінімізувати шляхом укладання довгострокових пільгових позик (понад 5 років) та проведення операцій з управління державним боргом (на додавання до очікуваної у майбутньому операції з управління державним боргом. Це дасть можливість зменшити ризик рефінансування в перспективі). Операції з управління боргом передбачають рефінансування суверенних позик (внутрішніх або зовнішніх) до їх остаточного погашення шляхом згладжування профілю погашення суверенних позик, зниження ризику рефінансування, збільшення середньозваженого строку погашення та/або зменшення середньої вартості боргу. Майже дві третини сум погашень знаходяться в межах позицій

облігацій внутрішньої державної позики у національній та іноземній валюті, що утримуються іноземними урядами. Для випусків ОВДП з непогашеними сумами погашення цей ризик може бути скоригований до вищого рівня протягом періоду поновлення ОВДП з довшими строками погашення.

Сума державного та гарантованого державою боргу України у гривневому еквіваленті у 2025 році зменшилася на 48,48 млрд гривень (у доларовому еквіваленті борг зріс на 9,5 млн дол. США. Станом на 28 лютого 2025 року загальний офіційний борг за суверенними та гарантованими державою позиками становив 7019,53 млрд гривень (еквівалент 169,09 млрд доларів США) і розподілився таким чином:

- державний та гарантований державою зовнішній борг – 5 106,73 млрд гривень (72,75 % від загальної суми), або 123,01 млрд доларів США;

- державний та гарантований державою внутрішній борг Державні облігації та державні гарантії за державними гарантіями: 1 912,8 млрд гривень (27,25 %), або 46,08 млрд доларів США. Міністерство фінансів скоригувало свої інвестиційні зобов'язання на внутрішньому ринку шляхом зменшення вартості обслуговування державного боргу, задоволення потреб у фінансуванні за основними зобов'язаннями та отримання державного фінансування від міжнародних партнерів.

Структура державного та гарантованого державою боргу:

За категоріями кредиторів більшість боргу припадає на:

- міжнародні фінансові організації (МФО) та уряди іноземних держав – 57,82 %;

- торгівля на внутрішньому ринку шляхом продажу державних цінних паперів – 26,2 %;

- вихід на іноземні ринки шляхом випуску цінних паперів – 9 %;

- інші кредитори – 6,98 %.

Валютна структура державного боргу:

Державний та гарантований борг України розподілений за валютами:

- дол. США – 1828,05 млрд гривень (26,18 %);

- євро – 2405,88 млрд гривень (34,27 %);

- гривні – 1 755,97 млрд гривень (25,02 %);

- інші валюти (СПЗ, фунт стерлінгів, канадський долар, японська єна) – 1 019,63 млрд гривень (14,52 %) [6].

Під час реалізації Стратегії економічної безпеки України є створення Інформаційної панелі індикаторів фінансової безпеки, яка є основою для побудови перспективної системи моніторингу економічних витрат на фінансову безпеку. З метою оцінки ефективності політики уряду у сфері фінансової безпеки Інформаційна панель економічної безпеки встановлює цілі на період реалізації Стратегії. [9]

Табло індикаторів фінансової безпеки містить наступні показники:

1. Співвідношення дефіциту державного бюджету до ВВП, %, 2019 р. – 2,0; критична межа – 3; цільовий орієнтир на 2025 рік – 2-3.

2. Відношення обсягу державного боргу та гарантованого державою боргу до ВВП, %: 50,3 у 2019 році; критична межа – 60, цільовий орієнтир на 2025 рік – 50.

3. Загальний обсяг зовнішнього боргу у відсотках від ВВП: темпи зростання у 2019 році становили 79,2 %, критична межа – 70 %, а цільовий орієнтир на 2025 рік – 40 %.

4. Зміна обмінного курсу гривні відносно долара США (середнє значення за період), у відсотковому вираженні до попереднього року: у 2019 році темп зростання становив 95,0, критичне значення межі –90-130, цільове значення орієнтира на 2025 рік – 97-104 гривні.

5. Загальні валютні резерви України, кількість місяців імпорту: темп приросту у 2019 році становив 4,9, критичне значення межі – 3, а цільове значення орієнтира на 2025 рік – 5.

6. Довгострокові кредити у відсотках від загальної суми кредитних зобов'язань, %: темпи зростання у 2019 році становили 20,04, критична межа – 25, а цільовий орієнтир на 2025 рік – 60.

7. Коефіцієнт непрацюючих кредитів, %: темпи зростання у 2019 році становлять 48,36, критична межа – 60, а цільовий орієнтир зростання у 2025 році – 10.

У таблиці 11 відображені основні аспекти фінансової політики, спрямовані на забезпечення фінансової стабільності та безпеки.

Таблиця 11. Управління державним боргом для забезпечення фінансової стабільності та безпеки

Стратегія	Вплив на фінансову стабільність та безпеку	Характеристика
Політика державного боргу	Зменшення боргового навантаження, контроль боргових зобов'язань через рефінансування та обслуговування боргів. Високий рівень боргу може впливати на кредитний рейтинг та довіру інвесторів.	Управління державним боргом, рефінансування, обслуговування. Станом на 2024 рік державний борг України становив близько 81 % від ВВП.

Джерело : побудовано за даними [10, с. 168]

Урядова політика повинна бути спрямована на оптимізацію управління боргом та забезпечення стабільності бюджету для підтримання економічного зростання та соціального забезпечення. Напрями досягнення цілей управління державним боргом України:

1. Довгострокове державне пільгове фінансування та збільшення частки грантів можуть сприяти розширенню співпраці з фінансово-стабільними багатосторонніми зовнішніми установами та розвитку двосторонніх партнерств.

2. Подальший розвиток відносин з вітчизняними інвесторами та зміцнення внутрішніх ринків капіталу. Забезпечення суттєвої і значущої підтримки з боку іноземних інвесторів. Ключовий елемент фінансової стратегії відбудови України – фінансування приватними інвесторами.

Співпраця та взаємодія з міжнародними рейтинговими агенціями. Подальший розвиток внутрішніх ринків капіталу та зміцнення відносин з інвесторами-резидентами на внутрішньому ринку капіталу та повернення інвесторів-нерезидентів. Забезпечення безперервного функціонування внутрішнього боргового ринку. Розвиток внутрішнього боргового ринку є ключовим для зменшення фінансової вразливості України. Значний внесок вітчизняних інвесторів у внутрішній ринок капіталу, а також гарантований прибуток іноземних інвесторів. Забезпечення належного функціонування внутрішнього торговельного ринку. Розвиток внутрішнього торговельного ринку є важливим для розвитку фінансових потоків в Україні.

Методологія розрахунків показників боргового навантаження Міністерства фінансів України включає показники для оцінки рівня боргової безпеки країни, такі як співвідношення: обсягу державного боргу до ВВП (поріг – 60 %). обсягу державного боргу до доходів державного бюджету України (критичний рівень – 300 %); платежів за державним боргом до ВВП (критичний рівень – 7 %); планових платежів з обслуговування державного боргу до експорту товарів і послуг (критичний рівень – 20–25 %); платежів за державним боргом до доходів Державного бюджету України (критичний рівень – 45 %); дисконтної вартості боргу до експорту (довгострокова платоспроможність, критичний рівень якої – 200– 250 %); запланованих платежів з обслуговування боргу до суми бюджетних доходів (навантаження на бюджет (критичний рівень – 25–30 %).

Оцінка фінансової безпеки України взагалі та боргової безпеки тощо – це складне та багатогранне завдання, яке вимагає різноманітних підходів.

Для оптимізації структури державного боргу необхідно: для залучення, погашення та обслуговування зовнішніх державних запозичень забезпечувати єдність обліку та планування фінансових операцій; залежно від стану економічного розвитку здійснювати коригування боргових зобов'язань за строками користування; при плануванні випуску боргових зобов'язань враховувати сезонний фактор наповнення бюджету; забезпечувати максимальну прозорість на всіх стадіях здійснення запозичень та узгодження стратегії управління державним боргом; встановлювати граничний розмір дефіциту Державного бюджету на рівні, що не перевищує 3 % ВВП;– посилювати роль внутрішніх ринкових позик у процесі фінансування дефіциту бюджету, переходити до випуску ощадних облігацій, які розповсюджуватимуться серед фізичних осіб; запроваджувати ОВДП з плаваючою відсотковою ставкою, прив'язаною до темпів інфляції; здійснювати співробітництво з міжнародними фінансовими інституціями та стримано залучати іноземні кредити; поповнювати золотовалютні резерви до достатнього рівня для резидентів в іноземній валюті; підвищувати ефективність фінансового управління на макро- і на мікрорівнях; посилення контролю за цільовою спрямованістю і обґрунтованістю джерел погашення зовнішніх кредитів.

Ефективність політики управління державним боргом повинна визначатися його поступовим зменшенням в довгостроковій перспективі та відсутністю суттєвого боргового навантаження на економіку країни.

Стабілізація ситуації щодо державного боргу та підвищення рівня боргової безпеки істотно залежить від боргової політики країни. Запозичення, отримані Україною за останні роки від іноземних інвесторів, були більшою мірою спрямовані на фінансову стабілізацію країни в період політичної та соціально-економічної кризи. Завданням боргової політики України на перспективу має стати залучення фінансових ресурсів для реалізації програм, націлених на підвищення рівня боргової безпеки [6].

Вкрай актуальне і важливе всебічне дослідження проблематики фінансової безпеки України, сутності та методики оцінювання боргової безпеки як її складової. З огляду на посилення факторів воєнного стану, збільшення дефіциту державного бюджету та поглиблення економічної кризи, терміново потрібно зміцнення боргової безпеки. Згідно Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України передбачено розрахунок та оцінку абсолютних індикаторів боргової безпеки України на основі відповідних показників за 3 роки.

В переліку індикаторів боргової безпеки України:

- Обсяг державного та гарантованого боргу, млн. гривень.
- ВВП, млн. гривень.
- Обсяг валового зовнішнього боргу, млн. доларів США.
- Середній курс гривні до долара США.
- Середньозважена дохідність облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП) на первинному ринку, відсотків.
- Індекс ЕМВІ (Emerging Markets Bond Index) + Україна.
- Обсяг офіційних резервних активів, млн. доларів США.

Боргову безпеку держави можна визначити як оптимальне співвідношення між внутрішніми та зовнішніми запозиченнями з урахуванням сумарної величини державного боргу та вартості обслуговування його складових. Динаміка зовнішнього державного та гарантованого державою боргу України з 2021 по 2025 рр. наведена у табл. 12.

Таблиця 12. Зовнішній державний та гарантований державою борг України з 2021 по 2025 рр. (млн. дол. США)

Дата	сукупний борг		державний борг		гарантований борг	
	млн. дол. США	% до ВВП	млн. дол. США	млн. дол. США	млн. дол. США	млн. дол. США
на 31.12.2021	57 197,0	+6,47 %	47 654,7	+7,06	9 542,3	+3,61
на 31.12.2022	71 398,6	+24,83	63 590,9	+33,44	7 807,7	-18,18
на 31.12.2023	101 704,7	+42,45	94 790,5	+49,06	6 914,2	-11,44
на 31.12.2024	120 090,3	+18,08	114 877,2	+21,19	5 213,1	-24,60
на 31.12.2025	125 647,8	+4,63	120 943,3	+5,28	4 704,5	-9,76

Джерело: побудовано за даними [7-8]

Структура державного та гарантованого державою боргу відображає перевагу зовнішнього боргу. Станом на 31 грудня 2024 зовнішній державний

та гарантований державою борг України становив 66,5 % від валового зовнішнього боргу країни (табл. 13).

Порівняння зовнішнього державного боргу України та золотовалютних резервів дає досить негативну картину. Зовнішній держборг останнім часом хронічно випереджає валютні резерви України, і на 31 березня 2025 він компенсувався ними лише на 33,7 % (табл. 14).

Таблиця 13. Динаміка зовнішнього державного боргу і валового зовнішнього боргу (ВЗБ) України з 2021 по 2025 рр. (млн. дол. США)

Дата	Зовнішній державний борг			Валовий борг (ВЗБ)			держборг / ВЗБ
	млн. дол. США	млн. дол. США	% до ВВП	млн. дол. США	млн. дол. США	% до ВВП	
на 31.12.2021	57 197	+3476	+6,5	129 711	+4021	+3,2	44,1
на 31.12.2022	71 399	+14202	+24,8	131 998	+2287	+1,8	54,1
на 31.12.2023	101 705	+30306	+42,4	161 533	+29535	+22,4	63,0
на 31.12.2024	120 090	+18386	+18,1	180 639	+19106	+11,8	66,5
на 31.12.2025	125 648	+5558	+4,6				

Джерело: побудовано за даними [7-8]

Таблиця 14. Динаміка зовнішнього державного боргу і золотовалютних резервів (ЗВР) України з 2021 по 2025 рр. (млн. дол. США)

Дата	Зовнішній державний борг			Міжнародні резерви (ЗВР)			ЗВР/ держборг
	млн. дол. США	млн. дол. США	% до ВВП	млн. дол. США	млн. дол. США	% до ВВП	
на 31.12.2021	57 197	+3476	+6,5	30 941	+1808	+6,2	54,1
на 31.12.2022	71 399	+14202	+24,8	28 494	-2446	-7,9	39,9
на 31.12.2023	101 705	+30306	+42,4	40 514	+12020	+42,2	39,8
на 31.12.2024	120 090	+18386	+18,1	43 795	+3281	+8,1	36,5
на 31.12.2025	125 648	+5558	+4,6				

Джерело: побудовано за даними [7-8]

Обсяг валового зовнішнього боргу України у 2024 році зріс на 19.1 млрд дол. США та на кінець року становив 180.6 млрд дол. США. Відносно ВВП борг збільшився з 89.1 % до 95.0 %. Зовнішній борг державного сектору збільшився на 18.5 млрд дол. США та становив 116.8 млрд дол. США (61.4 % від ВВП). [11]

У таблиці 15 наведено вхідні дані для розрахунку індикаторів боргової безпеки країни за 2022-2024 рр.

Таблиця 15. Вхідні дані для розрахунку індикаторів боргової безпеки за 2022-2024 рр.

Показник	2022	2023	2024
Обсяг державного та гарантованого боргу, млн. гривень	4,075.45	5,519.51	5,490.10
ВВП, млн. гривень	5 191 028	6 537 825	5 459 574
Середній курс гривні до доллара США	40,45	38,53	42.18
Середньозважена дохідність облігацій внутрішньої державної позики (далі – ОВДП) на первинному ринку, відсотків	18,26	18,70	15,98
Індекс ЕМВІ (Emerging Markets Bond Index) + Україна	770,33	1011,9	1082,1

Обсяг офіційних резервних активів, млн. доларів США	28 494,54	40514,4	43 800,0
Обсяг валового зовнішнього боргу, млн. доларів США	131 998,0	161 533,0	180 639,0

Джерело: побудовано за даними [7-8]

Методика розрахунку індикаторів боргової безпеки України представлена в таблиці 16.

Таблиця 16. Методика розрахунку індикаторів боргової безпеки

Індикатор	Формула
I1: Відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП, відсотків	обсяг державного та гарантованого боргу, млн. гривень / ВВП, млн. гривень x 100
I2: Відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП, відсотків	обсяг валового зовнішнього боргу, млн. доларів США x середній курс гривні до долара США / ВВП, млн. гривень x 100
I3: Середньозважена дохідність облігацій внутрішньої державної позики (далі – ОВДП) на первинному ринку, відсотків	-
I4: Індекс ЕМВІ (Emerging Markets Bond Index) + Україна	-
I5: Відношення обсягу офіційних міжнародних резервів до обсягу валового зовнішнього боргу, відсотків	обсяг офіційних резервних активів, млн. доларів США / обсяг валового зовнішнього боргу, млн. доларів США x 100

Джерело: побудовано за даними [12]

I1 – показник демонструє рівень боргового навантаження на економіку країни. Оптимальним рівнем вважається значення, яке не перевищує 60 %, що відповідає критеріям Маастрихтської угоди. Вищі значення можуть свідчити про потенційні проблеми у фінансовій стабільності держави.

I2 – показник характеризує боргову залежність економіки країни від зовнішніх кредиторів. Високий рівень свідчить про вразливість економіки до зовнішніх шоків, таких як валютні коливання чи погіршення умов на міжнародних фінансових ринках. Згідно з міжнародною практикою, рівень, який перевищує 100 %, вважається високим і може негативно впливати на економічну безпеку країни.

I3 – показник відображає середню процентну ставку, яку держава зобов'язана сплачувати інвесторам за залучення коштів через випуск ОВДП. Він є індикатором вартості запозичень для держави на внутрішньому ринку. Зростання показника свідчить про підвищення ризиків для інвесторів, що може бути пов'язано з політичною нестабільністю, економічними труднощами чи зростанням державного боргу. Цей індекс не потребує окремого розрахунку, сталі показники за кожен період доступні на офіційному сайті Національного Банку України у розділі «Дохідність ОВДП на первинному ринку».

I4 – індекс ЕМВІ є індикатором кредитного ризику країни, що розраховується як різниця в дохідності суверенних облігацій країни порівняно

з базовими облігаціями США. Показник ЕМВІ+Україна відображає премію за ризик для українських облігацій на міжнародному ринку. Чим вищий цей індекс, тим більші ризики асоціюються з інвестиціями в боргові інструменти країни.

I5 – показник відображає рівень забезпеченості зовнішнього боргу держави міжнародними резервами, які зберігаються в центральному банку. Оптимальне значення показника має становити не менше 20–25 %. Низький рівень свідчить про недостатність резервів для покриття зовнішніх зобов'язань. Високий рівень, навпаки, забезпечує стабільність та здатність держави реагувати на зовнішні фінансові шоки.

У табл. 17 наведено аналіз відповідності значення індикаторів боргової безпеки України за 2022-2024 рр. до їх оптимальних значень на основі вхідних даних.

Таблиця 17. Аналіз індикаторів боргової безпеки України у 2022-2024 рр.

Індикатор	Оптимальне значення індикатора	Критичне значення індикатора	Значення показнику, %		
			2022	2023	2024
I1	≤20	≤60	78,44	84,42	100,56
I2	≤40	≤70	44,48	56,89	139,56
I3	≤4	≤11	18,26	18,7	15,98
I5	>50	>20	39,91	39,84	24,25

Джерело: побудовано за даними [7,8,11]

Наочно спостерігаємо значення індикаторів, що є нижчими від критичних значень показників. Відношення валового зовнішнього боргу до ВВП зросло з 44,48 % у 2022 р. до 56,89 % у 2023 році та до 139,56 % у 2024 р. Ця динаміка свідчить про посилення залежності від зовнішніх джерел фінансування, що є прямим наслідком збільшення бюджетного дефіциту. Цей показник демонструє тенденцію значно збільшившись у 2024 р. Значне зростання відбулося за рахунок залучення переважно зовнішніх джерел державних запозичень, тоді як внутрішні мали другорядне значення. Середньозважена дохідність облігацій внутрішньої державної позики на первинному ринку показала найнижчий рівень у 2024 р. – 15,98 % в порівнянні з 2022 роком (18,26 %) та з 2023 роком (18,7 %). Це свідчить про збільшення вартості внутрішніх запозичень для держави, що пов'язано із загостренням фінансових ризиків. Така тенденція ускладнює залучення внутрішніх ресурсів для фінансування дефіциту бюджету. Водночас відношення міжнародних резервів до зовнішнього боргу за цей період значно скоротилося – з 39,91 % у 2022 р. до 39,84 % у 2023 році, та до 24,25 % у 2024 р. Це вказує на зниження здатності України покривати зовнішні боргові зобов'язання за рахунок резервів, що створює додаткові ризики для фінансової стабільності країни. Це дає змогу ідентифікувати основні проблеми, які впливають на боргову безпеку України:

– суттєве зростання залежності від зовнішнього боргу;

- значне збільшення боргового навантаження на економіку;
- високі процентні ставки по внутрішніх запозиченнях;
- загальне зниження економічної активності та надходжень до бюджету.

Боргова безпека України у період воєнного стану зазнала значних змін, що зумовлені значними витратами на оборону, високим дефіцитом бюджету. Аналіз індикаторів боргової безпеки України за 2022-2024 рр. засвідчив значне зростання державного боргу, що супроводжується погіршенням ключових показників боргової безпеки та підвищенням залежності від зовнішніх запозичень. Отже, боргове навантаження України значно зросло протягом аналізованого періоду, що ставить під загрозу боргову безпеку держави. Для зміцнення боргової безпеки необхідно зосередити увагу на вдосконаленні таких аспектів:

- шляхом розвитку внутрішнього ринку запозичень диверсифікація джерел фінансування зменшенням залежності від зовнішнього боргу;
- шляхом впровадження більш детальних механізмів планування і моніторингу боргової політики забезпечення більшої прозорості в управлінні боргом;
- шляхом зниження частки короткострокових запозичень і збільшення частки довгострокових оптимізація структури боргу;
- при збереженні та збільшенні золотовалютних резервів країни посилення валютних резервів;

В умовах воєнного стану важко дотримуватися таких рекомендацій. Тому підтримка боргової безпеки залишається великим викликом для України в сучасних умовах. [13]

У сучасному світі переоцінка фінансово-економічних процесів, перегляд основних концепцій та прогнозів повинні досягти сталості та передбачуваності. Потенціал сучасних фінансових ринків та їх значення з точки зору державної фінансової безпеки безпосередньо пов'язані з діяльністю фінансових і комерційних компаній та інших учасників фінансової екосистеми в контексті взаємозв'язків між компаніями у фінансовій та економічній сферах.

З огляду на нестабільні фактори політичної, економічної, правової та соціальної нестабільності в Україні, особливу увагу слід приділити фінансовому оздоровленню підприємств. Для цього необхідно ретельно проаналізувати основні показники ефективності господарської діяльності. В Україні кількість підприємств, що перебувають у скрутному фінансовому становищі, продовжує зростати. Банкрутство та ліквідація підприємств не лише завдають збитків акціонерам, кредиторам, діловим партнерам та супутнім товарам, але й призводять до змін податкових надходжень та зростання безробіття, що негативно впливає на розвиток економіки України. Ліквідація підприємств має значний негативний вплив на економіку. Варто зазначити, що багато неплатоспроможних підприємств швидко банкрутують за несприятливих умов. Підприємства однак мають високі шанси на одужання. З цієї причини важливо виявляти ситуації банкрутства на ранній стадії та забезпечувати фінансову безпеку підприємств. Для цього розроблені

спеціальні моделі, що дозволяють визначити, чи перебуває компанія в кризі, чи на межі кризи.

Закон України «Про національну безпеку України» визначає, що фінансова безпека підприємства означає захист життєво важливих інтересів підприємства, забезпечення розвитку підприємства, а також виявлення, запобігання та усунення фактичних і потенційних загроз економічним інтересам, здатність долати та усувати потенційні загрози, які можуть погіршити ваше фінансове становище. [14]

Основними завданнями виявлення загроз фінансовій безпеці компанії є: прогнозування потенційних загроз, виявлення та оцінка реальних загроз, організація заходів щодо запобігання потенційним загрозам та організація заходів реагування на загрози, що вже виникли.

Одним з найважливіших кроків в оцінці фінансової безпеки компанії є аналіз ймовірності її банкрутства. Метод оцінки на основі аналізу ймовірності банкрутства базується на перевірених моделях прогнозування банкрутства. Найбільш широко використовуваними зарубіжними моделями є ті, що запропоновані Е. Альтманом, Р. Лісом, Р. Таффлером, Г. Тішоу та О. Терещенко. Кожна з цих моделей має свої переваги та недоліки, тому найкраще використовувати кілька моделей для швидкого аналізу всього процесу, щоб мінімізувати ризик отримання неправильних результатів. [15]

Специфічні характеристики фінансової безпеки підприємств та оцінка впливу у контексті очікуваних потенційних загроз складають сукупну фінансову безпеку країни.

У. Бівер в 1967 році розробив класичну модель. Дослідник В. Бівер виявив, що співвідношення між потоком грошових коштів та боргом є найкращим прогнозом. У 1968 році Альтман розробив п'ятифакторну модель, яка також включає показники з фінансової сфери, а саме деякі показники фінансового стану підприємства.

Модель М. Спрінгейта являє собою розробку інтегрального індексу, який також використовується для оцінки платоспроможності компаній-банкрутів. Модель була розроблена М. Спрінгейтом у 1978 році в Університеті Саймона Фрейзера та також використовує метод покрокового дискримінантного аналізу, розроблений Е. Альтманом (1968 р.). Під час створення моделі, що включає 19 ключових фінансових факторів, залишилося лише 4 фінансових коефіцієнтів. Точність моделі висока, перевищуючи 90 % [16].

Діагностика банкрутства підприємства за моделлю О. О. Терещенка базується на застосуванні методології дискримінантного аналізу на основі фінансових показників вибіркової сукупності вітчизняних підприємств і комплексна оцінка фінансового стану підприємства на основі використання матричних моделей. Застосуємо найпопулярніші моделі та проведемо діагностику на прикладі підприємства ТОВ «ДТЕК Сервіс».

Модель Альтмана є п'ятифакторною моделлю, яка виглядає наступним чином:

$$Z = 0,717 A + 0,847 B + 3,107 C + 0,42 D + 0,995E, \quad (1)$$

де А – відношення власного оборотного капіталу до суми всіх активів,
 В – відношення нерозподіленого прибутку до суми всіх активів,
 С – відношення загального прибутку до суми активів,
 D – відношення власного капіталу до суми залученого капіталу;
 Е – відношення виручки від реалізації до середньої суми активів [17].

В результаті підрахунку отримуємо Z – інтегральний показник ймовірності банкрутства підприємства, робимо висновок (табл. 18):

Таблиця 18. Трактуння показника Z для моделі Альтмана

Значення показника Z	Ймовірність банкрутства
$Z < 1.23$	Загрожує банкрутство
$Z > 1.23$	Стабільний фінансовий фон

Джерело: розроблено на основі [17]

На основі зазначених вище даних розрахуємо ймовірність банкрутства за моделлю Альтмана для ТОВ «ДТЕК Сервіс» (табл. 19).

Таблиця 19. Оцінка банкрутства за моделлю Альтмана для ТОВ «ДТЕК Сервіс» за 2018–2020 рр.

Значення показника	Роки		
	2018	2019	2020
А – відношення власного оборотного капіталу до суми всіх активів	-0,213	0,1434	-0,02868
В – відношення нерозподіленого прибутку до суми всіх активів	-0,667	-0,11011	-0,06776
С – відношення загального прибутку до суми активів	-0,49712	0	0,03107
D – відношення власного капіталу до суми залученого капіталу;	-0,063	2,394	0,7476
Е – відношення виручки від реалізації до середньої суми активів	0,0796	0,6169	0,6965
Z (інтегральний показник рівня загрози банкрутства)	-1,366	3,044	1,38
Ймовірність банкрутства	Висока ймовірність	Низька ймовірність	Низька ймовірність

Джерело: розроблено на основі [18]

Протягом періоду аналізу значення інтегрального показника Z залишалось на рівнях -1,366, 3,044 та 1,38, що свідчить про надзвичайно високий ризик банкрутства у 2018 році. У 2019-2020 роках ситуація змінилася. У 2020 році вона дещо погіршилася, значення показника знизилось, для підприємства наразі актуально розробити тактику та стратегію, яку вони зможуть застосувати для усунення негативних факторів, які наближують компанію до кризового стану.

Незважаючи на значну поширеність моделі Альтмана та цілої низки її переваг, вчені виділяють й недоліки. Зокрема, О. М. Барановська вважає, що необхідно акцентувати увагу на тому, що, незважаючи на відносну простоту моделі Альтмана для оцінки кризового стану підприємства, використання її у наявному вигляді не дає змоги одержати об'єктивний результат у сучасних умовах України [17].

Наступна модель діагностики банкрутства Спрінгейта (Springgate) виглядає так (формула 2):

$$Z = 1,03A + 3,07B + 0,66C + 0,4D, \quad (2)$$

- де А – відношення робочого капіталу до суми всіх активів;
 В – відношення загального прибутку до суми всіх активів;
 С – відношення загального прибутку до короткострокових зобов'язань;
 D – відношення виручки від реалізації до суми всіх активів;
 Z – показник імовірності банкрутства.

Критеріальні значення Z-показника імовірності банкрутства відповідно до моделі Спрінгейта такі: менше 0,862 – підприємство потенційний банкрут; понад 2,451 – загроза банкрутства мінімальна [17].

На основі зазначених вище даних розрахуємо ймовірність банкрутства за моделлю Спрінгейта ТОВ «ДТЕК Сервіс» (табл. 20).

Таблиця 20. Оцінка банкрутства за моделлю Спрінгейта для ТОВ «ДТЕК Сервіс» за 2018–2020 рр.

Значення показника	Роки		
	2018	2019	2020
А – відношення робочого капіталу до суми всіх активів	0,01127	0,009888	0,00383
В – відношення загального прибутку до суми всіх активів	-0,4912	0	0,0307
С – відношення загального прибутку до короткострокових зобов'язань);	0,0161634	0,1280598	0,15825
D – відношення виручки від реалізації до суми всіх активів	0,01156	0,01156	0,0283
Z (інтегральний показник рівня загрози банкрутства)	-0,4522	0,149	0,221
Ймовірність банкрутства	Підприємство потенційний банкрут	Підприємство потенційний банкрут	Підприємство потенційний банкрут

Джерело: розроблено на основі [18]

Отже, за моделлю Спрінгейта підприємство є потенційним банкрутом.

Модель Спрінгейта була створена для підприємств США і Канади. Коефіцієнти наведені в доларах, модель створена для оцінювання кредитоспроможності підприємств. Основні недоліки моделі: у розрахунках не були враховані умови розвитку економіки різних країн, орієнтовано на Канаду і США; необхідна корекція на національну валюту, яка, своєю чергою, порушує безперервність; значення змінних в оригінальних моделях надані в канадських і американських доларах. Перерахунок на долари в інших країнах проблему вирішує, але зміни курсу залишають відхилення.

Коефіцієнт Бівера використовується для виявлення незадовільної структури балансу. Розраховується як відношення різниці між чистим прибутком і нарахованою амортизацією до суми довгострокових і поточних зобов'язань. Ознакою формування незадовільної структури балансу є таке фінансове становище підприємства, у якого протягом тривалого часу (1,5–2

роки) коефіцієнт Бівера не перевищує 0,2, що відображає небажане скорочення частки прибутку, який спрямовується на розвиток виробництва. У такій ситуації створюється незадовільна структура балансу, підприємство починає працювати в борг, і його коефіцієнт забезпечення власними засобами стає меншим 0,1 [19].

$$Кб = \frac{\text{Чистий прибуток} + \text{Амортизація}}{\text{Розділ 3 пасиву} + \text{Розділ 4 пасиву}} \quad (3)$$

де Кб – коефіцієнт Бівера.

Визначення рівня фінансової безпеки підприємства може запобігати можливому банкрутству шляхом зміцнення фінансового стану підприємства та розвитку його виробничо-фінансової діяльності. При регулюванні рівня фінансової безпеки підприємства вважаємо доцільним вирішення наступних завдань: – контроль за виконанням своїх функцій фінансовим відділом підприємства; – визначення причин і масштабів можливої кризи, а також результатів, яких необхідно досягти при здійсненні антикризових заходів; – порівняння здобутих результатів з прогнозованими показниками; – визначення рівня відхилення реальних фінансових результатів від планових; – моніторинг розробки оперативних рішень для нормалізації фінансової діяльності підприємства. Визначення рівня фінансової безпеки підприємства може запобігати можливому банкрутству шляхом зміцнення фінансового стану підприємства та розвитку його виробничо-фінансової діяльності.

При регулюванні рівня фінансової безпеки підприємства вважаємо доцільним вирішення наступних завдань:

- контроль за виконанням своїх функцій фінансовим відділом підприємства;
- визначення причин і масштабів можливої кризи, а також результатів, яких необхідно досягти при здійсненні антикризових заходів;
- порівняння здобутих результатів з прогнозованими показниками;
- визначення рівня відхилення реальних фінансових результатів від планових;
- моніторинг розробки оперативних рішень для нормалізації фінансової діяльності підприємства;
- Чистий прибуток – форма 2 балансу, рядок 2350;
- Амортизація – форма 2 балансу, рядок 2515;
- Розділ 3 пасиву – форма 1, рядок 1595;
- Розділ 4 пасиву – форма 1, рядок 1695.

На основі зазначених вище даних розрахуємо ймовірність банкрутства за коефіцієнтом Бівера для ТОВ «ДТЕК Сервіс» (табл. 21).

Як бачимо з проведеного аналізу, підприємство у 2017 р. було наближено до банкрутства. Коефіцієнт Бівера у нормі повинен бути вище 0,2.

У 2018–2020 рр. показник склав 0,392 та 0,42 відповідно, що показує позитивну тенденцію. Методика Бівера також має свої недоліки: вона не враховує галузеву специфіку підприємств та не враховує ефективність використання капіталу на підприємстві.

Таблиця 21. Оцінка банкрутства за коефіцієнтом Бівера для ТОВ «ДТЕК Сервіс» за 2018–2020 рр.

Значення показника	Роки		
	2017	2018	2019
Кб = (Чистий прибуток (Ф.2р.2350) + Амортизація (Ф.2 р. 2515)) / (Розділ 3 пасиву (Ф.1 р. 1595) + Розділ 4 пасиву (Ф.1 р. 1695))	-0,079	0,392	0,42
Ймовірність банкрутства	Наближено до банкрутства	Не є банкрутом	Не є банкрутом

Джерело: розроблено на основі [18]

Українським вченим О. Терещенко було розроблено модель, яка найбільш підходить для оцінки банкрутства саме на вітчизняних підприємства. За думкою вченого вона включає основні параметри, а саме: ліквідність, прибутковість, оборотність, структуру майна, капіталу тощо. Модель Терещенка має наступний вигляд (формула 4):

$$Z = 1.5A + 0.08B + 10C + 5D + 0.3E + 0.1F, \quad (4)$$

де А – Cash-Flow / зобов'язання;

В – валюта балансу / зобов'язання;

С – прибуток / валюта балансу;

Д – прибуток / виручка від реалізації;

Е – виробничі запаси / виручка від реалізації;

Ф – оборотність основного капіталу (виручка від реалізації) / валюта балансу;

Z – ймовірний рівень банкрутства (табл. 22) [17].

Таблиця 22. Інтерпретація Z-оцінок для моделі Терещенка

Значення показника Z	Ймовірність банкрутства
Більше 2	Підприємство є стійким, банкрутство не загрожує
1–2	Підприємство має порушену фінансову рівновагу, але банкрутство йому не загрожує, за умови переходу на антикризове управління
0–1	Підприємству загрожує банкрутство, якщо воно не здійснить санаційних заходів
Менше 0	Підприємство є напівбанкрутом

Джерело: розроблено на основі [17]

На основі вищезазначених даних оцінимо ймовірність банкрутства за моделлю Терещенка для ТОВ «ДТЕК Сервіс» (Таблиця 23).

Спостерігаємо, що у 2018 році та у 2020 році підприємству загрожує банкрутство, якщо воно не здійснить санаційних заходів, вважається, що підприємство напівбанкрут. У 2019 році підприємство має порушену фінансову рівновагу, банкрутство йому не загрожує, за умови переходу на антикризове управління. Отже, за різні періоду аналізу отримані різні показники. Зокрема здебільшого різні моделі показали, що підприємству загрожує банкрутство у 2018 та 2020 році. У 2019 році фінансова стійкість була

порушена, але загроза банкрутства була відсутня. Таким чином, результати розрахунків суперечливі, однак переважна більшість моделей свідчить про те, що є ймовірність банкрутства, фінансовий стан підприємства не є стабільним, необхідні перехід на антикризове управління та санаційні заходи.

Провівши дослідження, можна дійти висновку, що кожна модель має свої недоліки. З основних можна виділити: зарубіжні моделі не орієнтовні на українські підприємства; український облік відрізняється від західного; коефіцієнти американських моделей розраховуються в доларах; моделі не враховують галузевої специфіки.

Таблиця 23. Оцінка банкрутства за моделлю Терещенка для ТОВ «ДТЕК Сервіс» за 2018–2020 рр.

Значення показника	Роки		
	2018	2019	2020
A – Cash-Flow / зобов’язання	0,0022275	0,79785	0,00675
B – валюта балансу / зобов’язання	0,067624	0,536	0,2224
C – прибуток / валюта балансу	-1,64	0,0044	0,03
D – прибуток / виручка від реалізації	1,8295	0,23195	0,5084
E – виробничі запаси / виручка від реалізації	0,01887	0,0009	0,0009
F – оборотність основного капіталу (виручка від реалізації) / валюта балансу	0,00289	0,0028963	0,0070693
Z – інтегральний показник рівня загрози банкрутства	0,28	1,57	0,89
Ймовірність банкрутства	Підприємство напівбанкрут	Необхідні санаційні заходи	Підприємство напівбанкрут

Джерело: розроблено на основі [18]

Основними викликами та загрозами у сфері фінансової безпеки підприємств залишаються: 1) критичні показники державного та зовнішнього боргу, значна частка непрацюючих кредитів у кредитному портфелі банків, у тому числі державного сектору; 2) низький рівень бюджетної дисципліни, низька привабливість для інвестицій, обмежені зв’язки між бюджетним плануванням та пріоритетними напрямками розвитку держави; 3) недостатній рівень фінансової інклюзії; 4) суттєвий обсяг дефіциту державного бюджету; 5) недостатній розвиток довгострокового кредитування; 6) низький рівень ліквідності фондового ринку, захисту прав інвесторів поряд із недостатньою спроможністю регулятора протидіяти зловживанням на ринку, обмеження державної присутності на фінансових ринках інших країн,

Всі елементи фінансової безпеки підприємства є взаємопов’язаними, впливають один на одного та на її загальний рівень загалом, що забезпечує виконання своїх фінансових зобов’язань та ефективно протидіяти загрозам усіх видів. [12]

Щодо забезпечення фінансової безпеки підприємств основними заходами є: реалізація комплексної моделі механізмів оцінки й аналізу загроз фінансовій безпеці підприємства та діагностика небезпек, загроз та ризиків у

фінансово-економічній сфері; підтримка фінансової стійкості та незалежності підприємства.

Підприємства на життєвому шляху все частіше стикаються з кризовими явищами, які часто впливають на його фінансову безпеку і, відповідно, призводять до банкрутства. Використання моделей виявлення банкрутства та оцінки його ймовірного виникнення може допомогти вчасно запобігти настанню несприятливих подій. Методологія оцінки фінансової безпеки підприємства передбачає аналіз фінансової звітності та оцінку фінансових показників, які допомагають визначити потенційні ризики та розробити стратегії для покращення своєї фінансової безпеки.

Однак, не існує бездоганних методів. Кожна модель має свої як позитивні, так і негативні сторони при їх використанні. Проте моделі не забезпечили отримання однакового результату, що свідчить про необхідність їх удосконалення. Вважаємо за доцільне в нову модель включити параметри:

- при визначенні кризових явищ враховувати розвиток циклів у галузях;
- в моделі, яка буде дієвою для вітчизняних підприємств, необхідно узагальнення світового досвіду;
- як цільове завдання моделі ймовірності, вона повинна не тільки виявляти вже критичні позиції на підприємстві, а також виявляти зародження кризового стану, ще до його появи.

Вимірювання основних показників фінансової безпеки суб'єктів господарювання, в тому числі і ймовірності банкрутства, здійснюється під час фінансового аналізу в логічній послідовності, яка відображає їх взаємозв'язок та взаємозалежність.

Забезпечення належного рівня фінансової безпеки сприяє ефективному і стабільному функціонуванню підприємства, зменшенню впливу як зовнішніх, так і внутрішніх загроз на підприємство, що гарантує прийняття правильних рішень щодо зміцнення фінансового стану та підвищення ефективності його господарювання. Відповідно, ефективна робота підприємства є однією з основних складових становлення фінансової безпеки держави. [18]

Взаємозв'язок між фінансовими ринками та фінансовою безпекою на макро та мікрорівнях є важливим аспектом економічної стабільності держави. Фінансові ринки, як механізм перерозподілу капіталу, впливають на рівень фінансової безпеки держави та суб'єктів господарювання, а фінансова безпека, в свою чергу, визначає умови функціонування та розвитку фінансових ринків. Світ стає дедалі глобальнішим, процеси пришвидшуються. Розвиток сталого фінансування вважається одним із ключових світових трендів цього десятиліття. Важливо, що Україна не стоїть осторонь.

Розвиток фінтеху має значний вплив на фінансові ринки та фінансову безпеку. З одного боку, він може сприяти підвищенню ефективності фінансових операцій. З іншого боку, він може створювати нові виклики для фінансової безпеки, такі як кіберзагрози та ризики, пов'язані з новими технологіями.

Важливою є спільна робота фінансових установ, регуляторів, фінтех-компаній та інших зацікавлених сторін для забезпечення стабільного та безпечного розвитку фінансового сектору України в умовах цифрової трансформації. Високий рівень безпеки фінансового ринку визначає не лише ефективність його функціонування, а й фінансову та національну безпеку держави в цілому.

За наявності негативного впливу різних чинників виникають загрози, що породжують проблеми на фінансовому ринку. Такими загрозами можуть бути: загрози бюджетній безпеці; загрози борговій безпеці (відсутність чіткої обґрунтованої концепції управління державним боргом, нерозвиненість вітчизняної практики страхування боргових ресурсів); загрози грошово-кредитній безпеці; у валютній безпеці; загрози інвестиційній безпеці; загрози банківській безпеці (низький рівень капіталізації банківської системи, ризикова кредитна політика, недостатня ліквідність банківських активів, низький рівень кредитоспроможності підприємств реального сектора економіки, відсутність достатнього золотовалютного запасу, недостатня довіра населення і юридичних осіб до комерційних банків); загрози безпеці небанківського фінансового сектору.

Список використаних джерел

1. Стратегія розвитку фінансового сектору України до 2025 року (концепція). URL: file:///C:/Users/User/Downloads/Strategy_FS_2025_2020.pdf.
2. Стратегія Національного банку України. Програма дій 2020. Київ : Національний банк України, 21 с. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Strategy_NBU_Programa_dij_2020.pdf
3. Індекси банківського сектору. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/banks/stat/>.
4. Пахомова І. Г. Особливості розвитку фінансових ринків на сучасному етапі та їх вплив на економіку. Ефективна економіка. 2025. № 5. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua>.
5. Пахомова І. Г., Шестопалова О. В., Луцька О. В. Оцінка розвитку ринку інноваційних фінансових технологій. *Наука онлайн: Міжнародний електронний науковий журнал*. 2023. №6. URL: <https://nauka-online.com/publications/economy/2023/6/03-18/>.
6. Пахомова І.Г. Удосконалення фінансової безпеки в сфері управління державним боргом. *Інвестиції: практика та досвід*. 2025. № 10. С. 236-240. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua>.
7. Міністерство фінансів України. Державний борг України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/debtgov/>.
8. Міністерство фінансів України. Індекси сектору «Платежі і прогнози». URL: <https://mof.gov.ua/uk/borgovi-platezhi-ta-prognozi>.
9. Стратегія економічної безпеки України на період до 2025 року від 11 серпня 2021 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0048525-21#Text>.
10. Гриценко Л., Захаркіна Л., Захаркін О., Новіков В., Чухно Р. Вплив цифрових трансформаций на транспарентність фінансово-економічних відносин

та фінансову безпеки України. *Фінансово-кредитна діяльність проблеми теорії та практики*. 2022. №3(44). С. 167–175.

11. Національний банк України. Зовнішній борг України. URL: https://bank.gov.ua/files/ES/ExDebt_u.pdf.

12. Ситник Н. С., Гукалюк А. В., Стасишин А. В., Слобода Л. Я. Фінансова безпека держави: навч. посіб. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2024. 680 с.

13. Пахомова І. Г. Удосконалення практики оцінки боргової безпеки держави. *Агросвіт*. 2025. № 10. С. 113-117. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua>.

14. Закон України «Про національну безпеку України». *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 31. ст. 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.

15. Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України 29.10.2013 № 1277 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text>.

16. Ситник Н. С., Стасишин А. В., Попович Д. В., Сич О. А. та ін. Фінанси бізнесу: навч. посіб. Львів: Видавництво «Апріорі», 2019. 432с.

17. Ситник Н. С., Смолінська С. Д., Ясіновська І. Ф. Фінанси підприємств: навч. посіб. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 402 с.

18. Пахомова І. Г. Удосконалення практики оцінки фінансової безпеки підприємства. *Агросвіт*. 2025. № 11. С. 129-134. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua>.

19. Слав'юк Р. А. Фінанси підприємств: підручник. Київ : УБС НБУ : Знання, 2010. 550 с.

Розділ 3. ФІСКАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ТА ФІНАНСОВА СТАБІЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

ФАТЮХА Н. Г.

*к.е.н., доцент, доцент кафедри обліку та фінансів,
Національний університет «Запорізька політехніка»*

БЮДЖЕТНА СИСТЕМА УКРАЇНИ: СТАН ТА ЇЇ ОЦІНКА

Бюджетна система характерна для будь-якої країни. Бюджетна система України виконує ключову роль у забезпеченні функціонування держави, наданні публічних послуг та реалізації соціально-економічної політики. Соціально-економічна політика країни втрачає свою результативність без належним чином організованої бюджетної системи. В умовах воєнного стану й макроекономічної нестабільності її адаптивність стала критично важливою.

Із моменту проголошення незалежності Україна поступово реформувала свою бюджетну систему, яка зазнавала численних змін і трансформацій упродовж наступних років.

Основні етапи формування сучасної бюджетної системи, які узагальнені за законодавчою базою України та [1] та представлено на рис.1.

Законодавче регулювання бюджетної системи України охоплює низку нормативних актів різного рівня. Основу становлять Конституція України та Бюджетний кодекс України, які визначають загальні принципи та структуру бюджетних відносин. До ключових документів також належать Бюджетна декларація, Закон про Державний бюджет України, а також Закон про місцеве самоврядування, що регламентує участь територіальних громад у бюджетному процесі.

Окрім цього, бюджетні відносини регулюються іншими спеціальними законами, нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів України, прийнятими на виконання положень Бюджетного кодексу та інших законів, а також актами органів виконавчої влади, що діють у межах своїх повноважень. Важливу роль відіграють документи місцевого рівня – прогнози місцевих бюджетів, рішення про їх затвердження, а також акти органів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування, ухвалені відповідно до чинного бюджетного законодавства [2].

Трансформація бюджетної системи, що відбувалася протягом цього періоду зумовлена процесом становлення незалежності України та формуванням державного апарату, розвитком фінансової системи країни. Факторами негативного впливу на стабільність бюджетної системи були: недосконалі міжбюджетні відносини, дефіцит бюджету, щорічне зростання державного боргу та неефективне використання бюджетних коштів.

Рис. 1. Основні етапи формування сучасної бюджетної системи

Міжнародний досвід бюджетних відносин дозволяє виокремити два основні типи бюджетних систем:

- унітарна модель, притаманна країнам з однорідною культурою та єдиним населенням, характеризується дворівневою структурою, що охоплює державний бюджет та численні місцеві бюджети;

- федеративна модель включає три складові: бюджет центрального уряду (або федеральний), бюджети суб'єктів федерації (зокрема, штати у США, землі у Німеччині, кантони у Швейцарії) та місцеві бюджети.

Україна, згідно з Конституцією, є унітарною державою, яка адміністративно-територіально поділена на 25 одиниць: Автономну Республіку Крим та 24 області [1, с. 22].

Розглянемо сучасні наукові підходи українських дослідників до трактування поняття «бюджетна система» та особливості його закріплення в законодавстві (див. табл.1).

Таблиця 1. Трактування поняття «бюджетна система»

Автор	Сутність поняття «бюджетна система»
В. Опарін	«сукупність усіх бюджетів, що формуються у конкретній країні» [3].
С. Юрій	сукупність окремих її ланок, юридично пов'язаних між собою, яка базується на загальноприйнятих принципах, що відповідають міжнародним, стандартам» [4, с. 5]
О. Василик	«сукупність державного бюджету й місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного та адміністративно-територіального устроїв і врегульована нормами права» [5, с. 41]
І. Чугунов	сукупність бюджетів, утворена на основі адміністративно-територіального устрою держави, та взаємовідносини між ними, які відбуваються з огляду на отриманий розподіл і фінансове забезпечення повноважень органів державної та місцевої влади між бюджетами усіх рівнів, спрямованих на соціально-економічний розвиток суспільства [6, с. 282].
Ю. Пасічника	є складовою фінансової системи, яка включає сукупність бюджетів держави всіх рівнів, має управлінську структуру і функціонує згідно з юридичними та фінансовими нормами [7, с. 127]
Т. Єфименко	«сукупність усіх бюджетів, які формуються в певній країні згідно з її державним устроєм, адміністративно-територіальним поділом та законодавчо встановленими засадами бюджетного устрою» [8, с.510]
ч.4 ст. 2, Бюджетного кодексу України.	«сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права» [9]

На нашу думку, бюджетна система представляє собою інтегровану структуру бюджетів різних рівнів держави, сформовану з урахуванням правових норм і адміністративно-територіального устрою. Її функціонування спрямоване на раціональний розподіл фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення соціально-економічного розвитку країни.

Стаття 95 Конституції України чітко визначає, що бюджетна система України повинна формуватися на основі справедливого та неупередженого

розподілу суспільного багатства між усіма громадянами та територіальними громадами.

У статті 2 Бюджетного кодексу України визначено, що «бюджет — це план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідними органами державної влади, влади АРК та органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду» [9].

Державний бюджет України — це основний фінансовий план держави, який щорічно затверджується Верховною Радою України. Він включає доходну та видаткову частини бюджету. Через державний бюджет відбувається перерозподіл частини валового внутрішнього продукту, який спрямовується на фінансування ключових сфер: розвиток економіки, соціальний захист громадян, забезпечення функціонування органів влади та управління, а також оборону країни.

Місцевий бюджет — це централізований фонд фінансових ресурсів, необхідних для фінансового забезпечення функціонування місцевого самоврядування [10, с. 36]

Бюджетна система України складається з:

- а) державного бюджету;
- б) місцевих бюджетів:
 - 1) бюджету Автономної Республіки Крим;
 - 2) обласних бюджетів;
 - 3) районних бюджетів;
 - 4) бюджетів місцевого самоврядування [БК, ст.5].

В свою чергу відповідно до статті 2 БК бюджети місцевого самоврядування – бюджети сільських, селищних, міських територіальних громад, а також бюджети районів у містах (у разі утворення районних у місті рад).

Бюджети об'єднаних територіальних громад – це бюджети об'єднаних територіальних громад, створених згідно із законом та перспективним планом формування територій громад, а також бюджети об'єднаних територіальних громад, визнаних Кабінетом Міністрів України спроможними в порядку, встановленому законом (ст. 2 Бюджетного кодексу України).

Зведений бюджет – це сукупність всіх бюджетів, що входять до складу бюджетної системи України; сукупність показників бюджетів, що використовуються для аналізу та прогнозування економічного і соціального розвитку держави (ст. 6 Бюджетного кодексу України). Зведений бюджет України охоплює показники державного бюджету України та зведених місцевих бюджетів.

Показники зведеного бюджету використовують для:

- проведення розрахунків з формування грошових ресурсів для забезпечення виконання функцій і завдань органами державної влади та місцевого самоврядування;

- визначення обсягу витратків, що підлягають фінансуванню з державного й місцевих бюджетів, аналізу та оцінки ефективності бюджетних витрат;

- визначення грошових потоків для встановлення обґрунтованості надання трансфертів [10, с.39].

Державний та місцеві бюджети утворюють Зведений бюджет України (рис. 2).

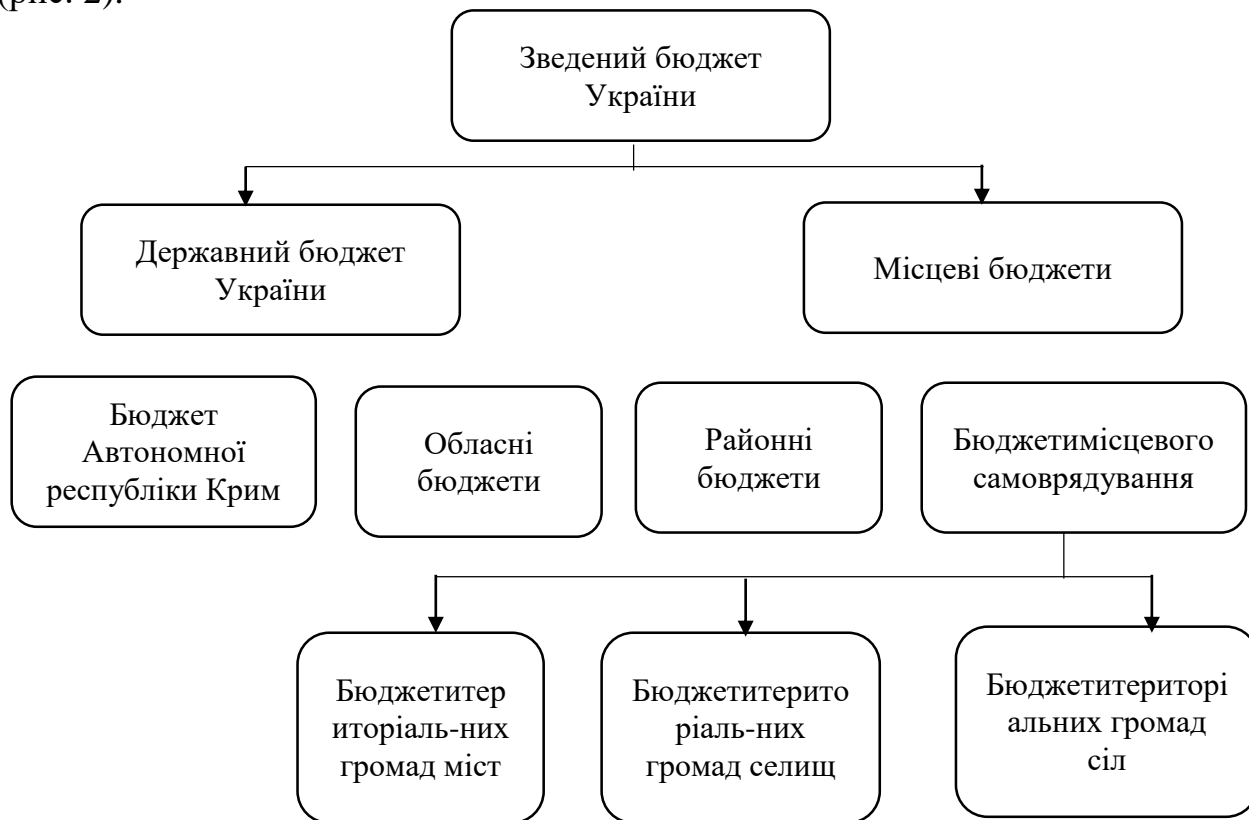

Рис. 2. Складові бюджетної системи України [2]

Бюджетна система України ґрунтується на таких принципах [9, ст.7 БК, 11]:

- принцип єдності бюджетної системи України – єдність бюджетної системи України забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів та ведення бухгалтерського обліку і звітності.

Саме цей принцип лежить в основі формування цілісності бюджетної системи України та забезпечення єдності держави. Бюджетна система, сформована на зазначених засадах, здатна гарантувати узгодженість економічного простору країни, а також узгоджене функціонування фінансової, грошово-кредитної, валютної та податкової систем;

- принцип збалансованості – повноваження на здійснення витрат бюджету мають відповідати обсягу надходжень бюджету на відповідний бюджетний період. Цей принцип передбачає, що заплановані бюджетні витатки повинні відповідати обсягу реальних доходів. Його порушення

призводить до невиконання норм законодавства України щодо надання пільг, компенсацій і гарантій окремим категоріям громадян за рахунок коштів бюджетів внаслідок недостатнього рівня фінансування;

- принцип самостійності – полягає в тому, що кожен бюджет несе відповідальність лише за власні зобов'язання. Держава не відповідає коштами державного бюджету за зобов'язання органів влади АР Крим і місцевого самоврядування, так само як місцеві бюджети – за зобов'язання держави чи інших місцевих органів. Самостійність забезпечується закріпленням власних джерел доходів, правом самостійно визначати напрями використання коштів, незалежним затвердженням місцевих бюджетів відповідними радами згідно з законодавством України

Прийняття Бюджетного Кодексу України заклало нові підходи до взаємовідносин між державним і місцевими бюджетами, а також оновив бачення незалежності та автономності місцевих фінансів. Таким чином, принцип самостійності передбачає:

1) право органів законодавчої влади та місцевого самоврядування кожного рівня бюджетної системи самостійно реалізовувати бюджетний процес відповідно до норм Бюджетного кодексу;

2) стимулювання місцевих органів до збільшення доходів, що не враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів;

3) закріплення можливості визначення пріоритетних напрямів використання коштів відповідного бюджету органами влади та самоврядування згідно з вимогами Кодексу;

4) заборону вилучення додатково отриманих доходів, залишків перевищення доходів над видатками, а також економії бюджетних асигнувань;

- принцип повноти – до складу бюджетів включаються всі доходи та видатки, що здійснюються на підставі нормативно-правових актів органів державної влади, влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування.

Згідно з цим принципом, доходи державного бюджету мають включати всі цільові державні фонди соціального страхування, із забезпеченням їх цільового використання. У Бюджетному кодексі України (редакція 2025 року) зберігається положення про включення цільових фондів соціального страхування до складу доходів державного бюджету з цільовим використанням коштів. Проте Пенсійний фонд продовжує діяти як окрема юридична особа з власними рахунками в Державній казначейській службі. Фонд соціального страхування та Фонд безробіття перебувають у процесі інституційного об'єднання з ПФУ. Вони не інтегровані повністю у систему бюджетного перерозподілу, а їхні бюджети затверджуються окремо, що формально суперечить принципу єдності бюджетної системи, закладеному в Кодексі;

- принцип обґрунтованості – при формуванні бюджету повинні бути враховані реалістичні макропоказники соціально-економічного розвитку країни. Бюджетні розрахунки проводяться відповідно до встановлених нормативів і процедур.

На нашу думку, реалістичність державного бюджету базується на достовірності прогнозних макроекономічних і соціальних показників, зокрема:

- 1) номінального валового внутрішнього продукту (млрд грн);
- 2) реального ВВП та темпів його зростання (%);
- 3) індексу споживчих цін (%);
- 4) індексу цін виробників промислової продукції (%);
- 5) прибутку підприємств (млрд грн);
- 6) надходжень від приватизації державного майна (млрд грн);
- 7) темпів приросту монетарної та грошової бази до початку року (%);
- 8) розміру фонду оплати праці працівників, включаючи військовослужбовців, зайнятих у малому бізнесі та сільському господарстві (млн грн);
- 9) обсягів експорту та імпорту товарів і послуг (млн дол. США);
- 10) курсу національної валюти щодо іноземних валют;

- принцип ефективності та результативності – учасники бюджетного процесу при складанні та виконанні бюджетів мають орієнтуватися на досягненні стратегічних цілей, сформованих відповідно до національних цінностей та пріоритетів інноваційного розвитку. Дотримуватися ефективного використання бюджетних коштів з досягненням максимального результату.

Застосування принципу орієнтації на результат передбачає зміщення акцентів у бюджетному контролі: від традиційної перевірки за статтями видатків – до оцінки досягнення конкретних результатів, на які спрямовано бюджетні кошти. Це досягнуто за рахунок впровадження програмного – цільового методу, який офіційно застосовується як на рівні державного, так і місцевих бюджетів відповідно до статті 20 Бюджетного кодексу України. Такий підхід дозволяє: забезпечити ефективніше використання бюджетних ресурсів; посилити відповідальність головних розпорядників коштів за досягнення цілей; підвищити прозорість та результативність управління публічними фінансами;

- принцип субсидіарності – відповідно до БКУ розмежування бюджетних видатків між усіма рівнями бюджетної системи має здійснюватися з урахуванням принципу максимальної близькості суспільних послуг до кінцевого споживача (статті 82, 86 Бюджетного кодексу України).

Видатки на послуги загального користування (освіта, охорона здоров'я, соціальний захист) розподіляються з урахуванням рівня, на якому вони можуть бути надані найефективніше. Обласні бюджети фінансують послуги, що охоплюють усю область (наприклад, спеціалізовані лікарні, інтернати). Міські та районні бюджети відповідають за послуги, які споживаються локально (дитсадки, школи, первинна медицина, ЖКГ).

Проте усунені не всі протиріччя:

1) нерівномірність фінансових можливостей громад: не всі територіальні громади мають достатній дохідний потенціал для ефективного виконання делегованих повноважень;

2) залежність від трансфертів: значна частина місцевих бюджетів формується за рахунок дотацій та субвенцій з державного бюджету, що частково обмежує реальну автономію.

Таким чином необхідне подальше вдосконалення механізмів фінансового вирівнювання та посилення спроможності громад;

- принцип цільового використання бюджетних коштів -використання бюджетних коштів дозволяється виключно на ті напрями, які офіційно затверджені як бюджетні призначення та асигнування.

Цей принцип передбачає, що бюджетні ресурси повинні використовуватись виключно за призначенням і на всіх етапах проходження через бюджетну систему. Кожен суб'єкт, який залучений до управління бюджетними коштами, несе персональну відповідальність у разі порушення цільового чи раціонального використання;

- принцип справедливості і неупередженості –бюджетна система України формується на принципах рівноправного та об'єктивного розподілу суспільних ресурсів між усіма громадянами та територіальними громадами.

Принцип справедливого розподілу не лише зберігає свою актуальність, а й є фундаментом сучасної бюджетної політики України. Його реалізація потребує постійного вдосконалення інструментів фінансового вирівнювання та підвищення прозорості розподілу ресурсів.

Цей принцип закріплено в статті 95 Конституції України, яка прямо визначає, що бюджетна система має будуватися на засадах справедливості та неупередженості. Він також реалізується через положення Бюджетного кодексу, зокрема щодо фінансових нормативів бюджетної забезпеченості та дотацій вирівнювання. Він реалізується через:

1) механізм горизонтального вирівнювання (через базову дотацію) дозволяє підтримувати менш фінансово спроможні громади;

2) єдині підходи до розрахунку освітньої та медичної субвенцій забезпечують відносно рівний доступ до базових послуг по всій країні;

- фінансова децентралізація сприяє більш справедливому розподілу ресурсів, хоча виклики залишаються – зокрема, щодо повноти обліку потреб громад;

- принцип публічності та прозорості – передбачає інформування громадськості щодо всіх етапів формування та реалізації державного і місцевих бюджетів – від складання та затвердження до виконання і контролю.

Державний бюджет України та місцеві бюджети затверджуються відповідно Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим і місцевими радами.

Прозорість бюджетного процесу має забезпечуватися на всіх його етапах. Зокрема, на початковій стадії – через бюджетні запити, які повинні містити повну інформацію, необхідну для аналізу показників проєкту бюджету. Бюджетний кодекс України визначає обсяг інформації, що подається разом із проєктом основних напрямів бюджетної політики та бюджетного запиту на наступний період.

Відповідно до статті 28 Бюджетного кодексу України, уся бюджетна інформація підлягає обов'язковому оприлюдненню.

На думку експертів, у структурі бюджетної системи України доцільно виокремити принцип автономності, який передбачає, що кожен бюджет, включений до її складу, функціонує як відносно самостійна та організаційно відособлена ланка.

На відміну від закріпленого у Бюджетному кодексі принципу самостійності, автономність передбачає незалежне управління кожним бюджетом без прямого перерозподілу коштів між ними. Такий підхід тісно пов'язаний із концепцією бюджетного федералізму, що розглядається як нормативно визначений розподіл функціональних повноважень і відповідальності між рівнями влади з паритетним розмежуванням доходів і видатків. Основою цього підходу виступають принципи соціально-економічної доцільності, міжрегіональної та міжнаціональної солідарності, а також суспільної справедливості [12].

Розглянемо показники зведеного бюджету України (див. табл.2).

Таблиця 2. Зведений бюджет України, млн. грн [13]

	Доходи	Видатки	Кредитування	Сальдо (дефіцит бюджету)
2011	398553,6	416853,6	4757,9	-23057,9
2012	445525,3	492454,7	3856,3	-50785,7
2013	442788,7	505843,8	535,2	-63590,3
2014	456067,3	523125,7	4972,1	-72030,5
2015	652031,0	679871,4	3057,8	-30898,2
2016	782748,5	835589,8	1841,3	-54682,6
2017	1016788,3	1056759,9	2122,1	-42093,8
2018	1184278,1	1250173,6	1893,0	-67788,5
2019	1289779,8	1370113,0	3983,2	-84316,4
2020	1376661,6	1595289,7	5316,2	-223944,3
2021	1662242,7	1844377,7	4773,2	-186908,3
2022	2196273,3	3043499,1	-2397,9	-844827,9
2023	3104306,6	4440940,2	-8932,9	-1327700,7
2024	3587789,5	4944026,1	-5622,5	-1350614,1

Графічне зображення дохідної та видаткової частини Зведено бюджету України наведено на рис.3.

Проведемо аналіз цих показників.

За період 2011-2013 роки спостерігаємо передкризовий етап, якому характерне помірне зростання доходів і видатків, відносно контрольований дефіцит.

Протягом 2014-2016рр. маємо період гібридної кризи й перших реформ. Це характеризується суттєвим зростанням видатків, дестабілізацією курсу гривні, зростанням витрат на безпеку й оборону.

2017–2019 роки характеризуються відносною стабілізацією: посилення дохідної частини за рахунок реформ в адмініструванні ПДВ, запуску електронної системи ProZorro, яка забезпечує відкритий доступ до державних закупівель, покращення макрофінансових індикаторів.

COVID-19 і початок фіскального стресу припадає на 2020-2021 роки. За ці роки держава спрямувала значну частину видатків на охорону здоров'я, підтримку бізнесу, збільшення запозичень.

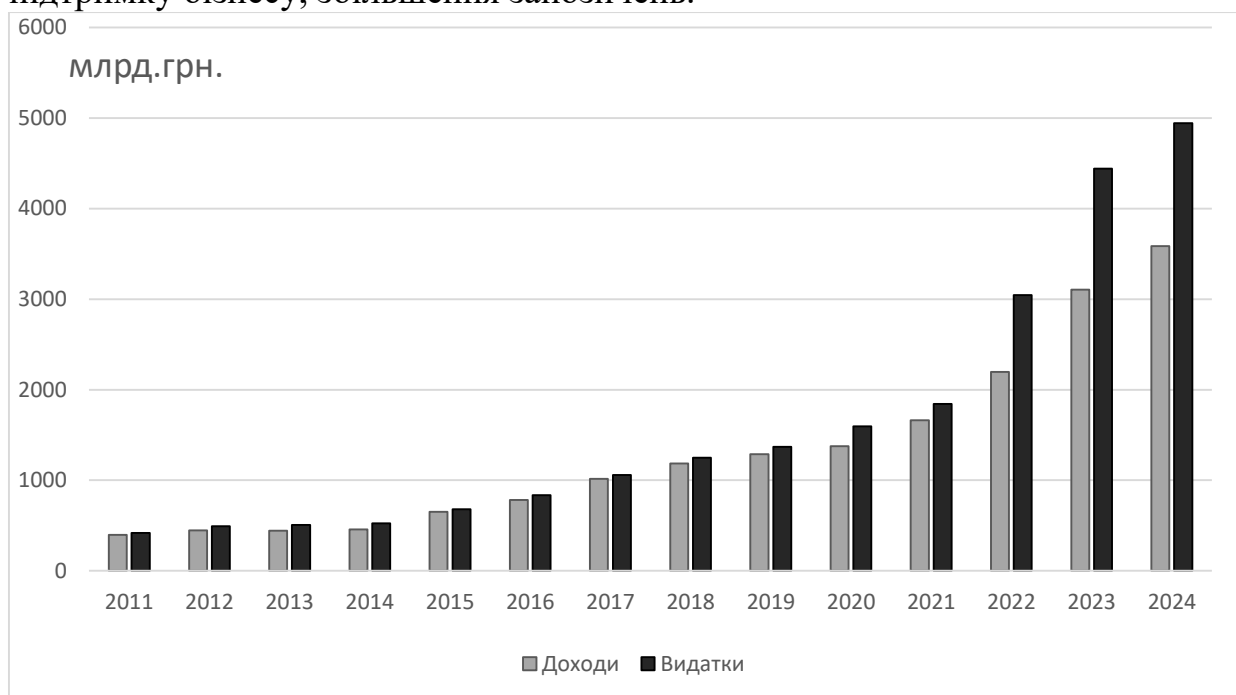

Рис. 3. Дохідна та видаткова частини Зведено бюджету України за 2011-2024рр.

Період повномасштабної війни (2022-2024рр.) характеризується безпрецедентним зростанням видатків, рекордним дефіцитом, залежністю від зовнішньої допомоги, реструктуризацією боргу.

Починаючи з 2022 року, грантова та кредитна допомога (від ЄС, МВФ, США, Японії тощо) стала критично важливим джерелом покриття дефіциту. Це дозволило уникнути емісійного фінансування у 2023–2024 рр. у катастрофічних масштабах.

За досліджуваний період маємо ріст доходів у 9 разів: з 398,6 до 3587,8 млрд грн. Відмічаємо стає щорічне зростання із помітним прискоренням після 2021 року. Частково це обумовлено інфляцією, зміною курсу та збільшенням грантової допомоги.

Відбулося зростання видатків понад 11 разів: з 416,9 до 4944,0 млрд грн у 2024 році. Щороку видатки перевищують доходи. Різке зростання після 2022 року пов'язано через військові потреби, які формуються переважно з державного бюджету (понад 40 % усіх видатків у 2023 р.).

Кредитування за цей період має нестабільну динаміку: від 5,3 млрд до від'ємних значень (-8,9 млрд грн у 2023р.). У 2022–2024 рр. значення кредитування стало негативним (чисте погашення), що відображає скорочення рефінансування.

За цей період спостерігається поглиблення дефіциту: від –23 млрд грн у 2011 році до –1350 млрд грн у 2024 році. Слід відмітити, що найбільші дефіцити припадають на 2022–2024 рр., що пов'язано з повномасштабною

війною та надзвичайними витратами. Сальдо бюджету за 2022–2024 рр. склало понад –3,5 трлн грн. Це свідчить про надзвичайне боргове навантаження.

Далі дослідимо питому вагу складових зведеного бюджету у ВВП України упродовж 2011-2024 рр. (див. табл.3).

Таблиця 3. Частка структурних складових зведеного бюджету у ВВП України упродовж 2011-2024 рр. (станом на кінець року), % [13]

	Доходи	Видатки	Кредитування	Сальдо (дефіцит бюджету)
2011	30,27	31,66	0,36	-1,75
2012	31,62	34,95	0,27	-3,60
2013	30,43	34,77	0,04	-4,37
2014	29,11	33,39	0,32	-4,60
2015	32,94	34,35	0,15	-1,56
2016	32,84	35,06	0,08	-2,29
2017	34,09	35,43	0,07	-1,41
2018	33,28	35,13	0,05	-1,90
2019	32,45	34,47	0,10	-2,12
2020	32,82	38,04	0,13	-5,34
2021	30,45	33,78	0,09	-3,42
2022	42,31	58,63	-0,05	-16,27
2023	47,48	67,93	-0,14	-20,31
2024	46,85	64,55	-0,07	-17,64

Дані таблиці свідчать про систематичний дефіцит державного бюджету України, який суттєво поглибився після 2021 року. Питома вага доходів і видатків у ВВП України за 2011-2024рр. наведено на рис.4.

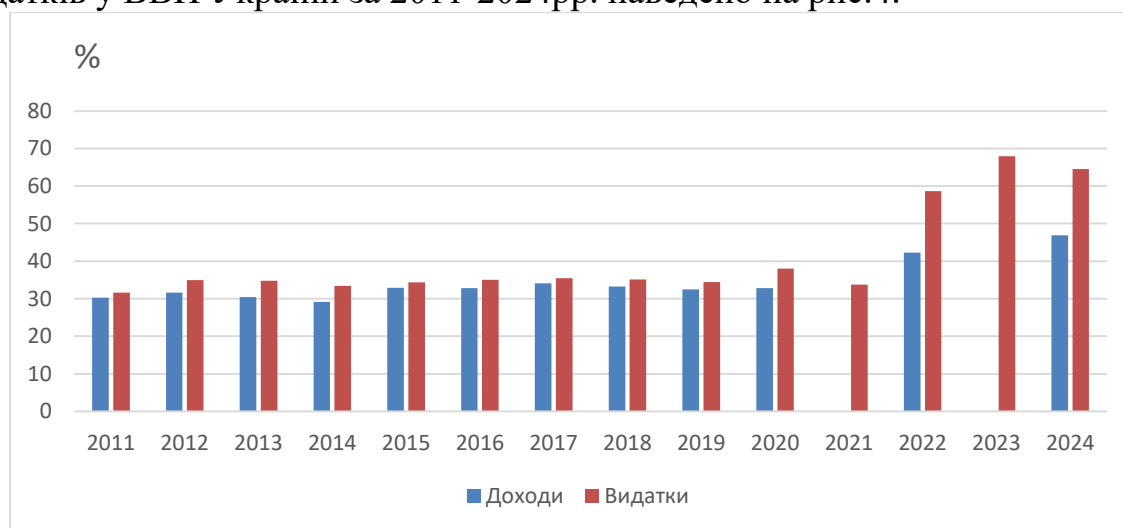

Рис. 4. Частка структурних складових (доходів і видатків) у ВВП України за 2011-2024 рр.

Протягом 2011–2013 років маємо доінституційну стабільність, яка характеризується тим, що доходи менші видатків на 2–4 % ВВП. Фінансова стабільність є умовною — з хронічним, але помірним дефіцитом. Цьому періоду притаманний помірний дефіцит та незначна частка кредитування.

У 2014–2016 роках відбулася фінансова криза та перші військові витрати. Це призвело до погіршення сальдо до $-4,6\%$ ВВП, зниження дохідної бази до $29,1\%$ ВВП у 2014 р. 2017–2019 роки характеризуються відносною стабілізацією: відбувся ріст доходів (до 34% ВВП), дефіцит бюджету тримається в межах $-1,4\% \dots -2,1\%$ ВВП. В період 2020–2024 років відбулося надзвичайне фіскальне навантаження на зведений бюджет держави, що було наслідком COVID-19і в 2020 році це призвело до дефіциту $5,3\%$ ВВП, а повномасштабна війна 2022 року його збільшила до рівня $16,27\%$ ВВП та відбувається його подальше зростання у 2023 році.

Цей період характеризується зміщенням пріоритету на оборону та виживання держави. Бюджет фактично виконує роль інструменту національної безпеки. Частка видатків сягає понад 67% ВВП, а доходи на рівні $46-47\%$ ВВП. Такий величезний розрив між видатками та доходами фінансується за рахунок зовнішньої допомоги, грантів, внутрішніх запозичень.

Слід відзначити, що зовнішнє фінансування призводить державу до надмірної залежності від грантів та кредитів інших країн. Для покращення ситуації необхідно підвищити ефективність програми управління державним боргом країни.

Проведемо аналіз за окремими складовими Зведеного бюджету України:

- з 2011 р. по 2021 рік доходи коливались у межах $30-35\%$ ВВП. У 2022–2024 рр. відбулося різкийріст до понад $46-47\%$ ВВП. Це відбулося внаслідок зростання інфляції, девальвації гривні, міжнародної допомоги та надзвичайної мобілізації ресурсів.

Одним із шляхів зростання дохідної бази є зростання надходжень від ПДВ та імпортних акцизах. Для цього необхідно створення умов активізації заходів протидії тіньовій економіці, цифровізації адміністрування ПДФО, ЄСВ;

- до 2021 р. видатки перевищували доходи (переважно $33-35\%$ ВВП до 2021р.). З 2022 р. спостерігається значне зростання до $64-68\%$ ВВП, що є наслідком повномасштабної війни та спрямування витрат на оборону, безпеку та гуманітарну підтримку. Для покращення ситуації необхідно зосередитися на проведенні ревізії бюджетних програм, запровадженні їх повної оцінки ефективності, що знизить структурну непродуктивність видатків;

- до 2021 року кредитування мало незначний вплив;

- у 2011–2021 рр. спостерігаємо помірне сальдо (дефіцит), яке коливається на рівні $-1,4\%$ до $-5,3\%$ ВВП. Значне зростання відбулося у 2022–2023 рр. (до $-20,3\%$ ВВП), проте у 2024 році частково зменшився до $-17,6\%$. Це свідчить про екстремальний фіскальний розрив. Згідно з Маастрихтськими критеріями ЄС, допустимий рівень бюджетного дефіциту повинен бути не більше 3% ВВП.

Для усунення цих впливів на бюджетну систему України необхідно реструктурувати видатки та зміцнювати дохідну базу бюджету.

З метою зростання боргової стійкості необхідно додержуватися середньострокового бюджетування з обмеженням дефіциту у 3–4 % ВВП до 2028 року.

Таким чином, можемо підсумувати:

1) бюджетна модель України у 2022–2024 рр. є кризово-мобілізаційною, орієнтованою на підтримку обороноздатності, соціального захисту та критичної інфраструктури;

2) фінансова незалежність бюджету знижується, зростає частка зовнішніх надходжень у структурі доходів.

Найближчим часом ключовими задачами для їх вирішення стануть: реструктуризація боргу; формування середньострокової бюджетної стратегії; запобігання фіскальній дисбалансам за умов обмеженої дохідної бази.

Для цього необхідно, щоб відбулося:

1) поступове згортання бойових дій або досягнення стратегічної паузи; покращення прозорості і підвітності у бюджетному процесі;

2) активізація внутрішніх інвестицій та повернення частини трудових мігрантів;

3) впровадження цифрових інструментів в адмініструванні ПДВ, податків та публічних закупівель.

Для стабілізації бюджету необхідні:

1) масштабні реформи у сфері адміністрування доходів;

2) скорочення неефективних витрат;

3) оптимізація структури запозичень (менше короткострокових, більше грантів і цільового фінансування).

У більшості країн центральну роль у бюджетній системі відіграє державний бюджет, через який органи центральної влади мобілізують основну частину національного доходу.

В таблиці 4 наведені дані, які демонструють роль державного бюджету в бюджетній системі країн ЄС через частку ВВП, що перерозподіляється через державний (центральний) бюджет.

У таблиці наведено орієнтовні значення, оскільки в ЄС значна частина перерозподілу здійснюється також через соціальні фондита місцеві бюджети, які не завжди входять до складу державного бюджету в національному розумінні.

В умовах сучасного розвитку роль державного бюджету постійно зростає – він виступає ключовим інструментом державного регулювання економічних і соціальних процесів, впливаючи на всі етапи відтворення капіталу. В більшості держав саме в державному бюджеті на законодавчому рівні закріплюються основні джерела доходів: податок на доходи фізичних осіб, податок на прибуток підприємств, основні непрямі податки та надходження від державного сектора.

Водночас на його основі фінансуються видатки, які пов'язані з реалізацією державних функцій: оборона, економіка, соціальна сфера, зовнішня допомога, обслуговування державного боргу та адміністративне

управління. Розмежування доходів і видатків між різними рівнями бюджетів закріплюється в законодавстві.

Таблиця 4. Роль державного бюджету в бюджетній системі країн ЄС [14]

Країна	Частка ВВП, що перерозподіляється через державний бюджет (% ВВП)	Характеристика
Франція	близько 30–32 %	Висока централізація, значна частка соціальних трансфертів
Німеччина	близько 25–27 %	Помірна централізація, активна роль земель у бюджетному процесі
Італія	близько 28–30 %	Високі витрати на обслуговування боргу та пенсійне забезпечення
Польща	близько 22–24 %	Зростаюча роль державного бюджету, активна підтримка інвестицій
Чехія	близько 21–23 %	Помірна централізація, акцент на соціальні програми
Швеція	близько 35–37 %	Високий рівень централізованих витрат у межах моделі «держави добробуту»
Україна	близько 22–24 %	Частка державного бюджету зросла у воєнний період, але залишається нижчою за середньоєвропейську

Дослідимо дохідну частину Державного та Зведеного бюджету (див. табл. 5 та рис. 5).

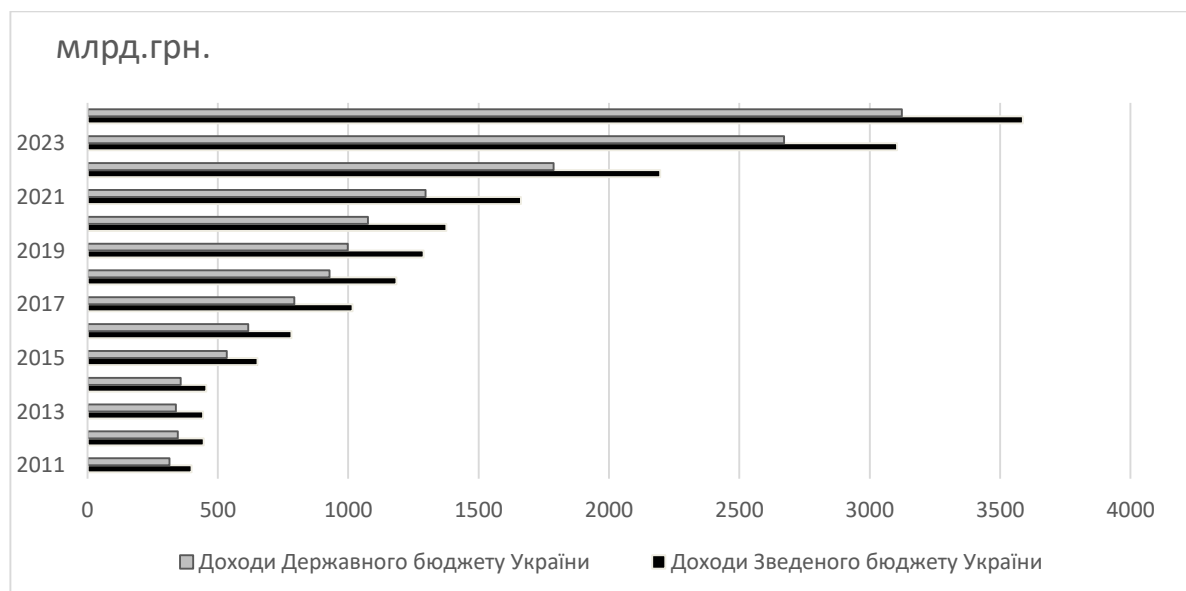

Рис. 5. Порівняльна характеристика доходів Зведеного та Державного бюджету [15]

Досліджуючи 2011-2024 роки слід відмітити, що обидва бюджети демонструють поступове зростання доходів. В окремі роки зростання помірне (наприклад, 2014–2015рр.), що відображає економічну турбулентність, військові дії. Зростання доходів після 2015 року збігається з переходом на

бюджетну децентралізацію, інфляційними факторами та підвищенням податкового навантаження. Так, темп зростання у 2015 році в порівнянні з 2014 роком становить: Зведеного бюджету – 142,95 %, Державного бюджету – 149,57 %. В 2014 році в порівнянні з 2013 роком маємо зростання: Зведеного бюджету – 103,0 %, Державного бюджету – 105,28 %.

Таблиця 5. Частка доходів Державного бюджету у Зведеному бюджеті

Рік	Доходи Зведеного бюджету (млрд грн)	Доходи Державного бюджету (млрд грн)	Частка доходів Державного бюджету у доходах Зведеного бюджету (%)	Темп зростання, %	
				доходів Зведеного бюджету	доходів Державного бюджету
2011	398,6	314,6	78,9	-	-
2012	445,5	346,1	77,7	111,8	110,0
2013	442,8	339,2	76,6	99,4	98,0
2014	456,1	357,1	78,3	103,0	105,3
2015	652,0	534,7	82,0	143,0	149,7
2016	782,7	616,3	78,8	120,0	115,3
2017	1 016,8	793,3	78,0	129,9	128,7
2018	1 184,3	928,1	78,4	116,5	117,0
2019	1 289,8	998,3	77,4	108,9	107,6
2020	1 376,7	1 076,0	78,2	106,7	107,8
2021	1 662,2	1 296,9	78,0	120,7	120,5
2022	2 196,3	1 787,4	81,4	132,1	137,8
2023	3 104,3	2 672,0	86,1	141,3	149,5
2024	3 587,8	3 122,7	87,1	115,6	116,9

Частка доходів державного бюджету у зведеному бюджеті протягом 2011-2021рр.(крім 2015р.) коливалась в межах 76–79 %, що свідчить про відносну сталість розподілу фінансів між рівнями влади. У 2022–2024 рр. частка державних доходів зростає до 87,1 %, що вказує на централізацію фінансових ресурсів у період війни, коли головну фіскальну функцію перебрала на себе центральна влада. Дослідимо видаткову частину Державного та Зведеного бюджету (див. табл. 6 та рис. 6).

У 2022–2024 роках спостерігається різке зростання видатків, що пов'язано з повномасштабною війною, зростанням оборонних витрат та соціальної підтримки. У 2024 році видатки перевищили 4,4 трлн грн, що становить понад 58 % ВВП.

За даними [15] розрахуємо частку видатків Державного бюджету у Зведеному бюджеті України (див. табл. 6).

Видатки Зведеного бюджету України та видатки Державного бюджету України стрімко зростають упродовж аналізованого періоду. Найбільший ріст спостерігається в 2022–2024 рр., що пов'язано з повномасштабною війною, зростанням оборонних і соціальних видатків, а також інфляційними процесами.

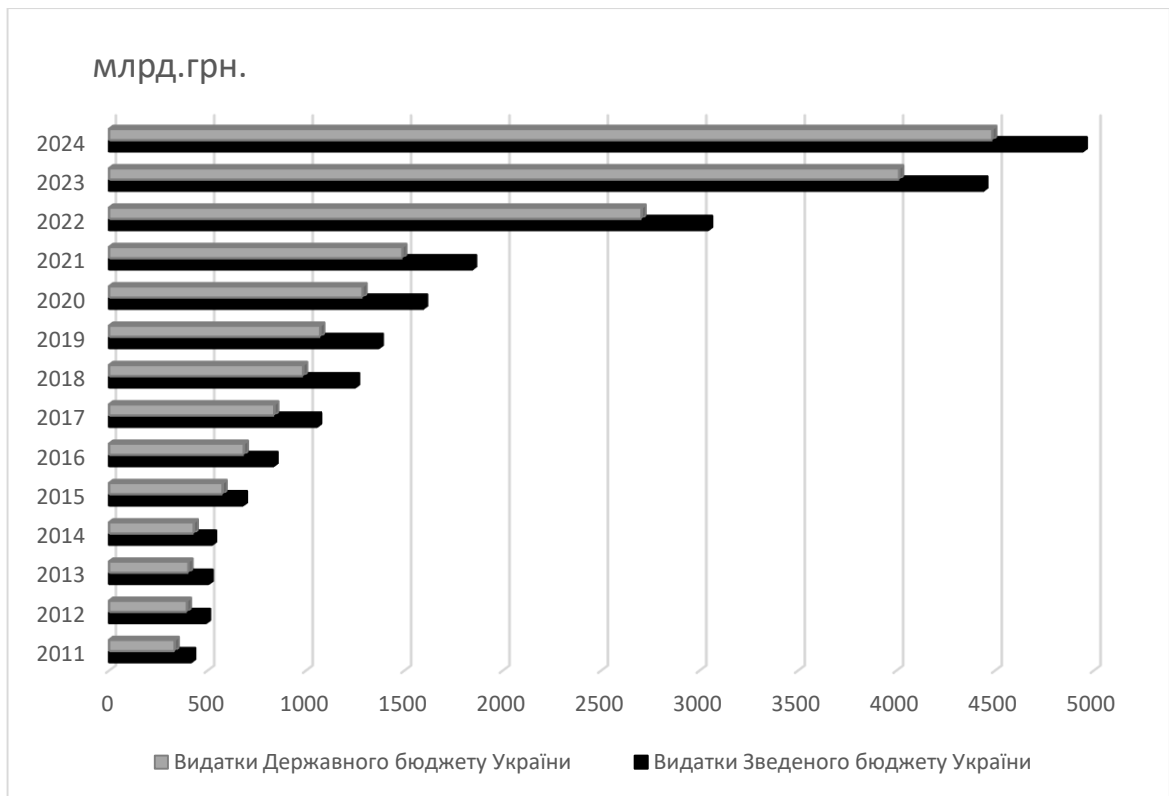

Рис. 5. Порівняльна характеристика видатків Зведеного та Державного бюджету [15]

Таблиця 6. Аналіз видатків Зведеного та Державного бюджетів України (2011–2024)

Рік	Видатки Зведеного бюджету України (млрд грн)	Видатки Державного бюджету України (млрд грн)	Частка видатків Державного бюджету у Зведеному (%)	Темп зростання, %	
				видатки Зведеного бюджету	видатки Державного бюджету
1	2	3	4	5	6
2011	416,9	333,5	80,0	-	-
2012	492,5	395,7	80,3	118,1	118,7
2013	505,8	403,4	79,7	102,7	101,9
2014	523,1	430,2	82,2	103,4	106,6
2015	679,9	576,9	84,9	130,0	134,1
2016	835,6	684,7	81,9	122,9	118,7
2017	1 056,8	839,2	79,4	126,5	122,6
2018	1 250,2	985,8	78,8	118,3	117,5
2019	1 370,1	1 072,9	78,3	109,6	108,8
2020	1 595,3	1 288,0	80,8	116,4	120,0
2021	1 844,4	1 490,3	80,8	115,6	115,7
2022	3 043,5	2 705,4	88,9	165,0	181,5
2023	4 440,9	4 014,4	90,4	145,9	148,4
2024	4 944,0	4 486,7	90,7	111,3	111,8

Частка державних видатків у зведеному бюджеті має нерівномірний характер росту. Так, якщо у 2015 р. вона становила 84,9 %, то у 2024 р. — вже

понад 90 %, проте у 2018 р. – 78,8 %. Значний ріст у 2022-2024 роках свідчить про:

- централізацію фінансів у кризовий період;
- більшу концентрацію видатків на національному рівні (особливо оборона, безпека, соціальні гарантії).

Дослідимо основні бюджетоутворюючі складові доходів Державного бюджету за 2024 рік (див. рис.6).

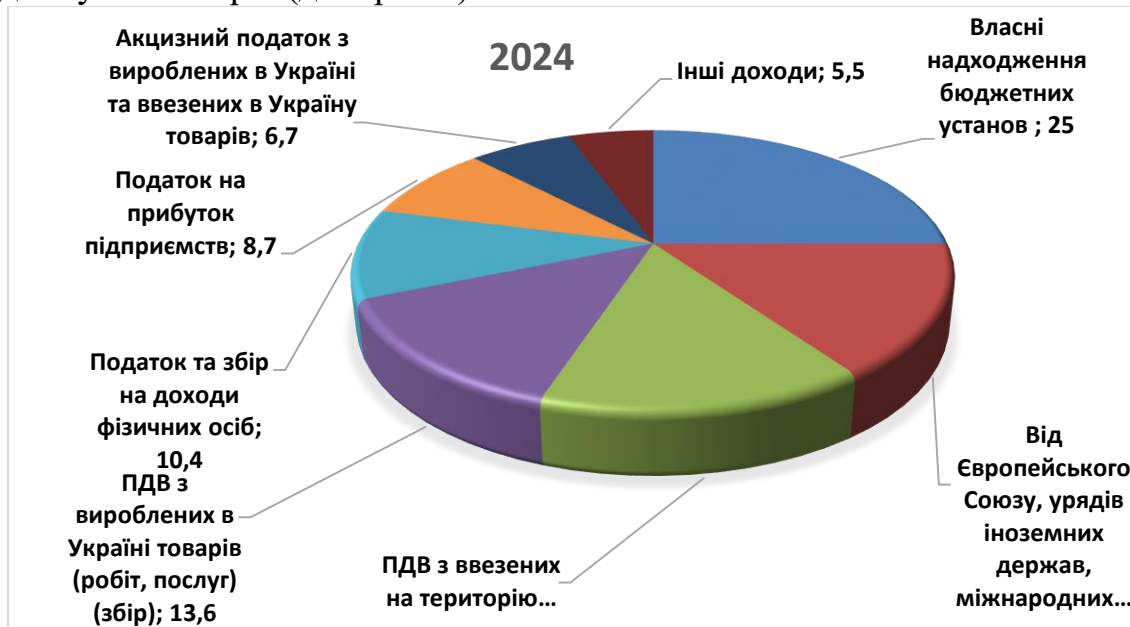

Рис. 6. Питома вага основних доходів у загальній сумі доходів загального та спеціального фондів Державного бюджету

У 2024 році структура доходів Державного бюджету демонструє значні зрушення у пріоритетах наповнення бюджету, що відображає адаптацію до внутрішніх викликів та зовнішньої підтримки в умовах війни.

Питома вага бюджетоутворюючих доходів в структурі доходів Державного бюджету у 2024 році наступна:

- власні надходження бюджетних установ становлять 25,0 % (779,4 млрд грн), що на 5,4 п.п. менше в порівнянні з 2023 роком. Це відбулося внаслідок обмеження активності державного сектора та зниження ефективності самозабезпечення державних установ;

- питома вага доходів від Європейського Союзу, урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ – 15,2 % (473,9 млрд грн), що на 1,0 % п.п. менше, таке незначне скорочення може бути частково компенсоване внутрішніми податковими надходженнями;

- питома вага ПДВ з ввезених на територію України товарів складає 14,9 % (466,14 млрд грн), що на 1,2 п.п. більше 2023 року, і є наслідком оживлення торговельної активності та споживання;

- питома вага ПДВ з вироблених в Україні товарів (робіт, послуг) (збір) – 13,6 % (425,5 млрд грн), на 0,6 п.п. більше;

- податок та збір на доходи фізичних осіб- 10,4 % (326,1 млрд грн), що на 2,7 п.п. більше. В умовах війни — це позитивний сигнал збереження економічної активності громадян;

- податок на прибуток підприємств – 8,7 % (271,1 млрд грн), на 3,3 п.п. більше, і є наслідком зростання прибутковості окремих секторів, зокрема таких галузей як оборонна, ІТ, енергетична;

- акцизний податок з вироблених в Україні та ввезених в Україну товарів – 6,7 % (210,4 млрд грн), на 0,4 п.п. більше 2023 року;

- інші доходи – 5,5 % (170,9 млрд грн), на 1,8 п.п. менше. Це пов'язане зі скороченням надходжень від адміністративних послуг, ліцензій та штрафів.

Касові видатки загального та спеціального фонду державного бюджету за економічною класифікацією розглянемо на рис.7.

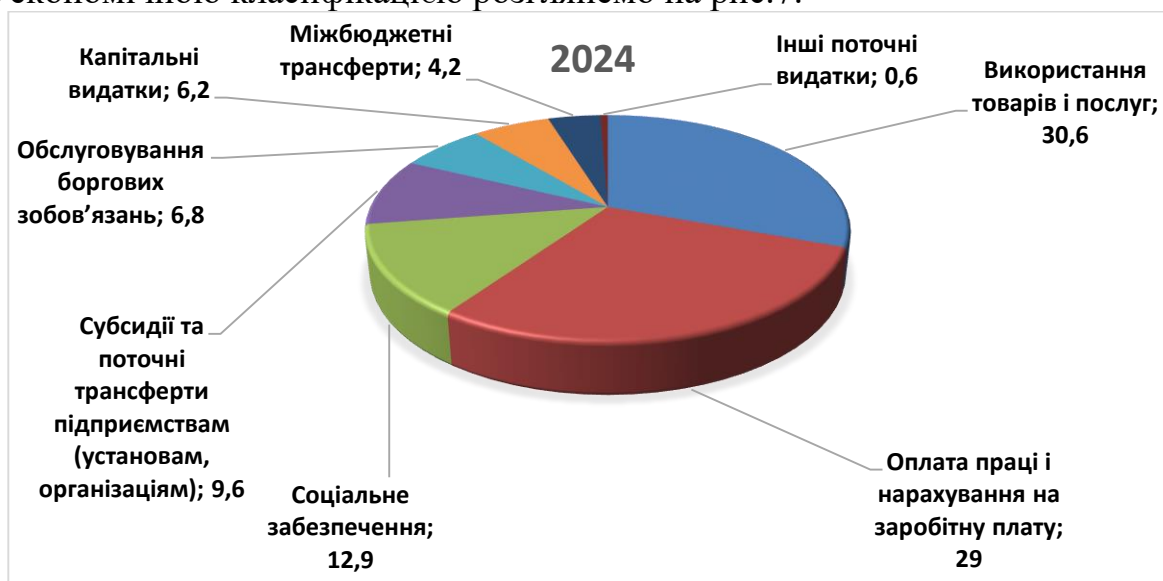

Рис. 7. Касові видатки загального та спеціального фонду державного бюджету за економічною класифікацією, %

У 2024 році структура касових видатків загального та спеціального фонду демонструє певний зсув у пріоритетах фінансування, зокрема перерозподіл ресурсів між поточними та капітальними потребами, а також посилення ролі держави в підтримці підприємств.

Питома вага касових видатків загального та спеціального фонду державного бюджету за економічною класифікацією у 2024 року наступна:

- використання товарів і послуг становить 30,6 % (1373,1 млрд грн), що на 8,0 п.п. менше в порівнянні з 2023 роком. Значне скорочення цього показника свідчить про оптимізацію бюджетних витрат, зменшення закупівель та раціоналізацію державних послуг;

- оплата праці і нарахування на заробітну плату- 29,0 % (1 302,7 млрд грн), що на 1,8 п.п. менше. Таке незначне скорочення вказує на стабілізацію витрат на заробітну плату;

- соціальне забезпечення – 12,9 % (579,2 млрд грн), що на 0,4 п.п. менше. Це свідчить про незначне зниження обсягів підтримки населення;

- субсидії та поточні трансферти підприємствам (установам, організаціям) – 9,6 % (432,3 млрд грн), що на 8,0 п.п. більше. Таке зростання свідчить про посилення державної підтримки бізнесу, особливо в умовах економічної дестабілізації та воєнного впливу;

- обслуговування боргових зобов'язань – 6,8 % (304,0 млрд грн), що на 0,5 п.п. більше свідчить про поступове зростання навантаження на обслуговування зобов'язань та відображає поточну боргову динаміку і зростання зовнішнього фінансування;

- капітальні видатки – 6,2 % (280,2 млрд грн), що на 1,7 п.п. більше. Цьому сприяло поживавлення інвестиційної активності, зокрема в інфраструктурні або оборонні проекти;

- міжбюджетні трансферти – 4,2 % (187,9 млрд грн), що на 0,2 п.п. менше;

- інші поточні видатки – 0,6 % (28,8 млрд грн), що на 0,1 п.п. більше.

У 2024 році держава продовжує адаптаційну бюджетну політику, зменшуючи витрати на товари, послуги і зарплати, при цьому посилюючи підтримку підприємств та поступово активізуючи інвестиційні витрати. Такий підхід відповідає концепції стимулювання економічної стабільності в умовах воєнного часу, одночасно підтримуючи боргову дисципліну та соціальну відповідальність.

Розглянемо роль місцевих бюджетів (див. табл. 7).

Таблиця 7. Доходи та видатки місцевих бюджетів України (2011–2024 рр.) [16, с.10-12, 17]

Рік	Доходи, млрд грн	Видатки, млрд грн	Темп зростання, %	
			доходи	видатки
2011	159,4	181		
2012	225,3	222,6	141,3	123,0
2013	221	219,8	98,1	98,7
2014	231,7	225,6	104,8	102,6
2015	294,5	280,1	127,1	124,2
2016	366,1	350,5	124,3	125,1
2017	502,1	496,1	137,1	141,5
2018	562,4	570,6	112,0	115,0
2019	560,5	566,3	99,7	99,2
2020	471,5	478,1	84,1	84,4
2021	580,7	569,4	123,2	119,1
2022	555,2	484,4	95,6	85,1
2023	652,6	646,8	117,5	133,5
2024	679,5	671,8	104,1	103,9

Аналіз даних таблиці 7 свідчить, що найбільше доходів місцеві бюджети України одержали у 2024 році (679,5 млрд грн), а найменші обсяги були у 2011 р. - 159,4 млрд грн. За 2011-2024 р. дохідна частина місцевих бюджетів зростає в 4,3 рази, чому сприяла реформа децентралізації та зміна бюджетного

наповнення. Найвищий темп зростання доходів припадає на 2012р. і становить 141,3 %, найнижчий темп спаду у 2020 р.- 84,1 %.

Ситуація з видатками має схожу динаміку з доходами, зокрема в періоди посилення місцевих функцій: найбільше видатків місцевих бюджетів припадало на 2024р. – 671,8 млрд грн. 2017 рік характеризується найвищим темпом зростання видаткової частини місцевих бюджетів (141,5 %), що пов'язано з посиленням місцевих повноважень, найбільшим спадом характеризується 2020 рік -84,4 %.

Швидке зростання доходів і видатків протягом 2015–2017 є результатом бюджетної децентралізації, коли громади отримали більше фінансових ресурсів і повноважень. Проте пандемія COVID-19 спричинила спад у надходженнях і видатках. У воєнний 2022 рік відбулося падіння видатків попри державну підтримку і відображає переорієнтацію державного фінансування та скорочення цивільних програм.

Попри тяжку фінансову ситуацію у 2023-2024рр. вдається здійснити відновлення показників доходів та видатків місцевих бюджетів України. Темпи зростання стабілізуються, що свідчить про адаптацію системи до викликів війни.

Таблиця 8. Частка місцевих бюджетів у ВВП України

Рік	Доходи, млрд грн	Видатки, млрд грн	Частка місцевих бюджетів у ВВП, %	
			доходи	видатки
2011	159,4	181	12,1	13,7
2012	225,3	222,6	16,0	15,8
2013	221	219,8	15,2	15,1
2014	231,7	225,6	14,8	14,4
2015	294,5	280,1	14,9	14,2
2016	366,1	350,5	15,4	14,7
2017	502,1	496,1	16,8	16,6
2018	562,4	570,6	15,8	16,0
2019	560,5	566,3	14,1	14,2
2020	471,5	478,1	11,2	11,4
2021	580,7	569,4	10,6	10,4
2022	555,2	484,4	10,7	9,3
2023	652,6	646,8	10,0	9,9
2024	679,5	671,8	8,9	8,8

У 2011–2013 роки спостерігається зростання частки місцевих доходів у ВВП країни: місцеві доходи складають від 12,1 % до 15,2 %, що свідчить про підсилення ролі місцевих фінансів у загальній економіці.

Протягом 2014–2017 років спостерігається стабільна тенденція на рівні 14,8-16,8 %, внаслідок впровадження бюджетної децентралізації та зміцнення фінансової автономії громад.

Протягом 2018-2019 відбулося уповільнення зростання місцевих доходів відносно економіки (зменшення частки з 15,8 % до 14,1 %). Протягом

наступних двох років (2020-2022рр.) ситуація ще погіршується, маємо різке падіння з 11,2 % до 10,0 %. Це є наслідок пандемії та початком війни, яке призвело до скорочення економічної активності населення та перерозподілу ресурсів.

Найнижчі рівні доходів спостерігаємо у 2023-2024 роки: падіння з 10,0 % до 8,9 %. Попри номінальне зростання доходів, загальний ВВП зростає швидше і це свідчить про зменшення ролі місцевих бюджетів у макроекономічному балансі. Це є виклик для регіональної фінансової автономії: спад частки доходів потребує перегляду міжбюджетних трансфертів і зміцнення власної дохідної бази. Державі необхідно впроваджувати нові інструменти фінансування на місцевому рівні, включно із стимулюванням економічної активності громад.

Таблиця 9. Частка місцевих бюджетів у Зведеному бюджеті України (2011–2024)[18]

Рік	Частка доходів місцевих (без врахування трансфертів) бюджетів у Зведеному бюджеті (%)	Частка видатків місцевих бюджетів (%)
2011	22,1	24,6
2012	22,5	24,3
2013	23,0	25,0
2014	22,3	24,1
2015	21,0	22,7
2016	20,4	21,7
2017	22,6	22,7
2018	22,3	23,5
2019	23,3	24,4
2020	22,6	24,5
2021	22,8	24,8
2022	24,4	25,0
2023	17,8	18,5
2024	15,7	16,2 (оцінка)

Упродовж 2011–2021 років частка місцевих бюджетів залишалась у межах 20–25 %, із відносною стабільністю як по доходах, так і по видатках. У 2022 році зафіксовано найвищу частку доходів (24,4 %) і видатків (25,0 %), що відображає результати попередніх реформ децентралізації. Після початку повномасштабної війни спостерігається суттєве зменшення частки місцевих бюджетів:

- доходів з 24,4 % (2022) до 15,7 % (2024);
- видатків з 25,0 % до 16,2 %.

Все це призводить до зниження фінансової автономії: падіння частки доходів зменшує здатність громад реалізовувати власні програми розвитку. Виникають ризики у наданні базових послуг населенню внаслідок зменшення можливостей утримувати інфраструктуру, медицину, освіту. Виникає нерівність між громадами. Громади з сильнішою економічною базою можуть подолати труднощі краще, ніж сільські чи прифронтові громади.

Розглянемо питому вагу основних доходів у загальній сумі виконання місцевих бюджетів за доходами з урахуванням міжбюджетних трансфертів з державного бюджету за 2024 рік (рис. 8)

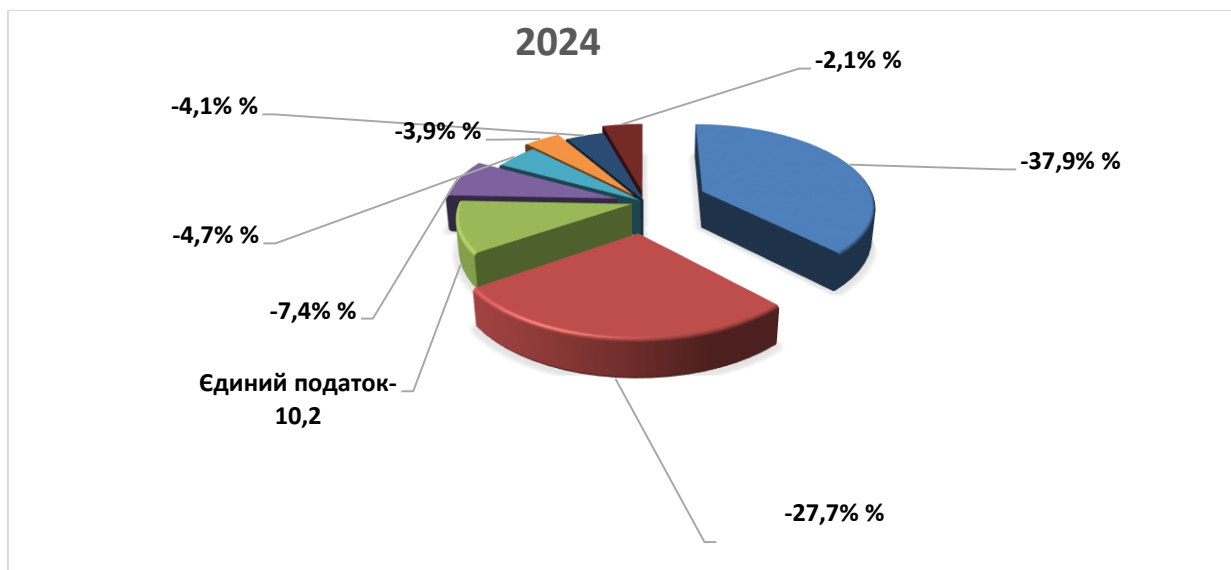

Рис. 8. Питома вага основних доходів у загальній сумі виконання місцевих бюджетів за доходами з урахуванням міжбюджетних трансфертів з державного бюджету за 2024 рік [17]

Найбільша питома вага в структурі доходів місцевих бюджетів України у 2024 році припадає на:

- податок та збір на доходи фізичних осіб – 37,9 % (257,5 млрд грн) в порівнянні з 2023 роком, що є на 6,4 п.п. менше і свідчить про зменшення залежності місцевих бюджетів від ПДФО. На це вплинула демографічна ситуація, трудова міграція, податкові преференції. Тому необхідно враховувати ці фактори при перегляді бюджетної політики;

- офіційні трансферти – на рівні 27,7 %, (187,9 млрд грн), що на 0,4 п.п. більше, це вказує на посилення міжбюджетної підтримки в умовах воєнного стану та потреби в стабілізації місцевих фінансів;

- єдиний податок – 10,2 % (69,1 млрд грн), на 1,6 п.п. більше, пов'язане з розвитком малого бізнесу;

- податок на майно – 7,4 % (50,2 млрд грн), на 0,7 п.п. більше;

- власні надходження бюджетних установ – 4,7 % (31,8 млрд грн), на 0,5 п.п. більше;

- інші податки і збори – 4,3 % (28,9 млрд грн), на 2,2 п.п. більше;

- внутрішні податки на товари та послуги – 4,1 % (27,8 млрд грн), 0,7 п.п. більше;

- орендна плата – 3,9 % (26,3 млрд грн), на 0,5 більше.

Податок на майно, внутрішні податки на товари, орендна плата та інші збори демонструють поступове зростання питомої ваги, що свідчить про активізацію місцевих ресурсів та потенціал для фінансової автономії територіальних громад.

Касові видатки місцевих бюджетів, у тому числі за рахунок міжбюджетних трансфертів, отриманих з державного бюджету за економічною класифікацією у 2024 році наведено на рис.9.

Рис. 9. Касові видатки місцевих бюджетів, у тому числі за рахунок міжбюджетних трансфертів, отриманих з державного бюджету за економічною класифікацією, % [17]

У 2024 році в структурі касових видатків місцевих бюджетів, включаючи міжбюджетні трансферти, отриманих з державного бюджету спостерігається зміщення уваги на забезпечення трудових витрат, що відповідає соціальним і економічним викликам воєнного періоду.

В структурі касових видатків місцевих бюджетів, у тому числі за рахунок міжбюджетних трансфертів, отриманих з державного бюджету за економічною класифікацією у 2024 році найбільша питома вага припадає на:

- оплату праці і нарахування на заробітну плату – 41,8 % (280,9 млрд грн), в порівнянні з 2023 роком це на 4,1 п.п. більше, що свідчить про пріоритетне фінансування заробітної плати працівникам бюджетної сфери та необхідності утримання кваліфікованого персоналу в критичних секторах (освіта, медицина, адміністрація);

- капітальні трансферти – 21,7 % (145,8 млрд грн), на 0,9 п.п. менше, що пов'язано з перерозподілом ресурсів на поточні витрати та затримкою реалізації інфраструктурних проектів через безпекові ризики;

- використання товарів і послуг – 16,7 % (112,4 млрд грн), на 1,0 п.п. менше, що вказує на оптимізацію закупівель та перерозподілу коштів на соціальні гарантії чи зарплатні потреби;

- поточні трансферти – 16,2 % (108,6 млрд грн), на 2,7 п.п. менше;

- соціальне забезпечення – 3,3 % (22,1 млрд грн), на 0,7 п.п. більше, свідчить про посилення соціальної підтримки на місцевому рівні;

- обслуговування боргових зобов'язань – 0,1 % (1 млрд грн), на 0,2 п.п. менше;

- інші поточні видатки – 0,1 % (1 млрд грн) і становлять рівень 2023 року.

Мінімальні витрати на боргове обслуговування та інші поточні видатки залишаються стабільними або зменшуються, що демонструє консервативну бюджетну політику щодо боргових зобов'язань.

Загалом, у структурі місцевих видатків переважають соціально-орієнтовані статті, що відповідає моделі антикризового управління в умовах війни. Зміщення акцентів від капітальних інвестицій до зарплат і соціального забезпечення є прагматичним кроком для збереження стійкості бюджетної системи.

Фінансове вирівнювання залишається однією з основних системних проблем у бюджетній системі України. Сучасна модель міжбюджетних відносин демонструє значну централізацію: більшість податкових надходжень, що формуються в регіонах, концентруються в державному бюджеті, а згодом розподіляються до місцевих бюджетів через систему трансфертів. Такий підхід:

- не сприяє забезпеченню фінансової самодостатності територіальних громад;
- зміцнює залежність громад від центральних урядових рішень;
- обмежує розвиток ініціативності та уповільнює реалізацію локальних стратегічних проєктів;
- гальмує соціально-економічну динаміку на місцевому рівні.

Особливо гостро ця проблема проявляється в умовах воєнного стану, коли місцеві органи влади змушені швидко реагувати на нові загрози. Відсутність доступу до достатніх власних ресурсів ускладнює забезпечення нагальних потреб громад у сфері безпеки, гуманітарної допомоги та відновлення критичної інфраструктури [12, с.86].

Можемо відмітити, що у результаті проведених реформ у 2001, 2010 та 2015 роках бюджетна система України зазнала суттєвих трансформацій. Зокрема, було змінено підходи до бюджетного планування, механізмів обслуговування державного та місцевих бюджетів, а також принципів організації міжбюджетних відносин. У межах адміністративно-територіальної реформи відбулося укрупнення місцевих бюджетів у зв'язку зі створенням об'єднаних територіальних громад. Водночас розпочався процес фіскальної децентралізації, що передбачає передачу повноважень, фінансових ресурсів і відповідальності від центральних органів влади до органів місцевого самоврядування. Ці реформи забезпечили перехід від адміністративно-командної до інституційно автономної бюджетної моделі, зорієнтованої на прозорість, ефективність і фінансову самодостатність.

Виділимо досягнення у реформуванні бюджетних відносин, таких як:

- надання органам місцевого самоврядування права самостійно обирати установи для обслуговування коштів бюджету розвитку та власних надходжень (Державна казначейська служба або державні банки);
- упровадження можливості регулювати ставки місцевих податків і зборів (єдиний податок, податок на майно, туристичний збір, збір за паркування);

- спрощення процедур щодо місцевих гарантій та запозичень від міжнародних фінансових організацій;
- докорінну зміну механізму горизонтального вирівнювання (замість дотації вирівнювання — базова та реверсна дотації);
- підвищення відповідальності галузевих міністерств у зв'язку з трансферним фінансуванням освіти й медицини;
- впровадження формування місцевих бюджетів незалежно від строків ухвалення держбюджету — необхідно акцентувати увагу на проблемах, які залишаються невирішеними й потребують подальшої розробки та практичних рішень [19].

Зпочатком бюджетних реформ, спрямованих на зміцнення фінансової основи та посилення автономії місцевого самоврядування, одночасно спостерігалось зростання рівня централізації частки ВВП у Державному бюджеті України. Фактично близько 80 % бюджетних ресурсів, отриманих у результаті перерозподілу ВВП, концентрувалися у центральних органах влади, а місцевим бюджетам передавалися переважно у формі міжбюджетних трансфертів.

Також спостерігалась виразна тенденція до збільшення питомої ваги міжбюджетних трансфертів у загальному обсязі доходів місцевих бюджетів: з 31,2 % у 2002 році, 2011 р.- 46,7% до 59,1 % у 2015 році. Це свідчить про поступове зростання залежності територіальних громад від фінансування з державного бюджету [19, 20].

У 2024 році частка міжбюджетних трансфертів у структурі доходів місцевих бюджетів України становила 27,7 %, що відповідає 187,9 млрд грн. Це на 0,4 процентного пункту більше, ніж у 2023 році, що свідчить про посилення ролі державної підтримки в умовах воєнного стану та зростання соціального навантаження на бюджет.

Порівняльний аналіз обсягів податкових надходжень до місцевих бюджетів України за 2014–2015 роки демонструє, на перший погляд, позитивні результати впровадження бюджетної реформи 2015 року. Зокрема, у 2015 році надходження до місцевих бюджетів (без урахування бюджетів АРК) зросли на 13,8 % – тобто на 11 908,95 млн грн. Основним джерелом цього приросту стали нові податкові надходження, такий як акцизний податок з роздрібною торгівлі підакцизними товарами, зарахування 10 % податку на прибуток підприємств приватного сектору до обласних бюджетів, а також підвищення доходів від єдиного податку і земельного збору – внаслідок зміни фонду надходження (перенесення єдиного податку зі спеціального до загального фонду).

Таким чином, фактично додатковий фінансовий ресурс, отриманий місцевими бюджетами в межах децентралізації, складався переважно з 3689,86 млн грн від податку на прибуток та 7684,63 млн грн акцизного збору. Інші суттєві податки і до реформи спрямовувались до місцевих бюджетів.

Протягом останніх років місцеві бюджети мають суттєві ресурси, які можна ефективніше мобілізувати через оновлені інструменти міжбюджетної

підтримки та більш продумане вирівнювання фінансових можливостей територій.

Водночас реформа мала й негативні наслідки: місцеві бюджети втратили близько 17 636,86 млн грн через перерозподіл частини податку на доходи фізичних осіб на користь державного бюджету. З 2015 року 25 % цього податку, сплаченого на території України (окрім Києва та Севастополя), та 60 % на території столиці почали зараховуватися до доходів державного бюджету [19].

Децентралізація дала старт зростанню власних доходів, але з 2020 року військові та соціальні виклики змістили акценти на трансферти.

Місцеві бюджети демонструють адаптивність і зберігають позитивну динаміку навіть в умовах втрати окремих джерел надходжень.

У 2023 році парламент ухвалив рішення про перенаправлення ПДФО з забезпечення військових з місцевих бюджетів до державного бюджету, що зменшило надходження до територіальних громад.

Попри це, у 2024 році до загального фонду місцевих бюджетів надійшло 451 млрд грн, що на 87,6 млрд грн більше, ніж у 2023 році. Таке зростання пояснюється, зокрема, детінізацією економіки, переміщенням бізнесу з постраждалих регіонів, а також цілеспрямованими заходами підтримки підприємництва в умовах воєнного стану.

В 2024 році місцеві бюджети зібрали 451 млрд грн, що на 9 млрд більше, ніж у 2023 році. Цьому сприяла детінізація економіки, новий механізм бронювання та активізації бізнесу. Частка міжбюджетних трансфертів у доходах місцевих бюджетів у 2024 році становить 27,7 %, що свідчить про збалансовану модель фінансування [22].

Станом на 2025 рік, податок на доходи фізичних осіб залишається ключовим джерелом надходжень до бюджету, але його розподіл між рівнями влади зазнав змін, особливо в контексті воєнного стану та фінансової централізації. Вилучення ПДФО з забезпечення військових з доходів місцевих бюджетів із жовтня 2023 року зумовило значне скорочення їх фінансового потенціалу у межах політики централізації ресурсів на потреби оборони.

У 2025 році місцеві бюджети продовжують отримувати ПДФО, але в меншому обсязі, через зміну моделі розподілу – більша частка надходить до центрального бюджету, що ускладнює фінансову самостійність регіонів.

Механізм горизонтального вирівнювання та міжбюджетних трансфертів набуває ще більшого значення, адже громади з низькою податковою спроможністю потребують компенсації втрат. Фіскальна автономія громад обмежена, особливо в умовах воєнного стану, коли пріоритети зміщуються на централізоване управління ресурсами. Фінансова стійкість громад залежить не лише від обсягу надходжень, а й від ефективності адміністрування, прозорості та підтримки підприємництва.

На практиці, протягом аналізованого періоду, слід відмітити і низьку податкоспроможність більшості регіонів України.

Станом на 2024 рік, ситуація демонструє збереження дисбалансу між темпами приросту трансфертів і власних доходів місцевих бюджетів, що підтверджує обмежений прогрес у фіскальній децентралізації.

У 2024 році бюджетна система України працювала в умовах тривалого дефіциту державного бюджету, який суттєво контрастував із відносною фінансовою стабільністю місцевих бюджетів. Помісячна структура доходів і видатків державного бюджету свідчить про глибокі дисбаланси видаткової частини над доходною. За підсумками року дефіцит склав понад 1,36 трлн грн, що є індикатором надмірного навантаження на державні фінанси.

Найбільші розриви між доходами і видатками зафіксовано в жовтні та грудні понад 190 млрд грн щомісяця, з піком у грудні – 235,5 млрд грн, що пов'язано із завершенням бюджетного року, виплатами за оборонними контрактами та соціальними зобов'язаннями. Серпень став винятком – це єдиний місяць із позитивним сальдо (+81,4 млрд грн), зумовленим надходженням великого траншу зовнішньої допомоги.

Загальна динаміка протягом року демонструє стійкий дефіцит та сезонні піки видатків у II кварталі, що пов'язано із виплатами за борговими та соціальними зобов'язаннями.

На відміну від держбюджету, місцеві бюджети залишались фінансово збалансованими. Їхні помісячні показники доходів і видатків зберігали стабільну динаміку, без істотних коливань. За підсумками року сформовано профіцит у розмірі 7,7 млрд грн, що свідчить про виважене фінансове управління на місцевому рівні.

У грудні 2024 року місцеві видатки зросли майже до 100 млрд грн, що майже вдвічі перевищує середньорічний показник – очікуваний наслідок завершення бюджетного циклу, активного використання залишків і перерахування трансфертів.

Проте, місцеві бюджети, попри стабільність, не стали рушієм економічного розвитку наслідок недостатньої фіскальної децентралізації, обмеженого доступу до інвестиційних ресурсів та переважання витратного характеру бюджетної політики.

Фінансова ситуація 2024 року свідчить про двокомпонентну модель:

- центральний рівень змушений діяти в режимі надвитратної політики, спираючись на зовнішню допомогу та боргові ресурси;
- місцеве самоврядування забезпечує бюджетну стійкість, але має обмежені можливості впливу на розвиток, що актуалізує необхідність у реформуванні системи бюджетного планування та розширенні фінансової автономії громад [18].

Основна частина видатків місцевих бюджетів України спрямовується на ті сектори, які фінансуються державою через субвенції з Державного бюджету – освіту, соціальний захист і забезпечення. Це підтверджує стратегічну важливість цих напрямів. Водночас, капітальні вкладення у ці сфери в межах місцевих бюджетів не перевищують 6 %, що свідчить про обмеженість потенціалу для їх інфраструктурного розвитку чи модернізації. Домінування субвенцій над дотаціями у структурі трансфертів, а також зростання їх обсягу,

вказує на надмірну централізацію фінансових ресурсів і обмежує реальні можливості місцевої влади у самостійному бюджетному плануванні. У результаті, виникає потреба в продовженні реформи у напрямку децентралізації, яка має бути не декларативною, а наповненою практичними механізмами фіскальної автономії територіальних громад [19].

Актуальність проблеми фактичної бюджетної децентралізації у 2024 році залишається надзвичайно високою, і це підтверджується як структурою місцевих видатків, так і законодавчими ініціативами, що перебувають у фокусі державної політики.

За даними Форуму «Децентралізація 2024. Законодавчий порядок денний», органи місцевого самоврядування всіх рівнів були активно залучені до процесу формування законодавчих ініціатив, спрямованих на посилення спроможності територіальних громад. У межах цього Форуму було порушено низку ключових питань, що потребують нормативного врегулювання.

Зокрема, обговорювалися законодавчі зміни, необхідні для забезпечення фінансової стійкості громад, оптимізації розподілу повноважень між рівнями влади та відновлення інфраструктури і соціальних послуг у регіонах, які постраждали внаслідок воєнних дій [23].

Воєнний стан вимагає гнучкого управління ресурсами на місцях – централізована модель не дозволяє оперативно реагувати на локальні виклики. Тому місцеве самоврядування в Україні продовжує функціонувати, адаптуючись до нових викликів і співпрацює з військовими адміністраціями для забезпечення оборони, безпеки та життєдіяльності громад. Попри окремі політичні ініціативи щодо централізації, місцеве самоврядування залишається важливим елементом демократичного управління, що користується високим рівнем довіри громадян. Збереження та підтримка місцевого самоврядування є критично важливими для ефективного управління, мобілізації ресурсів і захисту громад [24].

Подальше реформування міжбюджетних відносин доцільно здійснювати на основі адаптивної моделі розподілу повноважень, що передбачає прозорість бюджетного процесу, завершення нормативного уточнення адміністративно-територіальної реформи, чіткий розподіл функцій між рівнями влади та зменшення фінансової залежності громад від центрального уряду шляхом податкових змін і посилення ініціативності місцевої влади, удосконалення існуючої системи міжбюджетних відносин відповідно до новоствореної моделі місцевого самоврядування в Україні [19].

На функціонування бюджетної системи впливають окремі її складові, а також інші частини економічної системи, які узагальнено на рис.10.

При Міністерстві фінансів діють організації, що входять до складу фінансових органів України: Державна казначейська служба України та Державна контрольно-ревізійна служба. Станом на 2025 рік Державна контрольно-ревізійна служба України (ДКРС) як окремий орган не функціонує у первісному вигляді.

Її повноваження були реорганізовані та передані іншим структурам, зокрема:

Державній аудиторській службі України (ДАСУ)- основному органу, що здійснює державний фінансовий контроль, аудит ефективності використання бюджетних коштів, перевірки дотримання бюджетного законодавства;

Державній регуляторній службі України (ДРС), яка координує планування та проведення заходів державного нагляду (контролю), зокрема затверджує комплексні плани перевірок на 2025 рік.

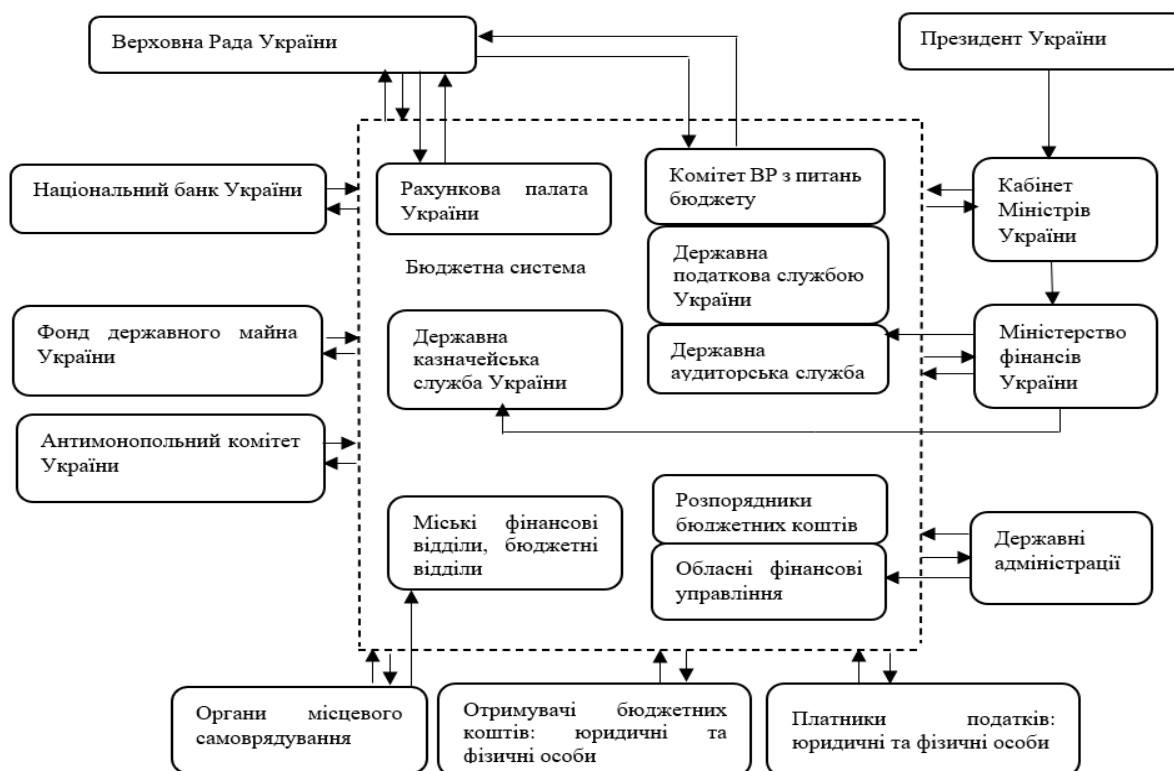

Рис. 10. Складові бюджетної системи та інші частини економічної системи, що мають вплив на її функціонування [12,с.86]

Державна казначейська служба України (раніше Державне казначейство України) була утворена у 1995 році з метою підвищення ефективності управління бюджетними ресурсами та оперативного фінансування видатків у межах доступного фінансового забезпечення.

Основні функції Казначейства охоплюють такі напрями:

- виконання бюджету за доходами та видатками, ведення касового обліку, контроль за дотриманням цільового призначення бюджетних коштів;
- складання звітності щодо виконання зведеного та державного бюджетів;
- регулювання міжбюджетних відносин, включно із взаємодією з цільовими фондами.

На практиці це втілюється у неперервному русі бюджетних коштів – від моменту їх надходження до бюджету, через розподіл між рівнями бюджетної системи, – до безпосереднього фінансування розпорядників бюджетних коштів.

Правові засади функціонування Рахункової палати України визначаються Законом України «Про Рахункову палату» та Бюджетним

кодексом України. Ці акти встановлюють її правовий статус, функції, повноваження, а також механізми здійснення контролю за дотриманням бюджетного законодавства.

Рахункова палата є постійно діючим органом вищого рівня державного фінансово-економічного контролю, який формується Верховною Радою України та здійснює свою діяльність самостійно – незалежно від інших державних інституцій.

Рахункова палата має повноваження здійснювати контроль не лише над центральними органами влади, а й над місцевими державними адміністраціями, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, фінансовими установами, банками, страховими компаніями, об'єднаннями та господарськими товариствами – незалежно від форми власності. Це стосується випадків, коли вони отримують, перераховують або використовують кошти державного бюджету, мають державну частку у статутному фонді, користуються або управляють державним майном, або отримують податкові, митні чи інші пільги від держави.

Відповідно до законодавства, щороку, не пізніше 1 грудня, Рахункова палата подає Верховній Раді узагальнений звіт про виконання покладених на неї завдань, результати перевірок, ревізій і оцінок, проведених упродовж року [12].

У 2020-х роках функції Державної фіскальної служби України були розділені між: Державною податковою службою України (ДПС) та Державною митною службою України (ДМС) – обидві підпорядковуються Міністерству фінансів України.

Відповідно до Стратегічного плану ДПС на 2022–2024 роки, служба виконує такі ключові функції:

- забезпечення надходжень до бюджету через ефективне адміністрування податків і зборів;
- контроль за дотриманням податкового законодавства та боротьба з ухиленням від сплати податків;
- розвиток електронних сервісів для платників податків (е-кабінет, е-звітність, е-реєстрація);
- аналітична робота щодо ризиків у сфері оподаткування та вдосконалення податкової політики;
 - міжнародна співпраця, зокрема обмін фінансовими даними за стандартом CRS для протидії офшорним схемам [26]

Станом на 2024–2025 роки бюджетна система України функціонує в умовах високого навантаження на державні фінанси, з одночасним збереженням відносної стабільності місцевих бюджетів, що створює асиметрію у фінансовому управлінні.

Виклики, з якими стикається бюджетна система країни:

- надмірна централізація бюджетних коштів;
- нерівномірна податкостроможність регіонів;
- обмежена фіскальна автономія органів місцевого самоврядування;

– залежність державного бюджету від зовнішньої допомоги та боргового фінансування.

Слід відмітити позитивні зрушення бюджетній системі країни – це зростання власних доходів громад, розробка середньострокових планів бюджетного реформування та активізація законодавчих ініціатив щодо розмежування повноважень між рівнями влади.

Загалом, бюджетна система України демонструє стійкість на місцевому рівні та перевантаження на центральному, що актуалізує потребу в поглибленні фіскальної децентралізації, оптимізації трансфертної політики та зміцненні фінансової спроможності громад.

Список використаних джерел

1. Шевчук І. Л., Черепанова В. О., Ставерська Т. О. (2015). Бюджетна система (2-ге вид., переробл. і доп.). Харків: Видавець Іванченко І. С. http://shron1.chtyvo.org.ua/Shevchuk_Iryna/Biudzheta_systema.pdf.
2. OpenBudget. (н. д.). Бюджетна система України. <https://openbudget.gov.ua/budget-literacy/budget-system/structure?type=schema>
3. Опарін В. М. (1999). Фінанси (загальна теорія). Київ: КНЕУ.
4. Юрій С. І., & Бескид Й. М. (2000). Бюджетна система України. Київ: НІОС.
5. Василик О. Д., Павлюк К. В. (2002). Державні фінанси України. Київ: НІОС.
6. Чугунов І. Я. (2003). Бюджетний механізм регулювання економічного розвитку. Київ: НІОС.
7. Пасічник Ю. В. (2005). Бюджетний потенціал економічного зростання в Україні. Донецьк: Юго-Схід, ЛТД.
8. Єфименко Т. І. (Ред.). (2010). Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія (Т. 2). Київ: ІСЕ НАНУ, Академія фінансового управління.
9. Верховна Рада України. (2010). Бюджетний кодекс України №2456-VI. <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=a&find=1&typ=21>.
10. Миськів, Г. (2020). Бюджетна система: теоретичні та практичні аспекти (у схемах і таблицях). Львів: Растр-7. <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/cons/2024/>.
11. Римарська Н. І., Корягін М. В. (2011). Принципи побудови та функціональна структура бюджетної системи України. http://www.economy.in.ua/pdf/9_2011/4.pdf.
12. Климаш Н. І., Багаць К. В. (н.д.). Бюджетна система. <http://moodle.nati.org.ua/mod/resource/view.php?id=14662>.
13. Міністерство фінансів України. (2024). Зведений бюджет України. <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/cons/2024/>.
14. Texty.org.ua. (н.д.). Бюджетні витрати в Україні та Європі. <https://texty.org.ua/d/wldmr/budget/>.
15. OECD. (2023). RevenueStatistics 2023. https://www.oecd.org/en/publications/revenue-statistics-2023_9d0453d5-en.html

16. Міністерство фінансів України. (2022). Бюджет України 2021 рік: статистичний збірник. Київ.

17. Казначейство України. (2025). Публічний звіт голови Державної казначейської служби України. <https://www.treasury.gov.ua/>.

18. Онищук І. (2024). Аналіз виконання місцевих бюджетів за 2024 рік. <https://decentralization.ua/news/19387>.

19. Лободіна З. М. Проблеми та перспективи реформування бюджетної системи в Україні. Збірник тез доповідей Другої Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції: Управління фінансами держави, регіону, підприємства та домогосподарства: погляди науковців і практиків. URL: <https://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/13719/1/%d0%9b%d0%be%d0%b1%d0%be%d0%b4%d1%96%d0%bd%d0%b0.pdf>.

20. Сагайдак І. В. сучасний стан, формування та розподіл міжбюджетних трансфертів в Україні. URL: http://zt.knute.edu.ua/files/2012/01/1_12_23.pdf.

21. Мінфін у 2024 році забезпечив перерахування з держбюджету 193,3 млрд грн трансфертів до місцевих бюджетів. Міністерство фінансів України. URL:

https://mof.gov.ua/uk/news/minfin_u_2024_rotsi_zabezpechiv_pererakhuvannia_z_derzhbiudzhetu_1933_mlrld_grn_transfertiv_do_mistsevikh_biudzhativ-4982.

22. У 2024 році до загального фонду місцевих бюджетів надійшло на 85,6 млрд більше, ніж у 2023-му. Децентралізація. Режим доступу: URL: <https://decentralization.ua/news/19117>.

23. Децентралізація у 2024. На які закони від Парламенту громади чекають у поточному році. Децентралізація. URL: <https://decentralization.ua/news/17550>.

24. Савичук О. Як працює місцеве самоврядування в умовах воєнного стану-? URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/03/23/7333907/>.

25. Законодавчі ініціативи для місцевого самоврядування у 2024 – 2025 роках. Що зроблено і що заплановано?. Громадський простір. URL: <https://www.prostir.ua/?news=zakonodavchi-initsiatyvy-dlya-mistsevoho-samovryaduvannya-u-2024-2025-rokah-scho-zrobleno-i-scho-zaplanovano>.

26. ДПС: ключові результати виконання Національної стратегії доходів у 2024 році. Державна податкова служба. URL: <https://tax.gov.ua/media-tsentr/novini/878316.html>.

Максименко І. Я.

*к.е.н., доцент, доцент кафедри обліку та фінансів,
Національний університет «Запорізька політехніка»*

ФІСКАЛЬНА РОЛЬ МИТНИХ ПЛАТЕЖІВ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ДОХОДНОЇ ЧАСТИНИ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Державний бюджет є одним із ключових фінансових інструментів забезпечення соціально-економічного розвитку країни, реалізації функцій державної влади та гарантування фінансової стабільності. Він визначається як основний фінансовий план держави, у якому затверджуються обсяги доходів і видатків, а також напрями їх використання для задоволення потреб суспільства. Структура доходів державного бюджету формується з різних джерел, проте домінуюче місце належить податковим надходженням. У їх складі важливе значення мають митні платежі, що виступають як джерелом фінансових ресурсів, так і інструментом державної митної та торговельної політики.

Актуальність дослідження митних надходжень до бюджету України особливо зростає у період воєнного стану, коли економічна система зазнає глибоких трансформацій. З одного боку, митні платежі виступають стабілізуючим чинником для бюджету, з іншого – вони стають об'єктом змін у законодавчому та податковому полі, оскільки держава змушена балансувати між підтримкою бізнесу, забезпеченням імпорتنих поставок і наповненням бюджету.

Ефективна митна політика є одним із ключових чинників забезпечення економічної стабільності держави, розвитку міжнародної торгівлі та зміцнення національної безпеки. У сучасних умовах, коли Україна функціонує в режимі воєнного стану, митна система стикається з низкою нових викликів, які вимагають оперативних рішень і гнучкої адаптації регуляторних механізмів [1].

З одного боку, надзвичайно важливо забезпечити спрощення та прискорення митних процедур для категорій товарів, що мають критичне значення для держави. До них належать енергетичні ресурси, медикаменти, гуманітарна допомога та продукція військового призначення, від швидкості їх митного оформлення часто залежить стабільність соціально-економічної ситуації та обороноздатність країни.

З іншого боку, посилюється необхідність жорсткого контролю та безпекових заходів на митному кордоні. Це зумовлено потребою протидії контрабанді, незаконному переміщенню товарів, фінансуванню тіншових схем та можливим диверсійним загрозам. У таких умовах митні органи змушені одночасно балансувати між швидкістю пропуску стратегічно важливих вантажів та забезпеченням високого рівня контролю за зовнішньоекономічними потоками [3].

Таким чином, реалізація ефективної митної політики в умовах воєнного стану набуває подвійного характеру: поєднання лібералізації процедур для

критичного імпорту з одночасним посиленням безпекових бар'єрів. Саме здатність митної системи до гнучкого реагування, цифровізації процесів та прозорості адміністрування визначатиме її роль у підтриманні економічної стабільності та національної безпеки держави.

Військовий конфлікт між Україною та російською федерацією істотно позначився на всіх сферах суспільного життя, акцентувавши увагу на винятковому значенні митної політики як стратегічного елементу економічної обороноздатності держави. У цих умовах митні органи опинилися на передовій економічного фронту, де кожне рішення щодо митних платежів безпосередньо впливало на стабільність державних фінансів, забезпечення бюджету необхідними ресурсами та підтримання обороноздатності країни.

Митні платежі, які у мирний час виконували здебільшого фіскальну та регуляторну функції, в умовах війни набули додаткового виміру. Вони стали не лише джерелом наповнення державного бюджету, а й важливим інструментом економічної безпеки. З одного боку, актуалізувалася необхідність оперативного звільнення від оподаткування критичного імпорту – військової техніки, гуманітарної допомоги, медичних засобів, енергетичного обладнання. Таке рішення дозволило забезпечити швидке постачання життєво необхідних товарів без фінансових бар'єрів [4].

З іншого боку, митні органи посилили контроль за дотриманням правил справляння митних платежів, адже в умовах воєнного стану ризику ухилення від сплати податків, контрабанди чи маніпуляцій із митною вартістю зросли в рази. Забезпечення прозорості та повноти сплати мита, акцизів і податку на додану вартість при імпорті стало критично важливим завданням, оскільки ці надходження є однією з основних статей доходів державного бюджету.

У воєнних умовах митна служба вимушена балансувати між необхідністю максимально спростити процедури для стратегічного імпорту та забезпечити стабільний фіскальний потік до бюджету. Саме тому митні платежі стали одночасно і механізмом економічної підтримки оборонних потреб держави, і бар'єром для незаконного переміщення товарів, що може становити загрозу національній безпеці.

Таким чином, митна політика та система митних платежів у період воєнного стану відіграють багатофункціональну роль: вони є інструментом фінансування бюджету, механізмом захисту економічних інтересів країни та елементом забезпечення обороноздатності України [5].

Початковий етап формування митного бюджету доцільно окреслити як етап визначення та структурування його джерел, які забезпечують фінансову основу функціонування митної системи держави. Саме на цьому етапі визначаються ключові види надходжень, що акумулюються до бюджету через діяльність митних органів, а також окреслюються механізми їх справляння та нормативно-правові засади.

Найважливішим і найбільш традиційним джерелом наповнення митного бюджету є мито – загальнодержавний податок, який справляється під час переміщення товарів і транспортних засобів через митний кордон України. Воно виконує не лише фіскальну функцію, забезпечуючи стабільні

надходження до державного бюджету, а й виконує регуляторну роль, впливаючи на зовнішньоторговельні потоки, захищаючи внутрішній ринок і підтримуючи національного виробника [6].

Мито може нараховуватися за різними методами, що визначаються його ставками.

У законодавстві передбачено три основні типи ставок:

- адвалорні – обчислюються у відсотках від митної вартості товару;
- специфічні – встановлюються як фіксована сума за одиницю виміру;
- комбіновані – поєднують елементи двох попередніх методів [16].

Окрім мита, важливим складником митних надходжень виступає податок на додану вартість, що нараховується на товари та послуги, які ввозяться на митну територію України. Його роль полягає не лише у формуванні бюджетних доходів, а й у забезпеченні рівних умов оподаткування як для імпортованої, так і для вітчизняної продукції.

У структурі митних платежів застосовуються різні види мита:

- ввізне – основний вид, який справляється при імпорті товарів;
- вивізне – застосовується при експорті окремих товарів, зазвичай з метою регулювання їх вивезення;
- сезонне – вводиться на певний період (від 60 до 120 днів) для врегулювання імпорту окремих груп товарів, зокрема сільськогосподарської продукції;
- особливі види мита – спеціальне, антидемпінгове та компенсаційне, які виконують захисну та коригуючу функції у разі недобросовісної конкуренції або порушення торговельних домовленостей.

Розмір митних ставок залежить від країни походження товарів і умов міжнародного співробітництва. Якщо Україна має угоди про митні союзи чи вільної торгівлі, то застосовуються преференційні ставки мита. Для товарів із держав – членів Світової організації торгівлі чи країн, з якими підписані угоди про режим найбільшого сприяння, передбачені пільгові ставки, тоді як для решти імпорту застосовуються повні ставки, визначені Митним тарифом України [9].

Вагоме місце у структурі митних надходжень займає і акцизний податок, що стягується при імпорті підакцизних товарів – алкогольних і тютюнових виробів, нафтопродуктів, транспортних засобів тощо. Його запровадження має не лише фіскальну мету, але й соціально-економічну – регулювання споживання окремих товарів і формування цінової політики на внутрішньому ринку.

Крім того, у бюджет надходять кошти від митних зборів, що є платою за адміністративні та процедурні дії митних органів, пов'язані з оформленням декларацій, перевіркою товаросупровідних документів, укладених контрактів та здійсненням контролю під час митного оформлення.

Додатковим джерелом наповнення митного бюджету виступають штрафи та пеня, які застосовуються у разі порушення суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності вимог митного законодавства. Пеня

нараховується на суму заборгованості за митними та іншими обов'язковими платежами за кожен день прострочення, що стимулює платників дотримуватися встановлених строків. Серед підстав для її нарахування – несвоєчасна сплата мита, ПДВ або акцизу, пропуск термінів подання митної декларації чи затримка з перерахуванням коштів на бюджетні рахунки [10].

Таким чином, система джерел митного бюджету України має комплексний характер і поєднує низку податкових та неподаткових інструментів. Її структура відображає не лише фіскальні інтереси держави, а й завдання митної політики – забезпечення економічної безпеки, стимулювання міжнародної торгівлі, створення сприятливого середовища для інтеграції у світовий економічний простір.

Другий етап процесу формування митного бюджету, який доцільно окреслити як етап оцінювання та прогнозування, має фундаментальне значення для побудови ефективної системи фінансового планування у сфері митної політики держави. Його зміст полягає у здійсненні комплексного аналізу зовнішньоекономічних процесів, виявленні тенденцій розвитку міжнародної торгівлі та прогнозуванні обсягів митних надходжень на середньо- та довгострокову перспективу. Саме на цьому етапі закладаються методологічні засади майбутнього бюджетного циклу у митній сфері.

Прогнозування спирається на систематизацію широкого кола економічних та правових чинників. До ключових із них належать: очікувані темпи економічного зростання, передбачувані обсяги імпорту та експорту, зміни у глобальній кон'юктурі товарних ринків, еволюція міжнародних торговельних режимів, а також можливі трансформації національного законодавства. Оцінювання потенційних ставок мита, податку на додану вартість і акцизного податку здійснюється на основі макроекономічних прогнозів, що дозволяє не лише визначити обсяги майбутніх бюджетних надходжень, а й сформулювати науково обґрунтовані рекомендації для подальшого коригування тарифної політики [13].

У цьому контексті прогнозування виконує подвійну функцію. По-перше, воно є інструментом бюджетного планування, оскільки забезпечує обґрунтованість та достовірність очікуваних надходжень до державної скарбниці. По-друге, прогнозування виступає засобом регуляторного впливу: воно дозволяє адаптувати митно-тарифну політику до цілей економічного розвитку, стимулюючи або обмежуючи окремі напрями зовнішньої торгівлі. Таким чином, цей етап забезпечує необхідну передбачуваність та стабільність функціонування митно-фіскальної системи держави.

Третій етап процесу, який можна визначити як етап встановлення ставок митних платежів, характеризується безпосередньою розробкою та нормативним закріпленням податкових параметрів митного регулювання. У межах цього етапу уповноважені органи державної влади – Верховна Рада України, Міністерство фінансів України, Державна митна служба та інші інституції – формують правову основу справляння мита, акцизного податку та ПДВ.

Ставки митних платежів визначаються з урахуванням комплексу економічних, політичних та міжнародно-правових чинників. Вони можуть переглядатися залежно від поточної зовнішньоекономічної кон'юнктури, стану національної економіки, потреб державного бюджету та стратегічних пріоритетів зовнішньої політики. Важливим аспектом є й узгодження ставок із міжнародними зобов'язаннями України, зокрема у рамках співпраці з Всесвітньою митною організацією, Світовою організацією торгівлі, а також двосторонніх та багатосторонніх угод про вільну торгівлю. Така адаптивність забезпечує баланс між національними інтересами та глобальними тенденціями у сфері міжнародного торговельного права [14].

Четвертий етап формування митного бюджету – етап акумулювання фінансових ресурсів – пов'язаний із практичною реалізацією прийнятих рішень щодо ставок та тарифів і полягає у безпосередньому зборі митних платежів. На цьому етапі особливого значення набувають питання адміністрування, прозорості та точності обліку надходжень, оскільки від ефективності цих процесів залежить повнота і своєчасність поповнення державного бюджету.

Важливою характеристикою сучасного етапу є цифровізація митних процедур, яка суттєво трансформувала механізми адміністрування. Упровадження системи електронного декларування стало одним із ключових інструментів підвищення ефективності митного контролю. Ця система передбачає подання детальної інформації про товари, що підлягають імпорту, експорту або транзиту, в електронному форматі, що мінімізує ризики технічних помилок, скорочує час оформлення, знижує корупційні ризики та підвищує рівень прозорості. Електронне декларування стало не лише технічним нововведенням, а й важливим елементом інституційної модернізації митної системи України.

П'ятий етап, який доцільно позначити як етап розподілу митного бюджету, завершує логічний цикл процесу. Після акумуляції коштів здійснюється їх розподіл відповідно до бюджетної політики держави. Як правило, основна частина митних надходжень спрямовується до загального фонду державного бюджету, з якого фінансуються стратегічні напрями соціально-економічного розвитку: національна безпека, соціальна політика, освіта, охорона здоров'я, інфраструктура, цифровізація тощо [15].

Механізми розподілу можуть відрізнятися залежно від особливостей бюджетного устрою конкретної держави, однак їх спільною метою є забезпечення сталого фінансування державних потреб та підвищення ефективності використання фіскальних ресурсів. У цьому контексті митні надходження виступають не лише джерелом фінансування бюджетних видатків, а й важливим інструментом реалізації стратегічних пріоритетів соціально-економічного розвитку держави.

Таким чином, другий – п'ятий етапи формування митного бюджету відображають поступовий перехід від аналітико-прогностичних засад до практичного наповнення та розподілу бюджетних ресурсів. У їх основі лежить складна система взаємопов'язаних процесів – від науково обґрунтованого

прогнозування до цифровізованого адміністрування та цільового використання коштів, що забезпечує функціонування держави та її інтеграцію до глобальної економічної системи.

Шостий етап – «Використання коштів митного бюджету». Після акумуляції митних надходжень у державному бюджеті наступним важливим етапом бюджетного циклу є їх цільове використання. Залучені через митні платежі ресурси становлять суттєву частку доходів держави та спрямовуються на фінансування стратегічно важливих напрямів соціально-економічного розвитку країни. До пріоритетних сфер відносять реалізацію державних соціальних програм, підтримку освіти, охорони здоров'я, науки, культури, інфраструктурних проєктів, що сприяють підвищенню якості життя населення [17].

Окремо слід відзначити роль митних коштів у розвитку та модернізації митної інфраструктури: будівництві та реконструкції пунктів пропуску, оновленні технічних засобів митного контролю, розширенні транспортно-логістичних вузлів, розвитку морських та сухопутних портів, що забезпечує зростання ефективності зовнішньоторговельних операцій. Крім того, кошти митного бюджету можуть використовуватися для зміцнення національної безпеки, зокрема шляхом удосконалення системи митного контролю, боротьби з контрабандою та нелегальним переміщенням товарів через кордон.

Значущою складовою витрат є також державна підтримка національного виробництва та експортно орієнтованих галузей економіки. Через систему субсидій, податкових стимулів чи пільгового кредитування держава може сприяти підвищенню конкурентоспроможності українських товарів на світових ринках, стимулювати інноваційний розвиток підприємств та підвищувати їхню експортну спроможність.

Сьомий етап – «Контроль та перевірки». Фінальна стадія циклу управління митними коштами полягає в організації системи контролю за їх надходженням, розподілом та використанням. Прозорість, підзвітність і законність операцій із бюджетними ресурсами забезпечуються через багаторівневу систему внутрішнього і зовнішнього фінансового контролю. В Україні функції такого контролю виконують, зокрема, Рахункова палата, Державна аудиторська служба, Державна казначейська служба, а також парламентські комітети. Проведення регулярних перевірок дозволяє не лише виявляти порушення та мінімізувати корупційні ризики, але й оцінювати ефективність державної політики у сфері митно-бюджетного регулювання [21].

Результати контролю відіграють важливу роль для удосконалення механізмів митного адміністрування, підвищення результативності бюджетного процесу та забезпечення раціонального використання державних фінансів. Вони також сприяють формуванню довіри до державних інституцій і підвищують інвестиційну привабливість країни. Доходи державного бюджету від митних платежів є важливим індикатором стану зовнішньоекономічної діяльності, конкурентоспроможності національної економіки та ефективності роботи митних органів. Їхня динаміка

відображає зміни обсягів зовнішньої торгівлі, структури імпорту та експорту, макроекономічного середовища та законодавчих рішень. Аналіз статистичних даних за 2020–2024 рр. свідчить про загальну тенденцію до зростання митних надходжень у більшості років, за винятком періодів, що збігалися з кризовими явищами, зокрема запровадженням воєнного стану.

Зниження обсягів надходжень у такі періоди пояснюється не лише скороченням торговельних потоків, але й цілеспрямованою політикою держави, спрямованою на спрощення процедур імпорту, наданням пільгових умов ввезення стратегічно важливих товарів, гуманітарної допомоги та військових засобів. Така політика має тимчасовий характер і покликана забезпечити стабільність економіки в умовах надзвичайних ситуацій.

На обсяг митних надходжень суттєво впливають обсяги зовнішньої торгівлі: збільшення імпорту автоматично призводить до зростання надходжень від ввізного мита, тоді як скорочення експорту може зменшувати надходження від вивізного. Важливим чинником є й зміна структури торгівлі – зростання частки товарів із високою митною ставкою забезпечує додаткові надходження до бюджету [22].

Суттєвий вплив має також митно-тарифна політика держави. Підвищення ставок мита на товари, що конкурують із продукцією вітчизняного виробництва, може збільшити доходи бюджету за умови стабільних обсягів імпорту. Водночас зниження ставок мита здатне стимулювати імпорتنі потоки, однак у короткостроковій перспективі може призвести до зменшення митних надходжень через зниження розміру платежів з одиниці товару.

У структурі доходів митного бюджету домінуюче місце займають надходження від ввізного мита, що обумовлено суттєвою залежністю економіки України від імпортованих товарів та ресурсів. Вивізне мито, хоча й має меншу питому вагу, також залишається важливим джерелом доходів, особливо у періоди зростання експортної активності.

Аналіз результатів діяльності Державної митної служби України у сфері мобілізації митних надходжень до Державного бюджету свідчить про ключову роль митної системи у формуванні фінансової бази держави та забезпеченні макроекономічної стабільності. Митні платежі залишаються одним із найвагоміших джерел наповнення дохідної частини бюджету, забезпечуючи ресурсну основу для реалізації державної соціально-економічної політики, розвитку інфраструктури та підтримки національної безпеки.

Формування митного бюджету є багатофакторним і комплексним процесом, який охоплює низку взаємопов'язаних елементів: прогнозування зовнішньоторговельних потоків, науково обґрунтоване визначення ставок мита, податку на додану вартість та акцизного збору, а також забезпечення належного контролю за дотриманням митного законодавства. Успішність цього процесу значною мірою залежить від здатності держави адаптувати митну політику до умов глобальної економіки та своєчасно реагувати на структурні зміни у світовій торгівлі.

Динаміка надходжень митних платежів формується під впливом широкого спектра чинників. Серед них – обсяги та структура зовнішньої торгівлі, коливання світових цін, стан внутрішньої економіки, валютно-курсів коливання, а також характер міжнародних торговельних відносин і інтеграційних процесів. Не менш важливими є внутрішні аспекти, такі як ефективність організації митного адміністрування, цифровізація процедур, рівень прозорості та дотримання митних правил з боку суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності [17].

Регулярний моніторинг цих факторів та застосування сучасних методів економічного аналізу є необхідною умовою для підвищення точності прогнозування обсягів митних надходжень. Це, своєю чергою, дозволяє більш обґрунтовано планувати не лише митний бюджет, але й державний бюджет загалом, що забезпечує фінансову збалансованість та підвищує стійкість національної економіки до зовнішніх шоків.

Таким чином, діяльність Державної митної служби України у напрямі забезпечення надходжень митних платежів є стратегічним елементом бюджетної політики. Вона потребує постійного удосконалення механізмів прогнозування, тарифного регулювання, адміністрування та контролю. Підвищення ефективності митної системи безпосередньо впливає на стійкість державних фінансів, конкурентоспроможність економіки та здатність держави реалізовувати свої соціально-економічні пріоритети.

Таблиця 1. Динаміка доходів Державного бюджету України за 2020–2024 рр., млрд грн

Групи доходів	2020	2021	2022	2023	2024
Разом доходів, у т.ч.	1076,0	1296,9	1787,4	1947,2	2002,6
Податкові надходження, у т.ч.	851,1	1107,1	949,8	901,8	969,6
Акцизний податок із ввезених на митну територію України підакцизних товарів, у т.ч.	57,8	79,6	41,7	39,9	42,6
– лікєро-горілочні вироби	2,4	3,1	2,2	3,5	2,9
– тютюнові вироби	2,3	12,2	18,6	20,3	22,7
– транспортні засоби	11,0	16,4	5,0	6,95	5,4
– пальне	42,0	47,8	15,7	23,4	24,8
ПДВ із ввезених на митну територію України товарів	274,1	380,7	253,1	284,6	298,6
Ввізне мито	30,2	36,9	23,3	26,6	27,4
Вивізне мито	0,3	1,3	2,3	3,1	4,4
Разом митних платежів	362,4	498,5	321,0	399,8	465,8

Джерело: складено автором за [20]

Аналіз даних таблиці 1 дає змогу простежити ключові тенденції у формуванні доходів Державного бюджету України за 2020–2024 рр., зокрема у частині митних надходжень, що відіграють важливу роль у забезпеченні фіскальної стійкості держави. Загальний обсяг доходів бюджету демонструє стійку тенденцію до зростання: з 1076,0 млрд грн у 2020 р. до 2002,6 млрд грн у 2024 р., що свідчить про поступове нарощування фінансових можливостей

держави, незважаючи на складні макроекономічні умови, зумовлені воєнними діями, коливаннями на світових ринках та структурними змінами у зовнішній торгівлі.

Податкові надходження протягом досліджуваного періоду залишаються провідним джерелом формування дохідної частини бюджету, проте демонструють певні коливання. Якщо у 2021 р. вони досягли 1107,1 млрд грн, то у 2022 р. зафіксовано суттєве зниження до 949,8 млрд грн, що зумовлено воєнним станом, тимчасовим скороченням обсягів імпорту, введенням пільгових режимів оподаткування та змінами у структурі зовнішньоторговельних потоків. Починаючи з 2023 р., спостерігається поступове відновлення цих показників, що свідчить про адаптацію економіки до нових умов та поступову стабілізацію фіскальної політики.

Значну частину податкових надходжень становлять митні платежі. Їхня динаміка вказує на певні структурні трансформації: від 362,4 млрд грн у 2020 р. вони зросли до 498,5 млрд грн у 2021 р., що стало результатом активізації зовнішньої торгівлі та відновлення економічної активності після пандемічних обмежень. Водночас у 2022 р. надходження різко скоротилися до 321,0 млрд грн через воєнні події, логістичні ускладнення та впровадження пільгового митного режиму. Починаючи з 2023 р., відбувається їх стабільне зростання – до 465,8 млрд грн у 2024 р., що свідчить про поступове відновлення імпортно-експортних операцій і підвищення ефективності роботи митних органів.

Структурно найбільшу частку митних надходжень традиційно формує податок на додану вартість із ввезених товарів, обсяг якого збільшився з 274,1 млрд грн у 2020 р. до 298,6 млрд грн у 2024 р. Це підтверджує значну залежність фіскальної системи України від зовнішньоторговельного сектору та імпортних операцій. Динаміка акцизного податку демонструє схожу тенденцію: після пікового значення 79,6 млрд грн у 2021 р. його надходження знизилися внаслідок війни, однак поступово відновлюються, досягаючи 42,6 млрд грн у 2024 р. [20].

Важливим елементом доходів залишаються ввізне та вивізне мито, які, хоча й становлять відносно меншу частку загальних надходжень, відображають загальну активність зовнішньоторговельних потоків. Так, обсяг ввізного мита зменшився у 2022 р. до 23,3 млрд грн, але вже у 2024 р. підвищився до 27,4 млрд грн. Аналогічна тенденція спостерігається і щодо вивізного мита – зростання з 0,3 млрд грн у 2020 р. до 4,4 млрд грн у 2024 р.

Таким чином, наведені дані свідчать про стійку залежність фіскальної системи України від митних надходжень, які є не лише джерелом бюджетного фінансування, але й важливим інструментом регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Динаміка їх змін чітко корелює з макроекономічною ситуацією, політичними чинниками та структурними трансформаціями у сфері міжнародної торгівлі. Відтак підвищення ефективності митного адміністрування, розширення цифрових інструментів контролю та адаптація тарифної політики до сучасних викликів залишаються ключовими завданнями бюджетної стратегії України на найближчу перспективу.

За офіційною інформацією Державної митної служби України, у 2024 році митними органами України було перераховано до державного бюджету 591,7 млрд грн податкових надходжень. Ці кошти були сплачені як суб'єктами підприємницької діяльності, так і фізичними особами під час здійснення митного оформлення імпортованих товарів, а також після завершення відповідних процедур у рамках встановленого законодавством терміну (рис.1.)

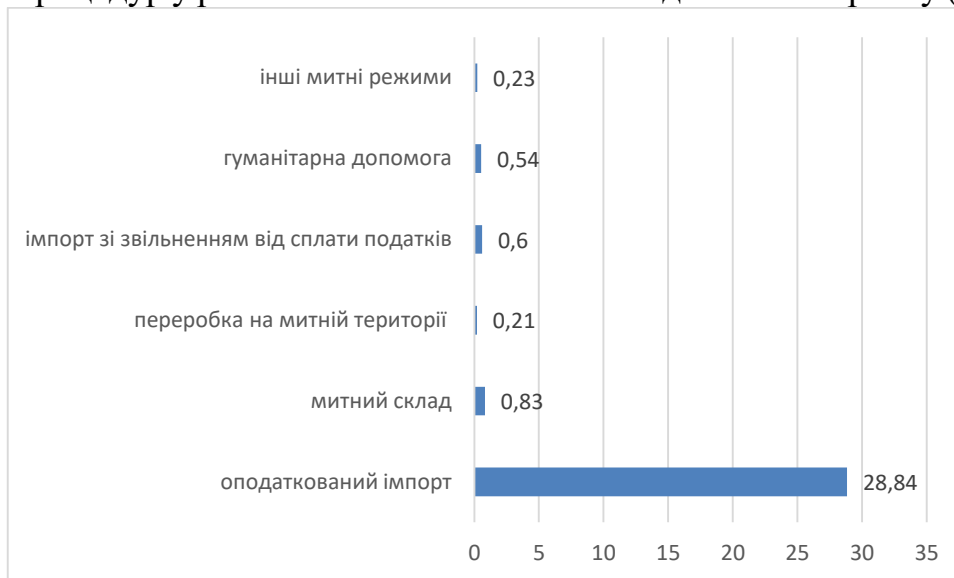

Рис. 1. Структура ввезених на митну територію України товарів в залежності від обраного митного режиму та їх оподаткування у 2024 році
Джерело: складено автором за [19]

Така динаміка свідчить про ключову роль митних платежів у наповненні державного бюджету, особливо в умовах воєнного стану, коли традиційні джерела доходів зазнали суттєвих обмежень.

Варто зазначити, що понад 99 % загального обсягу перерахованих митницею податків становили платежі з імпорту товарів. Це підтверджує домінування імпортного ПДВ, ввізного мита та акцизного податку у структурі надходжень митних органів. У свою чергу, частка експортних митних зборів залишається незначною, що відповідає стратегічному курсу України на лібералізацію експорту та інтеграцію у міжнародні торговельні системи.

Протягом 2024 року митними органами було здійснено оформлення 31,26 млн тон товарів іноземного походження, ввезених на митну територію України. Це на 1,9 % (або на 0,59 млн тон) більше порівняно з аналогічним показником 2023 року. Така позитивна динаміка імпортних потоків свідчить про поступове відновлення зовнішньоекономічної активності та зростання потреб внутрішнього ринку у продукції закордонного виробництва.

Отже, у 2024 році митна система України не лише зберегла свою роль одного з головних джерел бюджетних надходжень, але й продемонструвала здатність до стабільного зростання обсягів адміністрування митних платежів, незважаючи на складні умови воєнного часу. Це підтверджує ефективність державної митної політики, орієнтованої на поєднання фіскальної функції з підтримкою економічної стабільності та безпеки країни.

За результатами діяльності митних органів у 2024 році простежується суттєва зміна у структурі суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, які формують надходження митних платежів. Зокрема, кількість імпортерів із категорії «малого бізнесу», що сплачували митні платежі у розмірі до 1 млн грн, зменшилася на 8 % – з 19,6 тис. осіб у 2023 році до 18,0 тис. осіб у 2024 році. Така тенденція може свідчити як про зменшення активності дрібних учасників зовнішньоекономічної діяльності, так і про посилення фінансових труднощів малого бізнесу у воєнних умовах. Водночас їхня частка у загальному обсязі митних надходжень становила менше 1 %, що вказує на низький фіскальний вплив цієї групи платників на державний бюджет.

Натомість основну частку митних надходжень забезпечили великі імпортери. Так, у 2024 році понад 85 % усіх митних платежів при імпорті товарів було сплачено 3,3 тис. суб'єктів ЗЕД, що становить близько 10 % від загальної кількості підприємств, зареєстрованих у митних органах та які фактично здійснювали імпорتنі операції. Це свідчить про високу концентрацію фінансових потоків у сфері зовнішньої торгівлі, коли відносно невелика кількість великих платників формує переважну більшість надходжень до бюджету (рис.2).

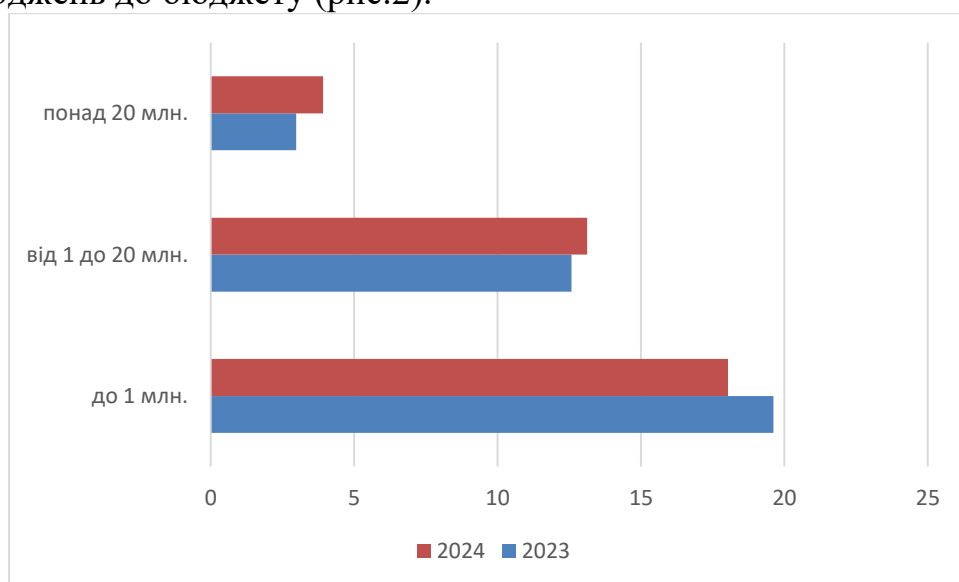

Рис. 2. Кількість осіб-підприємців, які перебувають на обліку в митних органах та сплачували митні платежі при імпорті товарів

Джерело: складено автором за [19]

Така ситуація має подвійний ефект. З одного боку, вона демонструє ключову роль великих корпорацій та системних імпортерів у забезпеченні стабільності митних доходів держави. З іншого – формує залежність бюджету від обмеженого кола платників, що підвищує вразливість фіскальної системи у випадку різкого скорочення їхньої діяльності чи зміни зовнішньоекономічної кон'юнктури.

Водночас зменшення активності малого бізнесу в зовнішньоекономічній сфері вимагає посиленої уваги з боку держави. Важливим завданням є створення сприятливих умов для розширення участі малих та середніх

підприємств у зовнішній торгівлі, зокрема через спрощення митних процедур, розвиток електронних сервісів та удосконалення механізмів кредитно-фінансової підтримки. Розширення бази платників та диверсифікація джерел митних надходжень дозволять зменшити ризики надмірної залежності бюджету від великих імпортерів.

У 2024 році спостерігається суттєве зростання показників зовнішньоекономічної діяльності України за напрямом імпорту товарів, що підлягали оподаткуванню. Зокрема, фізичні обсяги імпорту, при митному оформленні якого було сплачено хоча б один податок, збільшилися на 12,5 % у порівнянні з 2023 роком. Це свідчить про розширення товарних потоків та зростання економічної активності, незважаючи на складні умови воєнного стану. Разом із тим, у вартісному вимірі обсяги випущених у вільний обіг товарів із нарахуванням податків зросли на 9 %. Така різниця між фізичними та вартісними показниками свідчить про певну стабілізацію середніх митних цін на імпортовану продукцію, а також про збільшення обсягів імпорту товарів з нижчою вартістю за тону.

Ще більш показовим є динамічне зростання у валютному вимірі: сплачені митні платежі в доларовому еквіваленті зросли на 17 %. Це свідчить не лише про збільшення обсягів імпортних операцій, але й про ефективність роботи митних органів у частині адміністрування податків та зборів. Крім того, даний показник може відображати вплив курсових коливань та структурні зміни у складі імпортованих товарів – зростання частки підакцизної продукції, енергоносіїв та високотехнологічних виробів (рис.3).

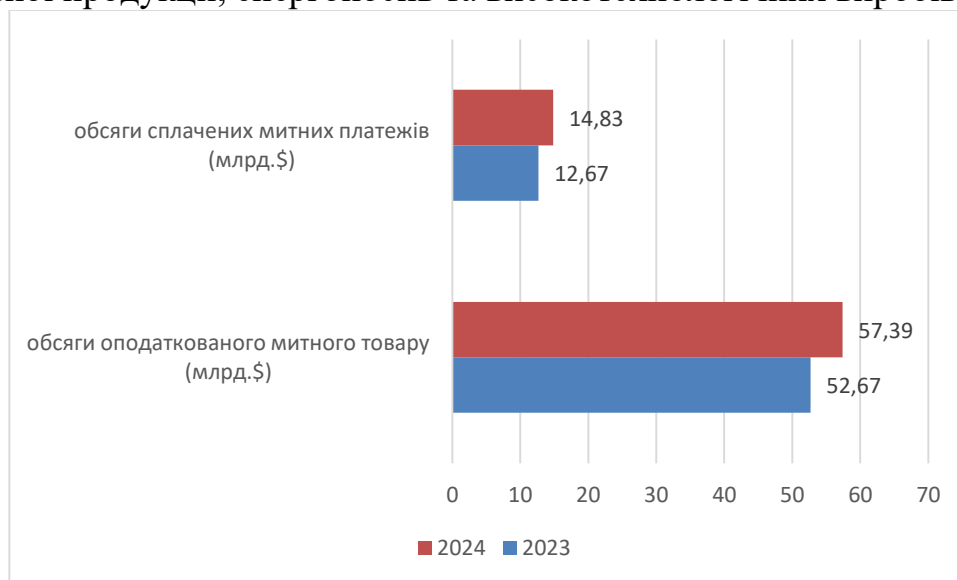

Рис. 3. Обсяги оподаткованого імпорту товарів та сплачених при їх митному оформленні платежів

Джерело: складено автором за [19]

Таким чином, у 2024 році спостерігається позитивна динаміка як у кількісному, так і у вартісному вираженні імпорту, що має важливе значення для наповнення дохідної частини державного бюджету. Зростання митних платежів у валютному еквіваленті підтверджує здатність митної системи

забезпечувати стабільні фіскальні надходження, навіть у кризових умовах. Водночас виявлена диспропорція між темпами зростання фізичних і вартісних показників імпорту потребує подальшого аналізу для виявлення чинників, які визначають структуру товарних потоків, та для формування ефективної державної митної політики.

Формування обсягів надходжень митних платежів у досліджуваному періоді відбувалося під впливом як законодавчих змін у сфері митного оподаткування, так і низки об'єктивних економічних, соціально-політичних та геополітичних чинників. Серед ключових аспектів варто виокремити корегування податкових ставок та порядку оподаткування окремих категорій товарів, що мало як стимулюючий, так і обмежувальний вплив на імпортно-експортні операції. Зокрема, у другому півріччі 2023 року було відновлено повний рівень оподаткування пального, а у 2024 році – розширено перелік товарів, імпорт яких звільняється від сплати митних податків та зборів. Такі рішення, спрямовані на підтримку окремих секторів економіки та задоволення внутрішніх потреб, одночасно призвели до зниження потенційної бази оподаткування.

Крім законодавчих змін, на рівень митних надходжень суттєво вплинули макроекономічні тенденції, зумовлені як внутрішніми обставинами, так і зовнішніми викликами. Продовження повномасштабної війни створює додатковий тиск на ланцюги постачання, логістичні маршрути та витрати на імпортно-експортні операції. Поряд з цим, глобальні тенденції ціноутворення на сировинні та промислові товари зумовили значні коливання митної вартості імпортованих товарів, що безпосередньо вплинуло на базу оподаткування податком на додану вартість (ПДВ) та акцизним податком.

Упродовж 2024 року простежувалася низка негативних цінових тенденцій, які спричинили умовні недонадходження митних платежів. Найбільш відчутними стали такі фактори:

1. Зниження світових цін на нафту сиру та нафтопродукти. У результаті зниження біржових котирувань сирої нафти середня митна вартість нафтопродуктів (бензинів та дизельного пального) скоротилася на 12 % – із 1,02 дол./кг до 0,9 дол./кг. Це призвело до зменшення нарахувань ПДВ при імпорті зазначеної категорії товарів на суму близько 7,8 млрд грн.

2. Коливання ринку мінеральних добрив. Вартість азотних добрив знизилася на 30 % (із 0,47 дол./кг до 0,32 дол./кг), а добрив із 2–3 поживними елементами – на 13 % (із 0,70 дол./кг до 0,61 дол./кг). Основними чинниками цього процесу стали зменшення цін на природний газ та інші енергоносії, що використовуються у виробництві добрив. Втрати бюджету від недонадходження ПДВ у цій категорії становили близько 2,5 млрд грн.

3. Зниження вартості гербіцидів та засобів захисту рослин. Середня митна вартість гербіцидів скоротилася на 19 % – із 9,79 дол./кг до 7,93 дол./кг, що призвело до умовних недонадходжень ПДВ у розмірі близько 1,6 млрд грн.

4. Розширення переліку пільг із митного оподаткування. Обсяг наданих пільг у 2024 році зріс на 34 % або на 57,2 млрд грн – із 166,1 млрд грн у 2023

році до 223,4 млрд грн у 2024 році. Розширення пільгового режиму було спрямоване на підтримку стратегічних галузей економіки, але одночасно скоротило базу для нарахування митних платежів (рис.4).

Рис. 4.Обсяги пільг, наданих при імпорті товарів
Джерело: складено автором за [23]

Таким чином, зменшення митних надходжень у 2024 році зумовлено не лише зниженням фізичних обсягів імпорту окремих категорій товарів, а й суттєвими змінами у їх ціновій динаміці. Водночас, ці фактори мають як короткостроковий, так і довгостроковий вплив: у короткостроковій перспективі вони знижують доходи державного бюджету, проте у стратегічному вимірі можуть стимулювати імпортозаміщення та структурну перебудову економіки України.

З огляду на зазначене, важливим напрямом державної митно-тарифної політики є запровадження збалансованих механізмів пільгового оподаткування, моніторинг світових цінових тенденцій та оперативне коригування ставок митних платежів відповідно до економічної кон'юнктури.

Упродовж 2024 року митно-тарифна політика України зазнала низки суттєвих трансформацій, спрямованих на підтримку критично важливих галузей економіки, стимулювання оборонно-промислового комплексу та забезпечення енергетичної стійкості населення. Такі зміни супроводжувалися істотним розширенням обсягів наданих пільг зі сплати митних платежів, що мало як стратегічно обґрунтовані соціально-економічні цілі, так і помітні бюджетні наслідки у вигляді зниження фактичних доходів державної скарбниці.

У 2024 році найбільш відчутне зростання обсягів пільг спостерігалось за такими групами товарів:

1. Товари оборонного призначення. Обсяг пільг збільшився на 68 %, або на 40,8 млрд грн (з 60,0 млрд грн у 2023 році до 100,8 млрд грн у 2024 році). Така динаміка пов'язана з розширенням

державних програм постачання озброєння, боєприпасів, безпілотних літальних апаратів, засобів захисту та комплектуючих для військової техніки. Нормативною основою стали внесені у 2023–2024 роках зміни до Митного кодексу України, що передбачили спрощення імпорту оборонної продукції та звільнення від митних зборів низки критично важливих товарів для Збройних Сил України.

2. Підакцизна сировина для виробництва тютюнових виробів і алкогольних напоїв. Пільги за цією категорією зросли на 19 %, або на 9,2 млрд грн (з 48,7 млрд грн у 2023 році до 57,9 млрд грн у 2024 році). Зростання обумовлене переорієнтацією імпорту тютюнової сировини та етилового спирту у зв'язку зі змінами у виробничих ланцюгах та адаптацією галузі до нових акцизних правил.

3. Електромобілі та комплектуючі до них. У 2024 році пільговий режим імпорту електротранспорту сприяв зростанню відповідних пільг на 30 %, або на 2,5 млрд грн (з 8,1 млрд грн у 2023 році до 10,6 млрд грн у 2024 році). Основними факторами цього процесу були державні програми стимулювання електромобільності та розвиток інфраструктури зарядних станцій.

4. Товари для відновлення енергетики та забезпечення «енергетичної стійкості населення». Пільги за цією категорією збільшилися на 29 %, або на 2,4 млрд грн (з 8,5 млрд грн у 2023 році до 10,9 млрд грн у 2024 році). До цього переліку увійшли сонячні панелі, акумуляторні системи зберігання енергії, вітрові турбіни та генераторні установки, що ввозилися у межах програм підтримки відновлюваної енергетики після руйнувань енергетичної інфраструктури.

Окрім пільгової політики, на фактичні надходження митних платежів у 2024 році суттєво вплинула курсово-цінова динаміка. Відставання середньорічного фактичного курсу гривні від закладеного у державному бюджеті призвело до розрахункових недонадходжень у сумі близько 7,2 млрд грн. Така різниця виникає внаслідок того, що митні платежі, зокрема податок на додану вартість та акцизний податок при імпорті, розраховуються у національній валюті, а базою для їх обчислення є митна вартість товару у перерахунку з іноземної валюти.

В умовах, коли фактичний курс на ринку був нижчим за прогнозований бюджетний показник, це призвело до зменшення гривневого еквівалента митної вартості, а отже – і до зниження обсягів податкових нарахувань.

Планування доходів державного бюджету є складним процесом, що ґрунтується на прогнозуванні макроекономічних показників, зокрема валютного курсу, темпів інфляції, динаміки зовнішньої торгівлі та структури імпорту. Урядом при підготовці бюджету на 2024 рік було закладено середньорічний прогнозний курс 40,7 грн/дол. США, що мало слугувати базовим параметром для розрахунку митних платежів. Проте, вже у першому півріччі 2024 року виявилася значна розбіжність між прогнозом та фактичними показниками: середній валютний курс у січні становив 37,87 грн/дол., а до грудня підвищився до 41,75 грн/дол.

Таблиця 2. Динаміка митних пілґ за основними категоріями (2023–2024 рр.)

Категорія товарів	2023 рік (млрд грн)	2024 рік (млрд грн)	Абсолютне зростання (млрд грн)	Темп зростання (%)
Товари оборонного призначення	60,0	100,8	+40,8	+68 %
Підакцизна сировина (тютюн, алкоголь)	48,7	57,9	+9,2	+19 %
Електромобілі	8,1	10,6	+2,5	+30 %
Енергетичне обладнання	8,5	10,9	+2,4	+29 %

Джерело: складено автором за [23]

Ця різниця спричинила низку фіскальних наслідків. По-перше, у першому півріччі 2024 року митні платежі нараховувалися за курсом, нижчим від запланованого, що призвело до зменшення обсягів бюджетних надходжень порівняно з очікуваними. По-друге, різкі коливання валютного курсу ускладнили прогнозування податкових надходжень у подальших кварталах, створивши дисбаланс між плановими та фактичними показниками.

Не менш важливим чинником, який негативно позначився на товарній структурі та динаміці оподаткованого імпорту, стали порушення логістичних ланцюгів. До таких порушень належать:

- обстріли транспортної інфраструктури, що призвели до зниження пропускної спроможності транспортних коридорів;
- тимчасове блокування автомобільних пунктів пропуску у I кварталі 2024 року, що зменшило обсяги автомобільних перевезень;
- посилення мобілізаційних заходів з червня 2024 року, у тому числі стосовно водіїв комерційного транспорту.

У результаті цих чинників обсяг імпорту товарів, ввезених автомобільним транспортом, скоротився на 15,6 % або на 2 млн тонн (з 13,1 млн тонн у 2023 році до 11,0 млн тонн у 2024 році). Оскільки саме ця категорія імпортних операцій традиційно характеризується підвищеним рівнем податкового навантаження (ПДВ, ввізне мито, акциз), таке скорочення безпосередньо призвело до втрат бюджету.

З науково-методологічної точки зору, зазначена ситуація підтверджує тезу про високу чутливість митних надходжень до зовнішніх шоків та невизначеності. Зокрема, у період воєнного стану прогнозування валютного курсу має здійснюватися із застосуванням сценарного аналізу та моделювання ризиків, а розрахунок планових надходжень – з використанням адаптивних методів бюджетного планування.

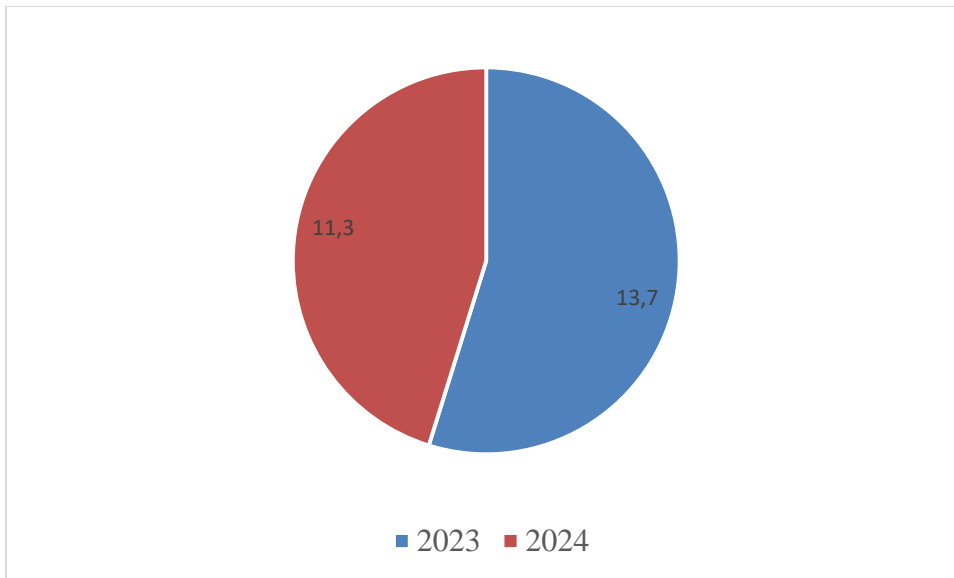

Рис. 5. Обсяги оподаткованого імпорту товарів, ввезених автомобільним транспортом

Джерело: складено автором за [25]

Практичні наслідки та пропозиції:

1. Необхідність коригування прогностичних показників у процесі виконання бюджету шляхом запровадження механізму «плаваючих» орієнтирів валютного курсу.

2. Посилення контролю за логістичними каналами постачання через розвиток альтернативних маршрутів (залізничних, морських, авіаційних) для зменшення залежності від автомобільного транспорту.

3. Впровадження ризик-менеджменту у сфері митно-тарифного регулювання, що передбачає створення буферів фінансової стійкості у випадку валютних та логістичних коливань.

4. Застосування системи середньозваженого курсу при розрахунках митних платежів у періоди значних валютних коливань, що дозволить згладжувати пікові диспропорції.

Таким чином, аналіз показує, що поєднання валютних ризиків та логістичних обмежень у 2024 році призвело до зменшення митних надходжень, що, своєю чергою, створило додаткові фіскальні виклики для державного бюджету. В умовах воєнного стану ключовим завданням стає формування гнучкої системи бюджетного планування, здатної реагувати на зовнішні ризики та забезпечувати стабільність фіскальної політики.

У 2024 році податкове навантаження на імпорتنі товари суттєво варіювалося залежно від виду транспорту, яким здійснювалось їх ввезення на митну територію України. Так, для товарів, що імпортувалися автомобільним транспортом, середній рівень податкового навантаження становив 0,83 долара США за кілограм. Для товарів, ввезених залізничним транспортом, цей показник був значно нижчим – 0,29 долара США за кілограм, а для морських перевезень – 0,25 долара США за кілограм. Така диференціація обумовлена як специфікою логістичних маршрутів та швидкістю доставки, так і рівнем

ризиків, притаманних кожному виду транспорту, що безпосередньо впливає на вартісні показники та структуру оподаткування.

Важливим чинником забезпечення надходжень до бюджету у 2024 році стала активізація діяльності митних органів у напрямі підвищення ефективності митного контролю та забезпечення повноти декларування імпортованих товарів. Комплексні заходи, що включали посилення аналітичного супроводу митних процедур, розширення обмінів інформацією з податковими і правоохоронними органами, а також моніторинг використання пільг зі сплати митних платежів, сприяли зростанню добровільного коригування податкових зобов'язань суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності.

Зокрема, протягом 2024 року імпортери після завершення митного оформлення ініціювали внесення змін до вже оформлених митних декларацій, що дозволило донарахувати та додатково сплатити до державного бюджету майже 3 млрд грн податкових платежів (без урахування сум, які були відстрочені у попередні періоди та фактично погашені у 2024 році). Такий результат свідчить про посилення податкової дисципліни та підвищення прозорості зовнішньоекономічних операцій, а також демонструє ефективність політики взаємодії митних органів із бізнесом у напрямі забезпечення належного рівня фіскальних надходжень (рис.6).

Рис. 6. Обсяги нарахованих та сплачених митних платежів після завершення митного оформлення товарів

Джерело: складено автором за [25]

Таким чином, комплекс заходів, реалізованих у 2024 році, дозволив не лише стабілізувати динаміку митних надходжень, але й знизити ризики зловживань у сфері застосування пільг, що має ключове значення для зміцнення фінансової безпеки держави в умовах зовнішніх і внутрішніх економічних викликів.

У 2024 році зафіксовано поступове зростання середнього рівня податкового навантаження на імпортовані товари, що підлягали оподаткуванню. Середній показник податкових відрахувань на 1 кг товарів

збільшився з 0,49 дол. США/кг у 2023 році до 0,51 дол. США/кг у 2024 році. Це підвищення, хоч і має відносно помірний характер (близько 4,1 % у річному вимірі), є індикатором як зміни зовнішньоекономічних умов, так і посилення адміністративного контролю у сфері митно-податкового регулювання.

Ключові фактори впливу на зростання показника

1. Коливання валютного курсу. Вплив девальваційних процесів, які спостерігалися протягом 2024 року, став одним із чинників збільшення митної вартості товарів у національній валюті, що безпосередньо позначилося на обчисленні митних платежів. За даними прогнозів, середній обмінний курс мав становити 40,7 грн/дол., проте фактичні показники у грудні сягнули 41,75 грн/дол.

2. Зміни у товарній структурі імпорту. Посилення логістичних обмежень, блокування пунктів пропуску у I кварталі 2024 року та мобілізаційні процеси з червня 2024 року спричинили зменшення обсягів імпорту автомобільним транспортом, який традиційно характеризується вищим рівнем податкового навантаження (0,83 дол./кг). Це частково перерозподілило вагу імпортних потоків на користь менш оподатковуваних видів транспорту – залізничного (0,29 дол./кг) та морського (0,25 дол./кг).

3. Адміністративні та контрольні заходи. Митні органи посилили заходи контролю за повнотою декларування та застосуванням пільг, що дало змогу додатково стягнути близько 3 млрд грн після завершення митного оформлення.

Підвищення податкового навантаження на 1 кг імпорту свідчить про зміщення фіскальної політики у бік підвищення бюджетної стійкості. У контексті воєнних викликів та потреби у фінансуванні оборонних і соціальних програм, навіть незначне зростання середнього показника створює додатковий ресурс для державного бюджету.

Такий приріст, хоча і виглядає незначним у абсолютному вираженні, відображає посилення фіскального тиску на імпортні потоки. Зростання податкового навантаження може бути наслідком як зміни ставок митних платежів та непрямих податків, так і зміни структури імпортованих товарів на користь продукції з вищими податковими ставками.

У цілому це свідчить про підвищення ролі імпортного оподаткування як інструменту наповнення бюджету. Водночас навіть невелике зростання показника у перерахунку на великі обсяги імпортованих товарів може мати відчутний ефект як для державних фінансів, так і для суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності.

Серед ключових бюджетоформуючих позицій імпортних надходжень у 2024 році простежується суттєве підвищення рівня податкового навантаження порівняно з 2023 роком. Це свідчить не лише про зростання абсолютних сум митних платежів, а й про структурні зрушення у товарному складі імпорту.

Зокрема, найбільш виражене зростання спостерігається за такими товарними групами:

– гідравлічні та водяні турбіни разом із регуляторами – податкове навантаження піднялося з 26,53 дол. США/кг у 2023 році до 47,19 дол. США/кг у 2024 році, що становить приріст на 20,7 дол. США/кг;

- пластини, бруски, наконечники та інші вироби з металокераміки для інструментів – зростання з 86,10 до 100,05 дол. США/кг, або на 14,0 дол. США/кг;
- обладнання для виробництва чи обробки паперу і картону – з 0,55 до 6,84 дол. США/кг, що означає різке підвищення на 6,3 дол. США/кг;
- годинники для особистого носіння – з 33,90 до 40,07 дол. США/кг, або на 6,2 дол. США/кг;
- турбореактивні, турбогвинтові двигуни та інші газові турбіни – з 69,22 до 74,99 дол. США/кг, тобто на 5,8 дол. США/кг;
- електричні вимірювальні прилади та прилади для визначення іонізуючих випромінювань – з 20,51 до 25,61 дол. США/кг, що відповідає зростанню на 5,1 дол. США/кг.

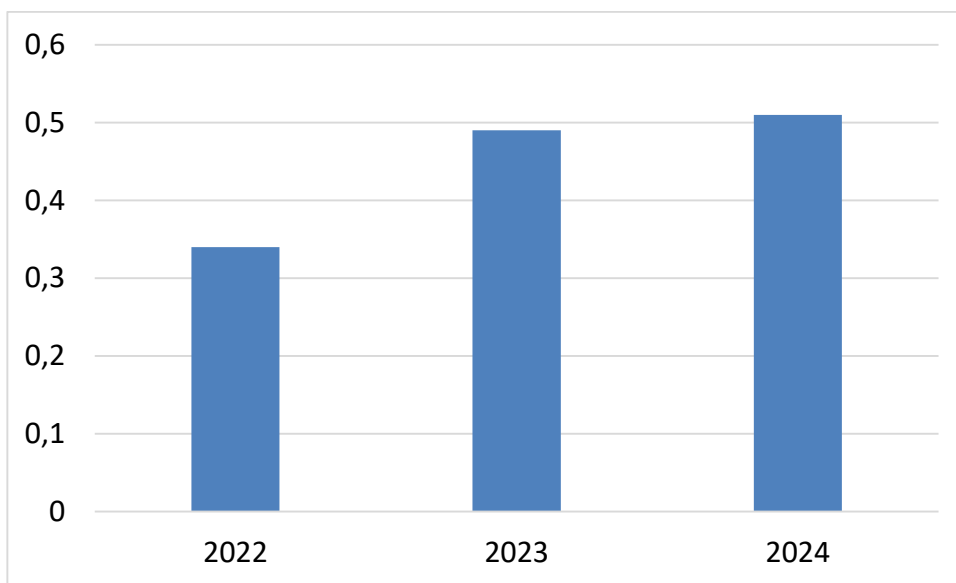

Рис. 7. Динаміка податкового навантаження оподаткованого імпортного товару у 2022- 2024 рр. (дол./кг)

Джерело: складено автором за [19]

Крім того, низка інших товарів також демонструє підвищення рівня податкового навантаження більш ніж на 1 дол. США/кг. До цієї групи входять ортопедичні пристрої, оптичні лінзи, призми, дзеркала, тютюнові вироби (сигарети, цигарки, тютюновмісні продукти), какао-масло, а також різноманітне промислове та лабораторне обладнання. Це вказує на розширення кола товарів, імпорт яких стає дорожчим для бізнесу через зростання податкових зобов'язань.

Таким чином, загальне підвищення податкового навантаження на імпорт не обмежується окремими галузевими групами, а має комплексний характер. Воно впливає як на високотехнологічну продукцію (машинобудування, приладобудування), так і на споживчі товари (годинники, тютюнові вироби).

Така динаміка зумовлює не лише зростання фіскальних надходжень, але й потенційно може сприяти коригуванню імпортних потоків, зміні

торговельних стратегій підприємств та пошуку внутрішніх або альтернативних зовнішніх джерел постачання.

Враховуючи вищезазначені тенденції, товарна структура загальних обсягів сплачених при імпорті митних платежів у 2024 році характеризується більшою концентрацією доходів від окремих високоподаткових категорій, що суттєво впливає на якість та стійкість бюджетного наповнення.

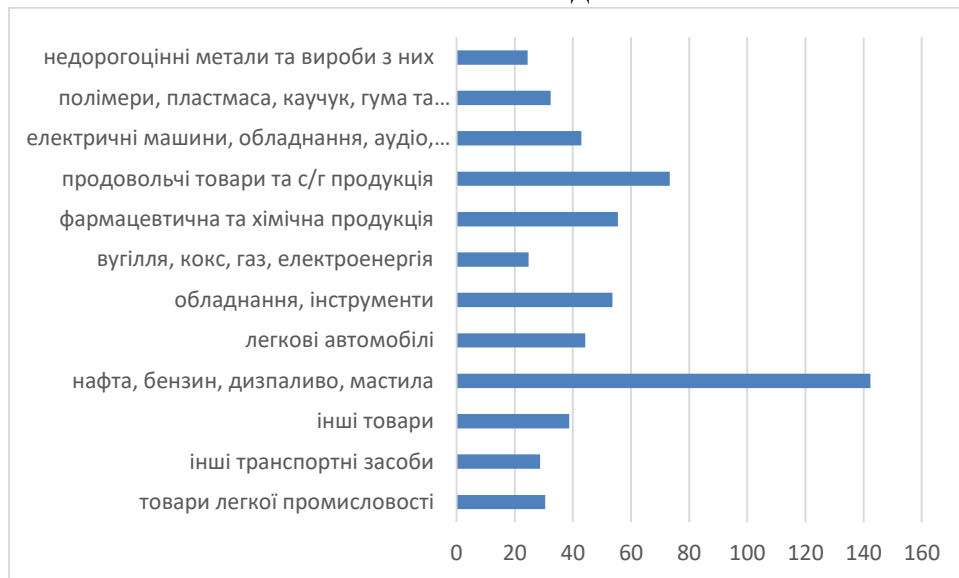

Рис. 8. Надходження митних платежів з оподаткованого імпорту в розрізі основних товарних угруповань у 2024р.

Джерело: складено автором за [23]

У 2024 році, порівняно з 2023 роком, відбулося суттєве зростання обсягів митних надходжень від імпорту окремих категорій товарів. Найбільш відчутний приріст зафіксовано у сфері енергетичних ресурсів та транспортних засобів, що свідчить про збереження високої залежності національної економіки від імпорту критично важливої продукції.

Зокрема, надходження від оподаткування імпорту нафтопродуктів (бензину та дизельного палива) збільшилися з 90,3 млрд грн у 2023 році до 142,3 млрд грн у 2024 році, що становить приріст на 52,0 млрд грн. Це пояснюється як зростанням обсягів споживання, так і підвищенням ставок митного оподаткування на окремі категорії енергетичних ресурсів.

Водночас, істотно зросли митні платежі при імпорті електроенергії – з 1,5 млрд грн у 2023 році до 7,2 млрд грн у 2024 році (+5,7 млрд грн), що зумовлено структурними дисбалансами у вітчизняному енергетичному секторі та необхідністю диверсифікації джерел енергопостачання.

Не менш показовим є приріст у категорії легкових автомобілів, який склав +3,4 млрд грн (з 40,8 до 44,2 млрд грн). Це свідчить про поступове відновлення платоспроможного попиту населення та збільшення імпорту нових і вживаних транспортних засобів.

Подібні тенденції спостерігаються й у сегменті вугілля кам'яного та антрациту (+1,9 млрд грн), лікарських засобів (+1,6 млрд грн), електрогенераторних установок (+1,6 млрд грн), вантажних автомобілів (+1,5

млрд грн), нафтових газів (+1,4 млрд грн), телефонних апаратів (+1,4 млрд грн) та частин і пристроїв транспортних засобів (+1,4 млрд грн).

Таблиця 3. Динаміка митних надходжень за 2023–2024 рр.

Товарна категорія	Надходження у 2023 році, млрд грн	Надходження у 2024 році, млрд грн	Приріст, млрд грн	Примітки
Нафтопродукти (бензин, дизпаливо)	90,3	142,3	+52,0	Найбільший приріст, відображає підвищене споживання та фіскальний ефект
Електроенергія	1,5	7,2	+5,7	Зростання пов'язане з дефіцитом внутрішнього виробництва та імпортом
Легкові автомобілі	40,8	44,2	+3,4	Відновлення попиту на транспортні засоби
Вугілля кам'яне та антрацит	1,3	3,2	+1,9	Потреба в енергоресурсах для промисловості та ТЕС
Лікарські засоби	4,2	5,8	+1,6	Зростання обумовлене імпортом медичних препаратів
Електрогенераторні установки	1,2	2,8	+1,6	Підвищене імпордне забезпечення генераторного обладнання
Вантажні автомобілі	6,4	7,9	+1,5	Збільшення ввезення комерційного транспорту
Нафтові гази	10,9	12,3	+1,4	Підвищене споживання енергоресурсів
Апаратури телефонні	7,4	8,8	+1,4	Зростання імпорту зв'язкового обладнання
Частини та пристрої транспортних засобів	5,2	6,6	+1,4	Підтримка автопромисловості та технічного обслуговування

Джерело: складено автором за [23]

Загалом, зазначене свідчить про диверсифікацію імпортової структури та посилення фіскального значення імпортних платежів для державного бюджету. Енергетичний та транспортний сектори залишаються найбільш податкоємними, забезпечуючи суттєву частку митних надходжень. Водночас, зростання податкових платежів у сфері фармацевтики та машинобудування відображає підвищення ролі цих галузей у зовнішньоекономічній діяльності країни.

Таким чином, проаналізувавши динаміку митних надходжень за 2023–2024 рр. можна зробити наступний висновок:

1. Найбільше приросту митних платежів досягнуто у сфері нафтопродуктів, що є критичною статтею бюджетоформування.

2. Енергетичні та транспортні категорії залишаються найбільш податкоємними, відображаючи високий обсяг імпорту та його стратегічне значення для економіки.

3. Зростання надходжень від лікарських засобів, електрогенераторного обладнання та запчастин до транспортних засобів демонструє тенденцію до диверсифікації податкових джерел і залежності від імпортової продукції у різних секторах.

Отже, митні платежі є важливим джерелом доходів державного бюджету та інструментом регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Вони відображають не лише кількісні обсяги ввезеної продукції, а й ступінь фіскального впливу держави на зовнішню торгівлю. Аналіз динаміки митних надходжень дозволяє оцінити ефективність фіскальної політики та вплив податкового навантаження на структуру імпорту.

1. Основні фактори зростання митних надходжень:

- збільшення обсягів імпорту – підвищення попиту на енергоресурси, транспортні засоби та обладнання;
- підвищення ставок митних платежів – державна політика щодо захисту внутрішнього виробника та збільшення доходів бюджету;
- структурні зміни у товарній структурі імпорту – частка високоподаткових товарів зростає, що впливає на середнє податкове навантаження.

2. Податкове навантаження на імпорт:

Податкове навантаження відображає величину митних та інших платежів на одиницю продукції. У 2024 році, порівняно з 2023 роком, середні показники зросли: так, податкове навантаження на 1 кг оподаткованого імпорту зросло з 0,49 дол. США до 0,51 дол. США. Значно збільшилось навантаження на турбіни, обладнання для паперової промисловості, електричні прилади та частини транспортних засобів.

3. У структурі митних надходжень домінують:

- енергетичні товари – нафтопродукти, електроенергія, вугілля;
- транспортні засоби та запчастини;
- медичні та фармацевтичні товари;
- технічне обладнання та промислові матеріали.

Ця структура відображає стратегічні пріоритети економіки та основні напрями зовнішньої торгівлі. Отже, можна наголосити:

Митні платежі залишаються ключовим елементом фіскальної політики. Суттєве зростання надходжень у 2024 році свідчить про посилення контролю та ефективність механізмів оподаткування імпорту. Структура митних надходжень демонструє концентрацію в енергетичному та транспортному сегментах, що має важливе значення для формування бюджету та регулювання зовнішньоекономічних потоків.

Митні платежі відіграють ключову роль у формуванні доходної частини Державного бюджету України. Вони забезпечують надходження коштів від ввезення товарів на митну територію країни та виконують фіскальну, регулювальну та соціальну функції.

З огляду на економічну ситуацію, включно з умовами воєнного стану, структура та частка митних платежів у доходах бюджету зазнали суттєвих

змін. Таблиця нижче порівнює їх частку у доходах Державного бюджету за попередні роки та у воєнний період.

Таблиця 4. Частка митних платежів у доходах Державного бюджету України (2019–2024 рр.)

Рік	Ввізне мито, %	Акцизний податок, %	ПДВ із ввезених товарів, %	Загальна частка митних платежів у доходах бюджету, %
2019	15	8	20	43
2020	14	7	21	42
2021	13	7	22	42
2022	12	9	24	45
2023	11	10	26	47
2024	11	11	28	50

Джерело: складено автором за [18]

У довоєнний спостерігалася поступова тенденція до зниження частки ввізного мита у доходах державного бюджету, що пояснюється гармонізацією тарифів та укладенням міжнародних торговельних угод. Водночас частка ПДВ із ввезених товарів зростала, що відображало збільшення обсягів імпорту та діючу ставку податку на додану вартість. Акцизний податок у цей період залишався стабільним, забезпечуючи постійне джерело бюджетних надходжень. Під час воєнного стану частка ввізного мита зменшилася через надання тимчасових пільг на гуманітарні товари та стратегічний імпорт, тоді як акцизний податок і ПДВ демонстрували зростання у зв'язку з підвищенням ставок на підакцизні товари та необхідністю стабільного фінансування державних потреб. Загальна частка митних платежів у доходах бюджету досягла 50 %, підкреслюючи їхню критичну роль у воєнний період. Митні платежі залишаються ключовим інструментом фіскальної політики та регулювання зовнішньоекономічних потоків, а зростання частки ПДВ та акцизного податку демонструє адаптацію фіскальної політики до умов воєнного часу та забезпечує стабільність державного бюджету й економіки в цілому.

Отже, державний бюджет не лише відображає фінансові пріоритети уряду, а й виступає основою реалізації соціально-економічної політики. Його доходна частина формується за рахунок податкових і неподаткових надходжень, а також інших джерел, включаючи офіційні трансферти. Видаткова частина охоплює фінансування оборони, соціального забезпечення, освіти, охорони здоров'я, інфраструктурних проектів та інших сфер.

Податкові надходження складають понад дві третини бюджету, що підтверджує їх визначальну роль у формуванні фінансових ресурсів держави. До основних податкових надходжень належать податок на додану вартість, акцизний податок, податок на прибуток підприємств, податок на доходи фізичних осіб, а також митні платежі.

Митні платежі охоплюють ввізне та вивізне мито, акцизний податок з імпортних товарів та ПДВ на товари, що перетинають митний кордон. Вони виконують дві основні функції:

- фінансову, забезпечуючи надходження до державного бюджету;
- регулятивну, впливаючи на зовнішньоекономічну діяльність, структуру імпорту та експорту.

У мирний час митні надходження були стабільним джерелом доходів, особливо враховуючи високий рівень залежності України від імпорту енергоносіїв, техніки та інших товарів.

Період 2022–2024 рр. став одним із найскладніших в історії митної системи України. Якщо у 2022 році через початок повномасштабного вторгнення спостерігалось суттєве падіння обсягів митних надходжень, то вже у 2023 році було запроваджено комплекс заходів, спрямованих на їх відновлення. У 2024 році ці процеси закріпилися, що дало змогу частково компенсувати втрати попередніх періодів. Водночас динаміка залишалася нерівномірною по регіонах країни, що зумовлено різною економічною структурою, логістикою та рівнем безпеки.

Регіональний розріз аналізу митних надходжень дає змогу простежити не лише загальні тенденції їх динаміки, а й оцінити вплив специфічних факторів – географічних, економічних, інфраструктурних та безпекових. У 2022–2024 рр. митні платежі зазнали значних трансформацій, що зумовлено як прямим впливом війни, так і заходами державної політики, спрямованими на стабілізацію економіки та відновлення доходів бюджету.

Західні області (Волинська, Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька) у 2022–2024 рр. стали ключовими центрами митних операцій. Після блокування морських портів саме на ці регіони припала більша частина імпортних потоків. Зростання навантаження на митниці призвело до збільшення обсягів платежів, особливо у Львівській та Волинській областях. Тут активно запроваджувалися цифрові інструменти митного контролю, що сприяло підвищенню прозорості процедур.

Центральні області (Київська, Вінницька, Полтавська, Черкаська) мали стабільні, але відносно менші обсяги митних платежів, оскільки основні транспортні артерії змістилися на захід.

У 2022–2023 рр. митні платежі в південних областях (Одеська, Миколаївська, Херсонська) суттєво скоротилися через блокування портів і воєнні дії. Лише в 2023–2024 рр. поступово почали відновлюватися надходження в Одеській області завдяки роботі «зернового коридору» та частковому відновленню портової інфраструктури.

Східні та північні області (Харківська, Сумська, Чернігівська, Луганська, Донецька) зазнали найбільших втрат у митних надходженнях через воєнні дії, руйнування логістики та припинення зовнішньої торгівлі. Обсяги платежів тут залишаються мінімальними, що об'єктивно зумовлено ситуацією безпеки.

З таблиці 4 видно, що найбільші надходження забезпечують західні регіони, де функціонує більшість митних переходів з Європейським Союзом. Центр та Південь мають поступове зростання, зумовлене відновленням імпортно-експортних операцій. Східні та північні регіони залишаються найменш активними через воєнні дії.

Таблиця 5. Динаміка митних платежів по регіонах України (2022–2024 рр.), млрд грн

Регіон	2022	2023	2024
Західні	180	230	260
Центральні	90	110	140
Південні	40	60	90
Східні/Північні	20	25	30

Джерело: складено автором за [18]

У західних областях (Львівська, Волинська, Закарпатська, Чернівецька) динаміка митних платежів демонструє стійке зростання. Це пояснюється тим, що через західний кордон проходить більшість імпортованих товарів, а також збільшенням товарообігу з країнами ЄС.

Центральні регіони (Київська, Вінницька, Полтавська області) мають середні показники, які залежать від внутрішнього споживання та функціонування великих промислових підприємств. Південні області (Одеська, Миколаївська, частково Дніпропетровська) у 2022 році зазнали падіння через блокаду морських портів, але у 2023–2024 рр. спостерігається відновлення.

Східні та північні регіони (Харківська, Луганська, Чернігівська, Сумська) залишаються у зоні ризику, а їх внесок до бюджету обмежений. Водночас, завдяки внутрішнім митницям, надходження мають тенденцію до поступового відновлення.

Аналізуючи період 2022–2024 рр., можна виокремити такі тенденції:

- 2022 р. – різке падіння надходжень у більшості регіонів, за винятком західних областей, де обсяги зросли завдяки релокації митних потоків;
- 2023 р. – відновлення надходжень за рахунок перегляду митної політики та цифровізації процедур. Західні регіони продовжили нарощувати обсяги, тоді як південні та східні залишалися в кризовому стані;
- 2024 р. – стабілізація та часткове зростання надходжень, особливо в центральних і південних областях. Західні регіони закріпили свою ключову роль, тоді як східні залишилися найбільш проблемними.

Динаміка митних платежів у 2022–2024 рр. демонструє суттєву трансформацію системи їх адміністрування та надходжень у регіональному розрізі. Якщо у 2022 р. спостерігалось різке падіння надходжень унаслідок війни, то у 2023–2024 рр. завдяки перегляду митної політики, цифровізації та адаптації бізнесу вдалося стабілізувати ситуацію. Західні регіони стали ключовими центрами митних потоків, тоді як східні й південні області залишаються найбільш вразливими. У перспективі митна політика України повинна орієнтуватися на інтеграцію з європейськими практиками, прозорість і відновлення інфраструктури, що створить основу для сталого зростання бюджетних надходжень.

Попри позитивну динаміку, існує низка проблем: нерівномірність регіонального розвитку, високий рівень тіньових операцій, складнощі з логістикою, що поглибилися під час війни. Основними перспективними

напрямами є: цифровізація митних процедур, гармонізація митної політики з ЄС, підвищення прозорості та боротьба з корупцією.

Динаміка митних платежів в Україні у 2022–2024 рр. демонструє складний, але поступово позитивний тренд. Західні регіони стали ключовим джерелом наповнення бюджету, тоді як східні та північні залишаються вразливими. Подальший розвиток митної політики має ґрунтуватися на цифровізації, інтеграції з європейськими стандартами та розширенні контролю над імпортно-експортними потоками. Це дозволить не лише збільшити обсяги надходжень, але й створити умови для стабільного розвитку економіки у післявоєнний період.

З початком повномасштабного вторгнення у 2022 році митні платежі зазнали суттєвих змін. Для підтримки економіки та забезпечення безперебійного постачання критично важливих товарів уряд ухвалив рішення про запровадження масштабних податкових і митних пільг. Це дозволило підприємствам оперативно ввозити обладнання, паливо, транспортні засоби, медикаменти та інші товари без значних додаткових витрат.

Однак такі заходи призвели до істотного зменшення доходів бюджету.

Порівняння динаміки надходжень митних платежів у 2021–2024 роках свідчить про їх різке скорочення в перші місяці війни. За даними Міністерства фінансів, у 2022 році обсяги митних надходжень не досягли уточнених планових показників, що створило додаткове навантаження на інші джерела доходів бюджету.

Початок повномасштабного вторгнення Росії призвів до різкого скорочення митних надходжень. Уряд запровадив масштабні пільги для забезпечення критичного імпорту: скасування мита та ПДВ на автомобілі, пальне, обладнання та низку інших товарів. Це дозволило підприємствам підтримати діяльність у кризових умовах, проте водночас створило серйозний дефіцит у доходній частині бюджету.

У результаті основний тягар фінансування державних потреб було розподілено на:

- податок на додану вартість;
- податок на доходи фізичних осіб ;
- офіційні зовнішні трансферти (допомога від міжнародних партнерів).

Таким чином, у 2022 році бюджет значною мірою утримувався не за рахунок митних платежів, а завдяки міжнародній допомозі та внутрішнім податковим надходженням.

З огляду на критичне зниження митних доходів уряд у 2023 році був змушений переглянути митну політику. Основні заходи:

- скасування більшості митних та податкових пільг,
- підвищення ставок на імпорт товарів, що не є критично необхідними,
- посилення митного контролю та боротьба з контрабандою,
- цифровізація митних процедур.

Ці кроки дозволили частково відновити стабільність надходжень у другій половині року. Проте митні платежі ще не досягли довоєнного рівня, що зумовило збереження високого навантаження на інші джерела:

- внутрішній ПДВ та акцизи,
- податок на прибуток підприємств,
- міжнародна фінансова допомога, яка залишалася визначальним джерелом покриття дефіциту.

У 2024 році внаслідок стабілізації митної політики, поступового зростання імпорту та покращення адміністрування податків митні надходження продовжили зростати. Важливу роль відіграла цифровізація митних процедур, що дозволила зменшити тіньові схеми й збільшити прозорість.

Хоча митні платежі ще не сягнули довоєнного рівня, вони вже перестали бути «слабкою ланкою» бюджету. Це знизило навантаження на інші джерела доходів, зокрема:

- податкові надходження (ПДВ, ПДФО, акцизи) виконували планові показники більш рівномірно;
- міжнародні гранти та кредити залишалися суттєвими, але їх частка у фінансуванні дефіциту поступово зменшувалася;
- податок на прибуток підприємств зріс завдяки адаптації бізнесу до нових умов.

Таблиця 6. Порівняльна характеристика митних платежів 2022-2024 рр.

Рік	Стан митних платежів	Основне навантаження на інші джерела	Характеристика ситуації
2022	Різке падіння через пільги	Внутрішній ПДВ, ПДФО, міжнародна допомога	Критична залежність бюджету від зовнішніх трансфертів
2023	Часткове відновлення після перегляду політики	Податки (ПДВ, прибуток, акцизи) + зовнішня допомога	Стабілізація, але доходи ще нижчі за довоєнні
2024	Подальше зростання завдяки цифровізації та підвищенню ставок	Податки покривають більшу частину, роль допомоги зменшується	Зниження навантаження на інші джерела, створення бази для стійкого розвитку

Джерело: складено автором за [19]

Порівняльний аналіз митних платежів 2022–2024 років (табл. 6) показує, що скорочення митних надходжень у 2022 році призвело до критичного навантаження на інші джерела бюджету, зокрема на внутрішні податки та міжнародну допомогу. У 2023 році завдяки перегляду митної політики вдалося частково стабілізувати ситуацію, проте ще зберігалася значна залежність від зовнішнього фінансування. У 2024 році митні платежі почали виконувати більш вагому фіскальну роль, що зменшило тиск на інші джерела доходів і створило основу для стійкого зростання бюджетних надходжень у майбутньому.

Попри позитивні зміни, залишається низка проблем: недосконалість митного законодавства; значна частка тіньового імпорту; обмежені можливості для повноцінного митного контролю через бойові дії; потреба у гармонізації митних процедур із європейськими стандартами.

Перспективи розвитку митної політики України пов'язані з інтеграцією до ЄС. Впровадження європейських підходів до митного регулювання забезпечить не лише прозорість і передбачуваність, а й сприятиме зростанню доходів бюджету в довгостроковій перспективі.

Отже, державний бюджет України є головним фінансовим документом, який визначає обсяги доходів і видатків, необхідних для функціонування держави. Серед податкових надходжень важливе місце займають митні платежі, які одночасно виконують фіскальну та регулятивну функції.

У період воєнного стану роль митних надходжень набула подвійного характеру: з одного боку, держава була змушена застосувати податкові пільги для підтримки економіки та забезпечення критичного імпорту, з іншого – це призвело до скорочення бюджетних доходів. Порівняння даних за останні три роки демонструє суттєве зменшення надходжень, а також невиконання планових показників у 2022 році.

Прийняті у 2023 році заходи, зокрема відміна більшості пільг, підвищення митних ставок та цифровізація митних процедур, спрямовані на стабілізацію та відновлення доходів бюджету. Ці кроки створюють базу для сталого зростання митних платежів у майбутньому.

Подальший розвиток митної політики України має ґрунтуватися на принципах прозорості, ефективного контролю та адаптації до європейських норм. Це дозволить не лише збільшити надходження до державного бюджету, а й підвищити конкурентоспроможність економіки країни в умовах глобалізації та інтеграції до європейського простору.

Отже, сучасний етап розвитку митної політики України характеризується низкою системних викликів, що зумовлені воєнними діями, глобальними економічними коливаннями та потребою інтеграції у європейський економічний простір. Основними проблемними питаннями можна вважати:

- нестабільність обсягів надходжень до бюджету через обмеження імпортних операцій, скорочення ділової активності та зростання тіньових схем;
- збереження масштабів контрабанди та ухилення від сплати митних платежів, що знижує ефективність бюджетної системи;
- недостатня цифровізація та автоматизація митних процедур, яка створює можливості для корупційних практик та зловживань;
- наявність дисбалансів у митно-тарифному регулюванні, зокрема у сфері надання пільг або встановлення ставок для певних груп товарів;
- обмежена координація з податковою та фіскальною політикою, що ускладнює досягнення комплексного ефекту від реформ.

Шляхи розв'язання зазначених проблем передбачають:

- подальшу цифровізацію митниці, включно із впровадженням автоматизованих систем ризик-менеджменту та електронного документообігу.
- гармонізацію законодавства із правом ЄС, що дозволить забезпечити прозорість і прогнозованість митного регулювання.
- посилення міжнародного співробітництва, зокрема у сфері обміну митною інформацією та боротьби з контрабандою.
- розробку збалансованої митно-тарифної політики, яка враховуватиме як потреби наповнення бюджету, так і інтереси розвитку національного бізнесу.
- підвищення кадрового потенціалу митних органів, з акцентом на професійну підготовку та доброчесність працівників.

Перспективи розвитку митної політики полягають у поступовій інтеграції України до європейського митного простору, формуванні єдиних стандартів контролю та прозорих процедур. Очікується, що стратегічний курс на цифровізацію та детінізацію економіки сприятиме збільшенню надходжень до бюджету, зниженню рівня корупційних ризиків та створенню умов для конкурентоспроможності українських підприємств на світовому ринку.

У процесі дослідження митної політики України у 2022–2024 рр. виявлено, що цей інститут державного управління є одним із ключових інструментів забезпечення фінансової стабільності країни та формування доходної частини державного бюджету. Особливої ваги митна сфера набула в умовах воєнного стану, коли від ефективності адміністрування митних платежів та організації контролю залежало не лише наповнення бюджету, а й спроможність держави виконувати соціальні, оборонні та інфраструктурні зобов'язання.

Особливої уваги заслуговує роль митних надходжень як елементу фінансової безпеки України. В умовах війни вони стають не лише джерелом наповнення бюджету, а й засобом захисту національних інтересів, оскільки дозволяють регулювати доступ до внутрішнього ринку, впливати на товарні потоки та стимулювати розвиток національного виробництва.

Таким чином, митна політика поступово переходить від короткострокових кризових заходів до довгострокових стратегічних цілей. Її подальший розвиток визначатиметься не лише внутрішніми економічними потребами, а й зовнішньополітичними зобов'язаннями України.

Можна стверджувати, що митна політика України у 2022–2024 рр. пройшла шлях від надзвичайних заходів підтримки бізнесу до поступової відбудови системи наповнення бюджету та її модернізації. Вона вже продемонструвала здатність адаптуватися до кризових умов, але потребує подальшої інституційної та цифрової трансформації.

У перспективі митна система має стати не лише інструментом фіскального наповнення бюджету, але й важливим чинником економічного зростання, інтеграції України у глобальні торговельні процеси та посилення фінансової безпеки держави.

Список використаних джерел

1. Абрамова А., Савчук Т., Жаворонок А. Митні платежі як складова доходів державного бюджету. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2015. № 4(4). URL: <http://pneu.stu.cn.ua/article/view/76740>.
2. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI: станом на 1 квітня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>.
3. Гребельник О. Митна справа: підручник. 5-те вид. Київ: Центр учб. літ., 2021. 400 с.
4. Гвоздьова О., Корнилюк Р. Сильне плече аграріїв. За вісім місяців 2023-го агросектор приніс Україні у п'ять разів більше виручки, ніж металургія. Які країни купують українське? Дослідження – Forbes.ua. Forbes.ua | Бізнес, мільярдери, новини, фінанси, інвестиції, компанії. URL: <https://forbes.ua/>.
5. Голинський Ю. О., Муляр В. В. Митна політика та її вплив на менеджмент зовнішньоекономічної діяльності. *Молодий вчений*. 2018. № 10 (62). С. 745–748.
6. Гончаренко І., Дудченко Н., Жук В. Особливості непрямого оподаткування в країнах ЄС. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2023. № 3 (50). С. 42–51. DOI: 10.55643/fcaptr.3.50.2023.4018.
7. Державна митна служба України. Статистика Митниці. ВІ – показники. URL: <https://bi.customs.gov.ua/uk/trade/ratings>.
8. Державний веб-портал бюджету для громадян. URL: <https://openbudget.gov.ua/>.
9. Давидовська Г., Сидор Г. Поняття митних пілг та їх класифікація.
10. *Інноваційна економіка*. 2018. № 5-6 (75). URL: [http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/37821/1/Давидовська %20Г.І.-Сидор %20Г.В..pdf](http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/37821/1/Давидовська%20Г.І.-Сидор%20Г.В..pdf).
11. Державний веб-портал бюджету для громадян. URL: <https://openbudget.gov.ua/>.
12. Деякі питання митного оформлення окремих товарів, що ввозяться на митну територію України у період дії воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 09.03.2022 р. № 236. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236-2022-п#Text>.
13. Деякі питання пропуску гуманітарної допомоги через митний кордон України в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.2022 р. № 174. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/174-2022-п#Text>.
14. Економічна правда. Прихований імпорт на мільярди доларів. На що Україна витрачає валюту?. Економічна правда. URL: <https://www.epravda.com.ua/weeklycharts/2023/08/24/703532/>.
15. Кийда Л., Шевченко Н. Особливості реалізації державної митної політики в Україні. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2020. № 4. URL: http://www.dy.nauka.com.ua/pdf/4_2020/68.pdf.

16. Митний кодекс України :Закон України від 13.03.2012 р. № 4495-VI :станом на 04.03.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text>.

17. Озеруга О. Місце та роль митних платежів у системі доходів державного бюджету України. Науково-практична інтернет-конференція «Модернізація законодавства та правозастосування: вимоги часу» (м. Київ, 6 грудня 2018 р.). URL: https://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1942:041218-12&catid=229:2-122018&Itemid=283&lang.

18. Оніщик Ю. Митні платежі як системо утворювальні категорії митного законодавства України та Євро-пейського Союзу. *Нове українське право*. 2022. Т. 2. № 6. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/397/351>.

19. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>.

20. Офіційний сайт Державно митної служби України. URL: <https://customs.gov.ua/>.

21. Надходження митних платежів до Держбюджету в 2024 році. Державна митна служба України. URL: <https://customs.gov.ua/news/zagalne-20/post/nadkhodzhennia-mitnikh-platezhiv-do-derzhbiudzhetu-v-2024-rot-si-demonstruiut-suttieve-zrostannia-1513>.

22. Семенова М. Податкові та митні пільги воєнного часу для бізнесу. *Ligazakon*. URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/210884_podatkov-ta-mitn-plgi-vonnogo-chasu-dlya-bznesu.

23. Результати виконання митними органами фіскальної функції у 2024 році. Київ: Державна митна служба України. URL: <https://customs.gov.ua/en/news/novini-20/post/rezultati-vikonannia-mitnimi-organami-fiskalnoyi-funktsiyi-u-2024-rotsi-1976>.

24. Обсяг пільг зі сплати митних платежів у вересні 2025 року. URL: <https://customs.gov.ua/news/zagalne-20/post/obsiag-pilg-zi-splati-mitnikh-platezhiv-u-veresni-zbilshivsia-na-26>.

25. Статистика та реєстри: Оподаткований імпорт за видами транспорту. URL: <https://customs.gov.ua/statistika-ta-reiestri>.

Наукове видання

ЛИЩЕНКО Олена Германівна
БОЛДУЄВ Михайло Валентинович
ПАНЧЕНКО Ольга Михайлівна
ПОМУЛЄВА Валентина Миколаївна
БОЛДУЄВА Оксана Валеріївна
ФАТЮХА Наталія Георгіївна
МАКСИМЕНКО Ірина Яківна
ПАХОМОВА Ірина Георгіївна

Колективна монографія

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ТА ПРАКТИКА РОЗВИТКУ ОБЛІКУ, АУДИТУ,
ОПОДАТКУВАННЯ, ФІНАНСІВ ТА КРЕДИТУ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Відповідальність за зміст і достовірність публікацій, а також добір,
точність наведених фактів, цитат та інших відомостей
несуть автори наукових праць.

Підписано до друку 03.12.2025 Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 1.5.
Тираж 300 прим. Зам. № 1072.

Національний університет «Запорізька політехніка» Україна,
69063, м. Запоріжжя, вул. Університетська, 64
Тел.: (061) 769–82–96, 220–12–14

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6952 від 22.10.2019.